

वागोश्चरं वचोभिर्वसिष्ठमुख्यान्मुनींस्तपोभिश्च ।

अनुकृतवन्तं वन्दे, पितामहं देवराजयज्वानम् ? ॥ ४ ॥

आचार्यं शाब्दिकानामृचि यजुषि च यद्वदतुल्यप्रभावम्,
वन्दे नैरुक्तवृत्तिक्रममुपनिषद्ब्रह्मरोषामुपघ्नम् ।

आभक्तारं क्रतूनामवनिसुखकरप्रक्रियानुक्रियायै,
तातं यज्ञेश्वरायं प्रतिहततमसं ज्ञानभास्वन्नयूखैः ॥ ५ ॥

यज्वा 'रङ्गेश'पुरी-'पर्येत' ग्रामवास्तव्यः † ।

विरचयति देवराजो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनम् ‡ ॥ ६ ॥

भगवता यास्केन समाम्नायं नैघण्टुक-नैगम-देवताकाण्ड-
रूपेण त्रिविधं गवादि-देवपत्रान्तं निर्द्भुवता नैगम-देवताकाण्ड-
पठितानि पदानि प्रत्येकमुपादाय निरुक्तानि दर्शित-निगमानि
च, नैघण्टुककाण्डपरिपठितानान्तु गवाद्यपारे अन्तानामेकचत्वा-
विंशच्छतत्रयाधिकसहस्रं †; सामान्येन 'एतावन्त्यस्य सत्वस्य नाम-
धेयानि'—इति व्याख्याय तत्र प्रदर्श्य कतिचिदेव निरुक्तानि,
तथा कानिचिदेव दर्शितनिगमानि ; अन्यानि तु अन्यविस्तर-

* वागोश्चरः । 'वसिष्ठस्तपःकर्त्तरि ऋचि'—इति पा० ३. १. २६ वा० ।

† यदि च काण्डव्याख्याकस्य मध्यस्य 'निघण्टुः'—इति प्रतिपद्य निरुक्तदशस्य,
व्याख्यानं कर्त्तव्यमस्ति, तदापि विज्ञेयं नैघण्टुककाण्डनिर्वचनार्थे एवैवचारम्
इति सूचयितुमुक्तं नैघण्टुकेत्यादि ।

‡ तथाहि—प्रथमाध्यायीय-मन्त्रदशस्यैव 'मी'—इत्यादि 'ग्रहादि'—इत्य-
नम् पञ्चदशोत्तरं चतुःशतम् (४१३), ततः द्वितीयाध्यायीय-दाविकृति-खण्डे
'अप'—इत्यादि 'इनः'—इत्यनं षोडशाधिकपञ्चशतम् (४१६), ततश्च तृतीयाध्यायीय-
विंशत्युत्तरे 'उह'—इत्यदि 'अपारे'—इत्यनम् दशोत्तरचतुःशतम् (४१०),
एव सहस्रतया भवत्युत्तम् (१३४१) ।

भौत्या सामान्येन निर्वचनलक्षणस्योक्तत्वात् बुद्धिमद्भिर्निर्वक्तुं सु-
शक्यानीत्यभिप्रायेण चोपेक्षितानि । स्कन्दस्वामी च ततएव
निरुक्तमनुजगाम ।

तत्र तु 'दिवधादित्यस्य च साधारणनामानि स्वरादीनि षट्'
—'इदमादीनि, च उपमाभेदात् भेदनामानि द्वादश'—'प्रपित्वे
षभीके इत्यादीनि च षड्विंशतिश्च' भाष्यकारेण बहुवक्तव्यत्वात्*
प्रकरणस्य एव निरुक्तानि †, स्कन्दस्वामिना च व्याख्यातानि ‡ ।
अतोऽन्येषां § यथाक्रमेणानिरुक्तेर्निगमाप्रदर्शनाच्च स्वरूपमात्र-
मप्यध्ययनादेवावगन्तव्यम् ॥ । तच्चाध्ययनं कलियुगे प्रायेण
विच्छिन्नसम्प्रदायमासीत् । ततश्च कोशएव ¶ शरणमासीत् ।
तेषु च केपुचिदर्थेषु लेखकप्रभादादिभिः कानिचित्पदान्यधि-
कान्यासन्, अन्येषु च कानिचिद्भूतानि, अपरिषु च कानिचिद-
पहाय कानिचित् विश्वस्तानि अक्षराणि च विपर्यस्तानि ।
एवं व्याकीर्णेषु कोशेषु नियमैकभूतस्य प्रतिपदनिर्वचन-निगम-
प्रदर्शनपरस्य कस्यचिद् व्याख्यानस्याभावात् नैघण्टुकं काण्ड-
मुक्तत्रप्रायमासीत् ।

* सत्यं बहुनि वक्तव्यानीति धिधेति यावत् ।

† प्रकरणातुगत यथाक्रम प्रतिपदमुदाहर्यैव । अत्र च भाष्यकारेणैव
निरुक्तभाष्यकारेण यास्केनेत्यर्थो बोध्य ।

‡ अतस्तेषां स्वरूपादिनिर्णयान्न मे तत्र कश्चिन्नाशय ।

§ 'अत' एव सङ्घितनिरुक्तादिव्याख्यातपर्यन्तं, 'अन्वेषा' सर्वेषामेव
पदानाम् ।

॥ अत्रयमत्राप्युक्तकाचरज्ञानविहीनवेदिकानां सम्प्रदायसिद्धं गुह्यपरम्परा
यत बोध्यम् ।

¶ कोशपुस्तकमेवेत्यत्र ।

तत्र पाठसंगोधनार्थं बालानां सुगमत्वाय च तद्वतानां पदानां क्रमेण प्रतिपदनिर्वचननिगमौ प्रदर्शयितुं #,—स्वरादीनीति पूर्वमुक्तस्य प्रकरणत्रयस्य, नैगम देवताकाण्डगतानाञ्च पदानां भाष्यकारिण निरुक्तानां स्कन्दस्वामिना च तद्व्याख्यातानां, प्रक्रिययोन्मीलयितव्यम् † ; बहुशसु नैघण्टुककाण्डनिर्वचनानन्तरं तदुन्मीलयितुञ्चायमभ्यन्तरियमः ।

इदञ्च स्वमनीषिकया न क्रियते किन्तु नैघण्टुगतेष्वेव पदेष्वर्धशतत्रयमात्राणि पदानि भाष्यकारिष्वेव तत्र तत्र निगमेषु प्रसङ्गाद्विरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु अन्यानि च पदानि गतद्वयमात्राण्युपाप्तानि । तेन च समान्नायपठितानां पदानामन्येभ्यो व्याहृत्पर्यं किञ्चिच्चिद्धं कृतम्, अतस्तेषां पाठशुद्धिस्तत्रैव शुद्धा । अन्येषाञ्च पदानामक्षकुले समान्नायाध्ययनस्याविच्छेदात्,—थीवेड्डटाचार्यतनयस्य माधवस्य भाष्यकृती नामानुक्रमण्याः आर्यातानुक्रमण्याः—स्वरानुक्रमण्याः—निपातानुक्रमण्याः—निर्वचनानुक्रमण्याः—तदीयस्य भाष्यस्य च बहुशः पर्यालोचनात्,—बहुदेशममानीतात् बहुकीर्णनिरीक्षणञ्च पाठः संगोधितः । निर्वचनञ्च—निरुक्तं, (१) स्कन्दस्वामिकृतां

* इदं विदितुम्—इत्यस्य अन्तरियमः—इत्यनेन सूत्रम् । एतेनैव नैघण्टुककाण्डे—अक्षरं ज्योतिषा । एतावानेव इत्ये कश्चन समाहितः ? इत्युक्तं चरितचरने नैरमादिव्याख्यानं कश्च इत्यस्य अन्तरियम इत्ये—स्वरादीनीत्यादि तदुन्मीलयितुं निरुक्तम् ।

† अथ पदे,—इह प्रकृतिः, अथ इत्ये, इमानि च सुधादीनि साधनानि—इत्येव अदीकृतं इत्येति ।

निरुक्तटीकां,(१) स्कन्दस्वामि(क)-भवस्वामि(ख)-राहदेव(ग)-
श्रीनिवास(घ)-माधवदेव(ङ)* -उवटभट्ट-(च)-भास्करमिश्र(झ)-
भरतस्वाम्यादि ७)-विरचितानि वेदभाष्याणि (१) पाणिनीयं व्याक-
रणं,(४) विशेधत उणादि(क) तद्धृत्ति,(ख) घोरस्वाम्यनन्ता-
चार्यादिकृता निघण्टुव्याख्या,(५) भोजराजोय व्याकरणं,(६)
कमलयनीय-निखिलपदसंस्काराय(७) निरीक्ष्य क्रियते । तत्र
च अस्मद्व्याख्येयानां तत्र दृष्टानां पदानां तत्तत्कृतञ्च निर्वचन-
मुपादाय तदेवास्मत्प्रकरणानुरूपञ्चदुल्लिख्यते, अनुरूपन्तु किञ्चिद्
विपरिणम्य, अन्येषाञ्च कतिपयानां निरुक्तकारोक्तनिर्वचन-
सामान्यलक्षणमनुसृत्य, निरुक्तिः क्रियते ।

निगमश्च † दक्षिणापथनिवासिभिरधीतेषु वेदेषु परिदृश्य-
मानस्तत्तद्भाष्याणि निरीक्ष्य तत्र तत्र प्रदर्श्यते, अदृष्टनिगमानाञ्च
पदानां निगमा अन्वेष्ट्याः ‡ ।

— अतोऽस्माभिर्यथामति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ विद्वां-
सो बुद्ध्या निरूप्य्य शुकभाषितधन्मनसि कुर्वन्तु § ॥

* सायणभाषयान् प्राचीनोऽपि माधव, 'रजोत्रये जन्मनि, सत्त्ववचसे —
इत्यादिमङ्गलाचरणपूर्वविवरणचयनकार' ।

† निगम — उदाहरणरूपे वैदिकमन्त्रादि ।

‡ एतेन विषयमपि स्थितिमभावना लक्षिता ।

§ यथा, यथा कौरा यानि कान्यपि वचनानि भाषयन्ति, तानि सुवीर्येण
यथा श्रुतानि, न तु स्वबुद्ध्यादिश्रुतानि तथैवासाध्यदुक्तयश्च सवाएव शक्यान्तरादि
लभा, न सङ्कपोपकारिता — इतोह विद्वान् स्थापयन्तु विषयवत् इति भावः ।

अथ प्रथमाध्यायः ।

—०१०—

‘अथातोऽनुक्रमिष्यामः’—इत्यादि (२,५) निरुक्ते तस्य टीका-
याश्च यत्रैघण्टुककाण्डविषयमुक्तं तत् सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

आदितएकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि—

ॐ गौः^(१) । ग्मा^(२) । उमा^(३) । च्मा^(४) । चा^(५) ।
क्षमा^(६) । क्षीणिः^(७) । क्षितिः^(८) । क्ष्वनिः^(९) ।
उर्वी^(१०) । पृथ्वी^(११) । मही^(१२) । रिपः^(१३) । अदि-
तिः^(१४) । इळा^(१५) । निऋतिः^(१६) । भू^(१७) । भु-
मिः^(१८) । पूषा^(१९) । गातुः^(२०) । गोत्रे^(२१) त्येकविंशतिः
पृथिवीनामधेयानि ॐ ॥ १ ॥

(१) “गौः” छ । “गामा”—इति C. D. E. ग ; अथ च निगमाः
—अ० म० ६. १३. ५. ८. ८५. ११ १०. १२. १ । “गाम्.”—इत्यपि पाठी
भविष्युमर्हति, तथापि निगमदर्शनात् अ० म० २. ३८. ७ ६. ५. २. ८. ७०. ४
१०. १०६. १० । “गाम्”—इत्यपि अकर्महितयां दृश्यते (४. २. १६ ;—
१८. ४. ६. ३१. ११. १०. ४५. ४ — १०६. १ ।

(७) “क्षीणी”—इति कारतिदिशेषु सर्वत्र, अत्राधान्यतया टीकाकारकस्यतश्च ।

(१३) “रिपः”—इति च दृश्यते अकर्महितायाम्—२. ३२. २. ७. १२,
१२ ;—६०. ८ ;—१०४. १८ ।

(१८) “भूमिः” छ, अष्टदशैतदिति वृज्जते ।

(२१) “गात्रा” क, सुद्राकरमभादएवाव निदानमिति गम्यते ।

• “इति र्शदव्याः” न ।

(१) गौः † । 'गस्त्रुगतौ (भू० प०)' अस्माद् 'गमिर्दोस् (उ० २, ६३)'—इति कर्त्तरि कारके अधिकरणे वा ङोः प्रत्ययः । गातेर्वा स्तुत्यर्थात् (अदा० प०) बाहुलकीतोः (३, ३, ११३) कर्मण्यधिकरणे वा । 'गोतोषित् (७, १, ६०)'—इति च णिङ्-ज्ञावात् वृद्धिः । अत्र भाष्यम्—'गौरिति पृथिव्या नामधेयं यदूरं गता भवति यश्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वीकारो नामकरणः (निर० २, ५)'—इति । अस्य स्कन्दस्वामी—'दूरं गता भवति नैरन्तर्येणात्माकाशादिवत् दूरेऽप्युपलब्धेर्गतिक्रिया-व्यवहारः' । अन्यत्रान्यत्र चोपलब्धेर्दूरोपदेशः । प्रत्ययोपात्त-रूपकार्यसम्बन्धाच्च गमिरत्र नैरन्तर्योपलब्धिदूरविशिष्टं गमनमुपा-दत्ते, 'तच्चा' 'परिव्राजकः' इति यथा † । यश्चास्यां भूतानि प्राणिनो गच्छन्ति । चो वायें । गातेर्वा स्तुत्यर्थस्य । (अदा० प०) गीयते स्तूयतेऽसाविति, गायन्ति वास्यां स्थिता इति गौः । उदाहरणम्—'गोपदसि (?)'—इति । गार्हपत्योपस्थाने विनियोगात्, गार्हपत्यस्य च गवि पृथिव्यां सदेनात् गो-शब्दस्य पृथिव्यभिधानत्वनिश्चितमिति । एवमन्येष्वप्युदाहरणेषु तत्र तत्र मन्त्रवाक्यार्थसमवायेन अभिधेयं प्रदर्शनोयं निश्चित्य तत्तदर्थ-भिधायित्वम् । "त्रजं गच्छ गोष्ठानम् (य० वा० सं० १, २५-

* प०—४. ५ ११ २, १६ ४, १ ५, ३ । निर० २, ५ १४. ४, २४.

(६, २ १२, ० ।

† अथमभिधाय—इया तत्तत्त्वं कुर्वन्त्यनेकएव पर तत्तेत्युक्ते योग्यदाया वरुकिञ्चात्पुनः कश्चिदित्येव प्रतीयते, एव परिव्रजन्ति बद्धएव पर परिव्राजक इत्युक्ते योग्यदाया भिचुरेव बुद्धाने, एवमथापि ।

२६)”—“गौर्जगार् यद् पृच्छान् (ऋ० सं० १०, ३१, १०)”*

—“अभवत् पूर्या भूमना गौः (ऋ० सं० १०, ३१, ६)”†—
इति निगमाः ॥

(२) ग्मा गमेः पूर्वस्मिन्नेव कारकद्वये ‘कनिन्युष्टपितसि (उ० १, १५४)’—इत्यादिना विहितः कनिन् प्रत्ययो बाहुलकात् भवति । ‘गम-हन-जन-खन-घसां लोपः किङ्कत्यनङि (६, ४, ८८)’—इत्युपधालोपः, शीणादिकेन ‘मनिन् (उ० ४, १४०)’—इति सूत्रेण वा मनिनि बाहुलकात् (३, ३, १) टिलोपः, ‘डावुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४, १, १३) । अर्थः पूर्ववदेव । ‘ग्मा गच्छतेः, गच्छन्तीहीयम्’—इति साधवः । “दिवद्य ग्मयापाचं जन्तवः (ऋ० सं० १०, ४८, २)” ‡—“दिवद्य ग्मय मत्स्यम् (ऋ० सं० १०, १२, ६)” §—इति च निगमौ ॥ । ग्म इत्यत्र छान्दसत्वादूपसिद्धिः ॥

(३) आग। जमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १०) ‘जमु षदने (मू० प०)’-जनौ प्रादुर्भावे ‘(दि० आ०)’-‘अञ्जू व्यक्ति-म्रक्षय-

* ‘गौः पृच्छीते • • तां यमो • • जगार सद्भिरविं—इति सा० भा० ।

† ‘गौ दिवान् प्रति कन्त्री—इत्यादि सा० भा० ।

‡ ‘दिवो सुभोक्तव आ पृथिव्यापोऽन्तरिक्षमेतेषु’—इत्यादि सा० भा० ।

§ ‘दिवद्य सुभोकाय, अथ भूभोकाय, मत्स्यं मनुष्यम्’—इति सा० भा० ।

॥ मत्स्योऽपि जितसा ; तद्यदि—ऋ० सं० १, २३, १०, १०, ६-

३, ३८, १ । एवं पूर्ववदपरत्र च सर्वत्र बोद्धम् ।

¶ निघ० १९, ४१ ।

कान्ति-गतिषु (रु० प०)', म्रक्ष्णं सेचनमिति तद्वृत्तिः ।
 एतेभ्यः 'खद्बुक्षन्-पूपन्-प्लीहन् (उ० १, १५५)'—इत्यादिना
 परिष्कन्निति कनिन्नन्तं सोपसर्गं निपातितम्, बाहुलकात्
 (३, ३, १) निरूपसर्गमपि भवति । निपातनादेव कारक-
 विशेषसिद्धिः । 'डावुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४, १, १३)' । गतौ
 पूर्ववदर्थः । अदन्ति वास्यां भूतानि, जातानि वा स्वकारणात्,
 जायन्ते वास्या ओषधयः । तथा षोपनिषत्—'अद्भ्यः पृथिवी,
 पृथिव्या ओषधयः (तै० उ० २, १)'—इति । अथवा व्यक्ता
 सर्वेषां प्रत्यक्षा न ह्याकाशादिवदव्यक्ता पृथिवी ; 'तिस्रो मही-
 रूपरास्तस्युरत्या गुहा हे निहिते दृश्येका (ऋ० सं० ३, ५६, २)'
 —इति च श्रुतिः । अक्ता सिक्ता भवति वृषेण ; 'तस्माद-
 साविमां हृद्याभ्युनक्त्यभिजिन्नति (ऐ० ब्रा० १, २, १)'—इति
 ब्राह्मणम् । "ये के च ज्मा महिनो अहिमायाः (ऋ० सं० ६,
 ५२, १५)"—"अभिक्रत्वेन्द्रभूरधज्मन् (ऋ० सं० ७, २१, ६)"^१
 —"उमया अत्र वसवोरन्त देवाः (ऋ० सं० ७, ३६, ३)"^२
 —"अधुमो अधंवा दिवः (ऋ० सं० ८, १, १८)"^३—इति
 च निगमाः ॥

• उमा पृथिवीनामैतन्, पृथिव्यां अग्निरे—इति सा० भा० ।

+ 'हे इन्द्र ! त्वं कृत्वा कर्मणा ज्मन् पृथिव्यां वर्तमानान् जग्मन् वाभिभू
 अयभू'—इति सा० भा० ।

‡ 'वसवो वसुमुत्पन्ना देवा अथ अदिन् वसो उमया पृथिव्या रत्न
 रमयन्तम्—इति सा० भा० ।

§ 'जमनि तच्छ्रुत्यामिति उमा पृथिवी, तथा सकाशादध'—इति सा० भा० ।

(४) क्ष्मा † । 'क्षि क्षये' भ्रूषादिः (प०), 'क्षि निवासगत्योः' तुदादिः (प०), 'क्षि हिंसायाम्' क्तादिः (प०), क्षै, जै, सै, क्षये ' (भ्रू० प०)', 'क्षमूप् सहने (दि० प०)', 'क्ष्मायो विधूनने (भ्रू० आ०)' ;—एतेभ्यः श्रौणादिके मनिनि (उ० ४, १४०) बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । डापि गतावर्धउक्तः । क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिनः, क्षायन्ति अत्रयवं गच्छन्त्यस्यां पदार्था इति वा, हिंस्यन्तेऽस्यां पापकृतइति वा, क्षमते वा प्राणिजातरूपं, भारं विधूनयति वा प्राणिनः स्वकोयकाले । "पिता यत्स्वां दुहितरंमधिष्कन् क्ष्मया रितः (ऋ० सं० १०, ६१, ७) †— "क्ष्मया चरन्ति परि सा हृणक्तु नः (ऋ० सं० ७, ४६, ३)" ‡—इति च निगमौ ॥

(५) क्षा § । निरूपिताएव धातवः ॥ । 'अग्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति सौपपदात् जनेर्विधीयमानो डः प्रत्ययः, 'अपिशब्दः सर्वोपाधि-व्यभिचारार्थः' ¶—इत्युक्तेर्निरूप-

* निघ० १०, ७ ।

† 'पिता प्रजापतिः यद्यदा स्त्रीं दुहितरं दिवसुवसं वाधिष्कन् अन्धभन्दन् तदा नोमिव क्षया इतिव्या सह'—इत्यादि सा० भा० । एतत्पुनरुक्तमिव प्रजापते-दुहितरामितं पुराणादौ प्रसिद्धम् ।

‡ 'क्ष्मया क्षिया क्षितौ वा चरन्ति चरन्ते सा दिवन्तु, मोऽक्षान् परिदृश्यन्तु परित्यजन्तु'—इति सा० भा० । एव सर्वत्रैव भाष्यं दृश्येव निरुक्तमत्र स्वीकार्यम् ।

§ निघ० ९, ६ ।

॥ इतः पूर्वे चोक्तवै ।

¶ एतेति परिनिमित्तभाष्यकारस्य भगवन्तच्छेतिरिति बोध्यम् ।

पदेभ्योऽपि भवति । स्त्रायस्तु छान्दसत्वान्मकारलोपः । अर्थः पूर्वोक्तएव । “जातस्य च जायमानस्य च चाम् (ऋ० सं० १, ६६, ७)”—इति निगमः ॥

(६) जमा । निरूपिताएव धातुभावाः । औष्णादिके मनिनि (उ० ४, १४०) बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । अर्थः पूर्वोक्तएव । ‘चमूष् सङ्घने (दि० प०)’—इत्यस्माद् वा पूर्ववत् डाप् प्रत्ययः । “यः पार्थिवस्य चम्यस्य राजा (ऋ० सं० २, १४, ११)”—इति निगमः ॥

(७) क्षीणिः † । ‘टृक्षु रुक्षु शब्दे’ अदादिः (प०) ‘वीज्या-ज्वरिभ्योनिः (उ० ४, ४८)’—इति विहितो नि-प्रत्ययो बाहु-लकाद् भवति, गुणः णत्वम् । क्षूयते शब्दरते स्तूयते स्तोत्रभिः, क्षुवन्यस्यां भूतानीति वा । क्षीणीति ईकारान्तं केचित् पठन्ति । तदा ‘क्षदिकारादक्तिनो वा डोष् वक्तव्यः (४, १, ४५ वा०)’—इति ङीष् । “नवंन्त क्षीणयो यथा † (ऋ० सं० १०, २२, ६)”—“य क्षीणीरनुचक्रुदे (ऋ० सं० ८, ३, १०)”—इति निगमौ ॥

(८) क्षितिः ‡ । ‘क्षि निवासगत्योः (उ० प०)’, ‘क्षि क्षये (भू० प०)’ ‘क्षि हिंसायां (स्त्रा० क्रमा० प०)’—एतेभ्योऽपि

* प० १, १० ।

† ‘नवन्त विविधं व्याप्नुवन्ति । क्षीणय मनुष्यनामैतत् । मनुष्या स्वकीय स्वामिन सेवार्थं यथा व्याप्नुवन्ति तदृत्’—इति सा० भाष्य चिन्त्यम् ।

‡ प० २ १ । नि६० ४, १४ ।

‘वसेस्ति (उ० ४, १७५)’—इति विहितस्ति-प्रत्ययो बाहुलकाद्
(३, ३, १) भवति, गुणाभावय । अथवा ‘स्त्रियां क्तिन् (३, ३,
८४)’ कर्मण्यधिकरणे (३, ३, ८३) वा भवति । अर्थसु स्मेत्य-
व्रीक्तः । “क्षेति क्षितोः सुभगो नाम पुष्यन् (ऋ० सं० ५,
३७, ४)”—“योहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवः (ऋ० सं० ६, २, ११)”
—इति निगमौ ॥

(८) अवनिः * । ‘अव रक्षण-गति-दृष्टि-भीत्य-ऽवगम-
प्रवेश-अवण सामर्थ्य-याचन-क्रिये-च्छा-दीप्त्य-ऽवास्या-ऽऽनिङ्गन-
हिंसा-दानभाग-वृद्धिषु (भू० प०) अस्मात् ‘अर्त्तिरुष्टृधम्यम्यस्य-
वितृभ्योऽनिः (उ० २, ८५)’—इत्यनि-प्रत्ययः । अवति प्रजाः
अथन्ते वा भूपैः । एतावत्स्वर्षेषु यो योग्यः स बोद्धव्यः । “आ
वां रक्षोऽवनिर्न प्रवत्वान् (ऋ० सं० १, १८१, ३)”—“यत्कीं
महीमयनिं प्राभि मर्मृगत् (ऋ० सं० १, १४०, ५)”—इति
च निगमौ ॥

(१०) उर्वी † । ‘ऊर्णुस् आच्छादने (अटा० उ०)’—
अस्मात् ‘महति इस्त्रय (उ० १, ३०)’—इति उ-प्रत्ययो ण-
लोपोऽस्त्रय, उरुः । ‘वोतोऽगुणवचनात् (४, १, ४४)’—इति
डोप् । ऊर्णोति आच्छादयति उर्वी । महत्त्वादाच्छादयित्री
भूमिः स्वस्मिन् हितानां वा पदार्थानाम् । वृणोतेर्वा (स्वा० प०)
पृपोदरादित्वात् (६, ३, १०८) रूपसिद्धिः । ‘दादनार्थं विशिष्टम्’

* प० १२ ४, ३ । निघ० ३, ८ ।

† प० १२ ३ १, —२० । निघ० २, २८ ।

— इति स्कन्दस्वामी । वृणोतिराच्छादनार्थत्वेऽनुवादश्च । ‘मा
 सीमवद्य आ भागुर्वी काष्ठा (ऋ० स० ८८०, ८)’—इति निगम ॥
 । (११) पृथ्वी । प्रथ प्रख्याने (भू० आ०)’—प्रथि अदि
 अस्जा सम्प्रसारण सलोपश्च (उ० १, २७)’—इति कु-प्रत्यय
 सम्प्रसारणश्च । प्रथतेऽसाविति पृथु । पूर्ववद् (४, १, ४४)
 डीप् । पृथ्वी विस्तोर्णेत्यर्थ । पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तोणति
 पृथिवी । यद्वा , अन्तर्भावितस्पर्धात् प्रथते उणादयो बहुलम्
 (३, ३, १), भूतऽपिटृश्यन्ते (३, ३, २) — इति वचनात् भूते
 कु प्रत्यय । ब्रह्मणा पूर्वमेव विस्तारितेत्यर्थ । ‘तत्पुष्करपर्णे
 ऽप्रथयत् यदप्रथयत् पृथिव्यै पृथिवीत्वम (य० श० ११, १६ १३,
 २)’—इति हि ब्राह्मणम् । पृथुना राज्ञा अवतारिता पृथ्वी —
 इति चौरस्वामी । ‘स्तेगो न चामत्येति पृथ्वीम् (ऋ० स० १०,
 २१, ६)’—इति निगम । ‘यत्रैकार्थानां पदानां सन्निपात,
 तत्रैकं तस्य वाचकं भवति, अन्येषां निरुक्त्यायोजनं कर्त्तव्यम्’—
 इति मर्यादा १, अतोऽत्र चामित्यस्य निरुक्त्या योजनम् ॥

(१२) महो ः । ‘मह पूजायाम्’ भूवादि प० । इन्
 सर्वधातुभ्य (उ० ४, ११४)’—इतीन् प्रत्यय । कृदिकारात्
 (४, १, ४५ वा०) —इति डीप् । मह्यते प्रजाभि, महति वा
 देवता स्वभारावतरणाय । अथवा मानिन स्वगुणेन परिमाणेन

* प० ३ ३० । नि० १ १३ १४ ।

† अथ्यातृणां व्याख्यानिधयम् ।

‡ प० ११२ ११ २ ३० । नि० ४ २१ ५ २२ ।

स्वस्माद्रूनं परिमाणं पातालं जहाति अतिक्रामति, मानशब्दाञ्ज-
हातेषु मही । पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) निर्वाहः । “आ
नो म॒होम॒रम॑तिं स॒जोषा॒ (ऋ० सं० ५, ४३, ६)” — इति निगमः ॥

(१३) रिपः । ‘रिष्ट गतौ (भू० आ०)’, ‘क्विञ्चिप्रच्छाय-
तमुकटप्रूजुथोणाम् (३, २, १७८ वा०)’ — इत्यत्र ‘प्राक्प्रत्यय-
निर्देशात् इष्टसिद्धिः’ — इति वचनात् ङक्षे रिपः । गौरित्यनेन
समानार्थः । यदा ; ‘रिफ कत्यन-युद्ध-निन्दा-हिंसा-दानेषु’
तुदादिः परस्मैपदी । क्विपि, फकारस्य पकारो व्यत्ययेन (३, १,
८५) । कत्यन-युद्धादीनस्यां कुर्वन्ति तत्कारिणः । यदा ; ‘लिप
उपदेहे (तु० उ०)’, लिप् । गोमयादिना आलिप्यते इति लिप् ।
रलयोरभेदः । तथाच माधवीयनिर्वचनानुक्रमस्यां ‘लेपनाद्रेपणा-
दपि’ — इति । यदा ; ‘रप लप व्यक्तायां वाचि (भू० प०)’,
‘रपेरिञ्चोपधायाः (उ० १, २५)’ — इत्युप्रत्यये विधीयमानमित्वं
बाहुलकादन्यत्रापि भवति । आलपन्त्यस्यां प्राणिनः इति रिप्,
जसि रिपः ; एवंरूपस्य वेदे भूयोदर्शनात् यथादृष्टं पाठः ।
“रि॒रि॒द्वांसं॑ रि॒प उ॒पस्य॑ अ॒न्तः (ऋ० सं० १०, ७६, ३)” —
“पाति॑ प्रि॒यं रि॒पो अ॒मं प॒दं वेः (ऋ० सं० ३, ५, ५)” — इति
च निगमौ ॥

(१४) अदितिः ० । ‘दीड् क्षये (दि० आ०) । ‘क्षत्य्युटो-
वहुलम् (३, २, ११३)’ — इति कर्त्तरि क्तिनि छान्दसं ङस्रत्वम्,
नञ्ममासः । अदितिः सकलप्रपञ्चधारणेष्वदीना न त्रिव्यते

इत्यर्थः । अदितिरदीना (निरु० ४, २२)'—इत्यत्र भाष्ये स्कन्द-
स्वामी—'यद्यपि नञपूर्वात् द्यतेः क्तिनि 'द्यति-स्यति-मा-स्याम्
(७, ४, ४०)'—इतीत्वे च रूपं सिध्यति, तथापि द्यतेर्नित्यमपूर्वा-
दर्थान्वयाच्च 'दीङ् चये (दि० आ०)' इत्यस्यैवेद छान्दसं रूपं
द्रष्टव्यम् । तथाचोक्तम्—'न सस्कारमाद्रिदेत अर्थोऽनित्यः परीक्षेत
(म० भा०)'—इति । "दे॒वेभ्यो॒ अदि॒तये॒ स्यो॒नम् (ऋ० सं० १०,
११०, ४)"—"तमं॒मृ॒क्षन्त॒ वा॒जिन॑मुप॒स्थे अदि॒तेरधि॑ (ऋ० सं०
६, २६, १)"—इति निगमौ ॥

(१५) इळा ँ । ईङ् सुतौ (अदा० आ०)', 'जि इन्धी
दीमौ (रु० आ०)' । अनयोः 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्
(३, ३, १६)'—इति घञ्, घृषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) ईङ्-
ङ्गत्वम्, इन्धेर्नकारलोपो धकारस्य डकारो गुणाभावश्च ।
ईङ्यते स्तूयते वास्यां यजमानो देवान्, इन्धे दीप्यतेऽस्यां श्रीभिः ।
यद्वा ; 'इण गतौ (अदा० प०)', 'क्षादिभ्यः कित् (उ० १, ११२)'
—इत्यस्मिन् सूत्रे 'बहुलानुवृत्तेः अजमन्तादपि भवति'—इति
वचनात् ड-प्रत्ययः, किच्चाहुणाभावः । गवा समानार्थः । यद्वा 'इल
स्त्रप्रचेपणयोः (तु० प०)'—इत्यच्चात् 'इगुपधा-ज्ञा-प्रो-किरः कः
(३, १, १३५)'—इति क-प्रत्ययः, 'कृत्यव्युटो बहुलम् (३, ३,
११३)'—इति अधिकरणे भवति । क्षिद्यन्तेऽस्यां भावः, स्वपन्ते-
ऽस्यामिति वा ; ड-ल्योरिकत्वस्मरणात् डत्वम् । यद्वा ; 'इला'
—इत्यचनाम गोनाम वा (निघ० २, ७.-२, ११), इला-अर्धं

गौर्वा अस्यामस्तीत्यर्थं आदित्वात् (५ २, १२७) अच् ; अत्रवती
 गोमती वा इडा । बहुवनान्तु 'दयोषास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्प्र-
 द्यते स डकारो ळकारः (प्राति०)'—इति ळत्वम् इळा, ऋञ्चु
 उदाहरणबाहुल्याच्च ऋग्वेद-दृष्ट पाठः इळेति । “इळायास्वा
 पदे वयं (ऋ० सं० ३, २८, ४)” —“अथा होता न्यसीदो यजो-
 यानिळस्यद० (ऋ० सं० ६, १. २)” [‘इळ्ळान्दमत्वादाकारलोपः’
 —इति स्कन्दस्वामी] —“इळ्ळस्यदे समिंध्यसे (ऋ० सं० १०, १८१,
 १)” —इति निगमाः ॥

(१६) निरुक्तिः * । निरुक्तिर्निरमणात् (२, ७)—इति
 निरुक्तम् । अस्य स्वन्दस्वामी —‘निरमणात् = निधलत्वेनावस्था-
 नात्—इत्यर्थः ; रमन्ते वास्यां भूतानि’— इति । तत्र निर्-पूर्वा-
 द्रमेः (भू० आ०) ‘कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)’— इति कर्त्त-
 र्यधिकरणे च क्तिनि (३, ३, ८४) अनुनासिकलोपः, ‘रुर्मती बहु-
 लम् (६, १, ५४ वा०)’—इत्यत्र बहुलवचनात् सम्प्रसारणम् ।
 आद्येऽर्थे निर्निधलत्वमाह नानवस्थानम् उत्तरत्र धात्वर्थमनुवर्त्तते
 निः । वैयाकरणपक्षेण तु निरुपसृष्टादत्तैः क्तिनि निरुक्तिः
 निःक्रान्ताकृतेर्गमनात् निधलवदवतिष्ठते इत्यर्थः । “बहुप्रजा
 निरुक्तिर्माविषेग (ऋ० सं० १, १६४, ३२)” —“अथा गयीत्
 निरुक्तिरुपस्ये (ऋ० सं० १०, ८५, १४)” —इति च निगमो ॥

(१७) भूः † । भू सत्तायां (भू० प०) सम्प्रदादित्वात् भावे

* निघ० १, १० २, ०, ०, १ ।

† प० १ । निघ० ०, १० २० ।

क्विप् (१, ३, ८४ वा०) । भवत्यस्यां सर्वमिति भूः । “सूहा भुवो भवति नक्तमग्निः (ऋ० सं० १०, ८८, ६)”—इति निगमः । रिफान्तं व्यत्ययम्, यथा—“भूर्भुवः स्वः (य० वा० सं० ३६, ३)”—इति ॥

(१८) भूमिः । ‘भुवः कित् (उ० ४, ४५)’—इति भवतेः मिप्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । अथवा भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, १, २)—इति वचनात् भूते मि-प्रत्ययः । ‘अभूत्भूमिस्तथा अभूद्वा इदमिति तद् भूम्यै भूमित्वम्’—इति श्रुतिः । “न्यङ्ङुत्तानाम्-न्वेति भूमिम् । ऋ० सं० १०, २७, १३”—“भूमिर्भूमिमगात्”—इति च निगमौ ॥

(१९) पूपा # । ‘पुप पुष्टी’ (भू० दि० क्रग० प०) । ‘खन्नु-चन्पूपन् (उ० १, १५५)’—इत्यादिना कनिन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनादुपधायादीर्घः । पुष्यति धान्यादिभिः समृद्धा भवति पोषयति वाचैः प्रजाः । ‘सर्वार्थपोषणात् पूपा’ इति महभास्करभिर्यः । तथा ‘पृथिवी न्यवर्त्तयत् सोपधीभिर्वनस्पति-भिरपुष्यत्’ इति श्रुतिः । यदा ; ‘पुप धारणे (पु० प०)’—इति धातुः । धारयति सर्वाणि भूतानि पोषयत्याभरणानीति यथा । “आ पूपश्चिद्वर्षिपम् (ऋ० सं० १, २३, १३)”—इत्यत्र माधवः—‘पूपा पोषयतीति तस्य प्रत्ययं रूपम्’ । “पूपा त्वेती नयत् इष्टगृह्या (ऋ० सं० १०, ८५, २६)”—इति, “स-रंस्त्वै पूष्येऽग्नये स्वाहा (य० वा० सं० ४, ८)”—इति निगमः ॥

(२०) गातुः † । 'गाड् सुतौ' छन्दसि जुहोत्यादिः (भू० प०), 'गाड् गतौ (भू० आ०)', 'कौ गै शब्दे' भूयादिः (प०) । 'कमि मनि-जनि-गा-भा-या-हिभ्यश्च (उ० १, ७०)'—इति तु-प्रत्ययः । गीयते स्तयतेऽसौ, सुवन्ति वास्यां स्थिता इन्द्रादीन्, गच्छन्त्यस्यां भृतानीति वा, गायन्ति वास्यां स्थिता गायना इति । यद्वा ; गम्यतेऽनेनेति गातुर्मार्गः, 'लुगकारेकाररेफाघेति वक्तव्यम् (४, ४, १२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक् । गातुः मार्गवतो हि भूमिः । "इन्द्राय गातुरुशतीर्व येमे (ऋ० सं० ५, ११, १०)" — "अदंरिं गातु रुवे वरीयसी (ऋ० सं० १, ११६, २)" —इति निगमौ ॥

(२१) गोत्रा । 'गुड् षव्यक्ते शब्दे (भू० आ०)' । 'गु-ष्ट-वी-पचि-वचि-यमि-[मनि-तनिर्ग]-सदि-क्षदिभ्यस्त्रः (उ० ४, १६२)'—इति षप्रत्ययः । गुणः । मृगपक्षादयोऽस्यामव्यक्त-शब्दं कुर्वन्तीति गोत्रा । यद्वा ; गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् पर्यभादित्वात् (५, २, १२७) षच् । यद्वा ; गोशब्दे कर्म-ण्युपपदे 'वैड् पालने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् 'भातोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । टाप् (४, १, ४) । गास्त्रायते रक्षति यव-सोदकवत्तया । यद्वा ; गोभिरादित्यकिरणैर्वृष्टिप्रदानेन द्रायते रक्षते इति, 'कृत्यस्युटोवडुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्मणि 'भातोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । यद्वा ; गोशब्दात् 'तस्य समूहः

* प० ४, १ । निघ० ४, ११ ; ११ ।

† सिद्धान्तकोश्यान् येनो वात् १५ दृश्यते ।

(४, २, ३७)—इत्यस्मिन्नधिकारे 'खल-गो-रथात् (४, २, ५०)'
—इत्यनुवृत्ती 'इति-त्र-कव्यचय' (४, २, ५१)—इति त्र-
प्रत्ययः । गोत्रा, गवां समूहो मत्वर्थीयोऽकारः । गोसमूहो-
ऽस्यामस्तीति गोत्रा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्येकविंशतिः पृथिवी-नामधेयानि ॥ "उवाच मे वरुणो
मेधिंराय (ऋ० सं० ७, ८०, ४)"—इत्यत्र माधवः—'उवाच
वरुणो मेधाविने'—इति स तत्रैकविंशतिनामानि काचिद् गोर्वि-
भर्त्सति पृथिवीमाह तस्याहि यास्तपठितान्येकविंशतिर्नामा-
मीति ॥ १ ॥

ह्रीम्^(१) । चन्द्रम्^(२) । रुक्मम्^(३) । अयम्^(४) । हिर-
ण्यम्^(५) । पेशम्^(६) । कृशंनम्^(७) । लोहम्^(८) । कनकम्^(९) ।
काञ्चनम्^(१०) । भर्मम्^(११) । अमृतम्^(१२) । मरुत्^(१३) । द-
र्वम्^(१४) । जातरूपम्^(१५) । इति पञ्चदश हिरण्यनामा-
नि + ॥ २ ॥

* बहुमन्त्रेषु श्रुते 'गोत्रा'-पदम्, परं न तत् क्वचिद् इदिकीपरमिति
भाष । एतच्च गोत्रेणैव इदिकीनामसु पाठः किं सुभवे ? गोविंदराज सायणादि-
व्याख्यानकारैश्च तत्र तत्र मन्त्रेषु व्याख्यातम् दृश्यते मुररीधारम्, तथा च न
सर्वेषु गोत्रेणैव गोत्रादिरेव वाच्यं क्वचित् क्वचित् इदिकीवाचकत्वेनापि तत्र
दृष्टं काये तथा तत्परम्परा निगमाभिव्यक्त्या इति ध्येयम् ।

(१) "ह्रीमा"—इति ख । 'ह्रीमा'—इति ख ।

१ "इति हिरण्यम्" इति ॥

(१) हेम * । 'हि गतौ वृद्धौ च (स्वा० प०)' । अस्मात्-
 हातोः 'नामन्-सीमन्-सोमन्-हेमन्-रोमन्-लोमन्-व्योमन्-
 विधमन्-पाप्मन् † (उ० ४; १४६)'—इति मनिव्रन्तं निपात्यते ।
 हिनोति गच्छति अनेन सुखं पुरुषः, गम्यते वा तदर्धिभिः,
 गच्छति वा स्वयं कटकादिरूपां विकृतिम् ; हिनोति वाणिज्या-
 दिना प्रतिदिनं वर्धते ; 'ताम्राद्युपरि लेपनाद् वर्धते'—इति
 सुवोधिनी ‡ । अथवा हितमापदि निहितं वा भूम्यादौ दधाते-
 हिरादेशो निपातनात् । हेम । "अस्व मेपा हेमनां पूयमानः
 (ऋ० सं० ८, ८७, १)"—"अखो न खे दम आ हेम्यावान्
 (ऋ० सं० ४, २, ८)"—इति च निगमौ § । हेम्यावान्—
 हिरण्यकक्षया युक्तः ॥

(२) चन्द्रम् ॥ । 'चदि आह्लादने दीप्तौ च (भू० प०)' अस्मात्
 'स्फायि-तच्चि-वच्चि-शकि-चिपि-क्षुदि (उ० २, १२)'—इत्या-
 दिनारक् । चन्दयति, आह्लादयति तद्वत् दीप्यते वा । स्वयं
 तेजसत्वात् । यद्वा ; षिजन्ताश्चदेर्दाङुलकात् षिलोपः, दीप-
 यति धारयितृन्,—दीप्यतेऽनेन धारयितेति वा । कान्त्यर्थो
 वा चदिः, 'चन्द्रः चन्दतेः कान्तिकर्मणः (निरु ११, ५)'—इत्युक्तेः ।

* प० १९ ।

† सिद्धान्तकौमुदीधृतपाठस्य 'नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन्
 धामन्'—इति च ।

‡ अथादिशक्तिः ।

§ अक्षरहितया नापरो दृश्यते निगमः ।

॥ निरु० ११, ५ ।

काम्यते सर्वैः इति चन्द्रम् । “ये वध्वयन्द्रं वहन्तु (ऋ० सं० १०, ८५, ३१)” — “दक्षिणा चन्द्रमुत यद्विरण्यम् (ऋ० सं० १०, १०७, ७)” — इति च निगमौ ॥

(३) रुक्मम् । ‘रुच दीप्ती (भू० आ०) । ‘युजि-रुचि-तिजां कुच (उ० १, १४३)’ — इति भक् प्रत्ययः कुत्वं च । रोचते तदतिशयेन दीप्यते तेन तदिति च रुक्मम् । “आ रुक्मैरायुधानरैः — (ऋ० सं० ५, ५२, ६)” — “एष रुक्मिभिरीयते (ऋ० सं० ८, १५, ५)” — इति च निगमौ ॥

(४) अयः । ‘इण् गतौ (अदा० प०)’ । असुन् (उ० ४, १८४) एति गच्छति अद्भुलीयकादिरूपेण शरीरम्, ऋवय-ऋय-संविभागादिना वा, पुरुषात् पुरुषान्तरं गच्छत्यनेन धर्मदानादि-नेति वा । “अयः शोषां मदेरघुः (ऋ० सं० ८, १०१, ३)” — इति निगमः ॥

(५) हिरण्यम् । ‘ह्रज् हरणे (भू० उ०) । अच्चात् ‘हर्यतेः कन्यन् हिर च (उ० ५, ४५)’ — इति विधेयमानः कन्यन् प्रत्ययो हिरादेश्च बाहुलकाद् भवतः । तथाच अन्यत्रित्यधि-कृत्य ‘ह्रज इच्च’ — इति भोजसूत्रम् । द्वियते जनाञ्जनमिति वा संख्यवहारार्थम्, द्रव्यस्वभावत्वात् नैकत्रावस्थायित्वं तस्य । अथवा द्विधातुज रूपम्, — हिनोतेः रमतेष धातुद्वयात् समु-दितात् कन्यन् प्रत्ययो बाहुलकाद्रूपसिद्धिः ; हितश्च तत् आपदि दुर्भिक्षादौ, रमयति च सर्वदा सर्वमिति । अथवा हर्यतेः प्रेषाकर्मणः (निरु० २, १०) ; — हर्यतेः कन्यन् हिरय

द्धियतेर्यथाप्राप्तं रूपम् । सर्वैर्हि तत् सर्वदा प्राप्तुमिष्यते ।
'हर्यति स्वप्रभया दीप्यते'—इति सुबोधिनोकारः । "हिरण्य-
रूपः स हिरण्यसन्दृग् (ऋ० सं० २, ३५, १०)"—इति निगमः ॥

(६) पेशः † । 'पिश गती (सु० प०)' । असन् । अयइत्य-
नेन समानार्थम् । "त्रिवन्धुरेषु त्रिवृता सुपेशसा (ऋ० सं० १,
४०, २)"—इति निगमः । "हिरण्येन रथेन (ऋ० सं० ८,
५, ३५)"—हिरण्ययी वां रभिः (ऋ० सं० ८, ५, २८)"—
इत्यादौ अश्विनोरथस्य हिरण्यकेश्युक्तेः पेशोऽत्र हिरण्यम् । हृ-
दारण्यके—'तद्यथा पेशस्कारो पेशसोमात्रा मपादायान्यं नव-
तरं कल्याणतरण् रूपं तनुते (४, ४, ४)'—इति । यथा ।
वाजसनेयके "सरस्वती मनसा पेशलम् (१८, ८३)"—इत्यत्र 'पेश
इति हिरण्यनाम रूपनाम वा'—इत्युक्तेन व्याख्यातम् ॥

(७) कृशन्तम् † । 'कृश तनूकरणे (दि० प०)' । कृ-पृ-
शजि-मन्दिनि-धाञ्भ्यः क्युः (उ० २, ७६)'—इति विधीयमानः
क्युर्बाहुलकाद् भवति । कृशति तनूकरोति यम् । अत्र माध-
वसु—'कृशिर्दीप्त्यर्थः । कृशति स्वप्रभया दीप्यते ; अपि वा
कृशयति संसृष्टं, कृशमेव वा भवति संभ्यानतो रजतात्'—
इति । "अद्दिष्टयः कृशनिनो निरेके (ऋ० सं० ७, १८, २३)"
—"अभि श्यावं न कृशनेभिरश्वम् (ऋ० सं० १०, ६८, ११)"

• प० ३, ० । दि० ८, ११ ।

† प० ३, ७ ।

—“अभिष्टतं कर्मनैर्विखरूपम् (ऋ० सं० १, ३५, ४)”—इति निगमाः ॥

(८) लोहम् । ‘लुह कत्यनादौ (भू० प०)’ । घञ् (३, ३, २१) । कत्यते श्लाघतेऽनेनात्मा,—त्रिवर्गसाधनत्वात् पुरुषैः सम्प्रार्थ्यते वा । ‘लूजोहः—इति तु श्रीभोजदेवः । लुनाति छिनत्ति पापसम्बन्धं पात्रे दीयमानम् । निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

(९) कनकम् । ‘कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०) । ‘ह्रजादिभ्यः सञ्ज्ञायाम् (उ० ५, ३६)’—इति वुन्-प्रत्ययो धात्वर्थेष्वपि । रक्तादिवदर्थोऽनुसन्धेयः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) काञ्चनम् । अत्र सुबोधिनी—‘कचि दीप्तिकन्धनयोः (भू० आ०) । कञ्चते वषेण दीप्यते बध्यते कुण्डलादिरूपेणैति ‘युच् बहुलम् (३, ३, १३०)’—इति युच् प्रत्ययः । दीर्घोऽत्र बाहुलकात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) भर्म † । ‘डु भृञ् धारणपोषणयोः (लु० उ०) । सनिन् ३, २, ७५) । भ्रियते धार्यते, अङ्गुस्यादिभिर्धार्यते आप-दर्थमिति वा, पोषयत्यनेन कुटुम्बमिति वा । हरतेर्वा (भू० उ०) सनिनि ‘ह्रयहोर्भञ्छन्दसि (सि० कौ० वै० ३ अ०)’—इति भकारः । हिरण्येन हरति-धातुर्जन समानार्थम् । “सुवीरां-भिस्तिरते वाजंभर्मभिः (ऋ० सं० ८, १८, ३०)”—“अरिष्ट-भर्मसागंघि (ऋ० सं० ८, १८, ४)”—इति च निगमौ । ‘वाज-

* अथते तु लोह पद यलुर्वाजसमेधे—“लोहं मी सीसंध मे (१०, ११)”

—इति । ‘लोहं कांस्यं रजतकनकं वा’—इति च तदव्याख्यानं महीधरः ।

† निघ० ०, १५ ।

रोचयति ; मातेः पूर्वार्धे, रीतिर्वीतरार्धम् ; ष्टपोदरादित्वात्
(६, ३, १०६) साधु । हिरण्यं हि अग्न्यादि-तेजस्वि-पदार्थेभ्यो
मितं भोगादिभ्योऽमितं रोचते ; अर्थिभ्योदीयमान लोकद्वयेऽपि
कोक्तिं कारयति । तथाच सुभाषित-श्लोकः—‘शृणु पाषे ।
त्वयि न्यस्तं कियत्ज्ञाणादि कङ्कणम् । इदमेवार्थिहृष्टास्य’ राव-
यति च रोचते’ । यहा ; ऋडो रुतिः,—स्त्रियतेर्धातोः (तु०
आ०) रुतिप्रत्ययेः रूपम् । स्त्रियन्तेऽनेन पुरुषादिति मरुत्,
—एतदर्थं हि चौरादिभिः पुरुषाः हन्यन्ते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) दत्तम् । ‘डु दाञ् दाने (जु० उ०)’ । ‘अभि-
चिभि-मिदि-शंसिभ्यः क्तः (उ० ४, १५६)’—इति विधीयमानः
क्तो बाहुलकात् (३, ३, १) भवति । ‘दो दद् घोः (७, ४,
४६)’—इति दद्भावः । दीयते पात्रे दत्तम् * । “इन्द्र !
यत्ते माहिर्नं दत्तमस्व^० (ऋ० सं० ३, ३६, ६)”—इति
निगमः ॥

(१५) जातरूपम् । ‘जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)’ । निष्ठा-
तकारः । ‘जनसनखनाग् (६, ४, ४२)’—इत्यात्वम् । जातः ।
‘रुच दोसौ (भू० आ०)’ । ‘खण्य-शिल्प-शष्य-वाष्य-रूप-पर्य-
तल्पा. (उ० ३, २६)’—इति ष-प्रत्ययान्तो निपातितः, निपा-

* मरुत्शब्दपुत्रास्तु षड्दो मरुत्वात् शृण्यन्ते, पर तेषु हिरण्यनामिण एव
मरुतोऽन्वेषप्रयास श्लोकसंबन्ध इति भावः ।

† ऋ प्रत्यये तद्भावे दत्तमिति द्वितकारात्मकदत्तं स्यात् परं न मधीप-
कथंते ऋचिदपि ।

तनादुकारस्य दीर्घस्यकारलोपश्च । रोचते रूपम् । अनाहार्य-
तया जातं रूपमस्य जातरूपम् । तथाच श्रीरामायणे स्कन्दो-
त्पत्तौ—‘इह हेमयते भागे गर्भोऽयं सन्निवेश्यताम्’—इत्यतः
‘परिनिक्षिप्तमाने गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् । सर्वं पर्वतसन्नहं
सौवर्णमभवदनम् । जातरूपमिति ख्यातं तदा प्रभृति राघव । ।
सुवर्णं पुरुषव्याघ्र ! हुताग्नसमप्रभम्’—इति (उ० का०) ।
जातं रूपं सौन्दर्यमनेन धारयितृणामिति वा जातरूपम् ।
“जातरूपमयेन च पवित्रेष्वन्तर्धायाभ्यपिचति (ऐ० ब्रा० ८,
१८)”—इति निगमः ॥

इति पञ्चदश द्विरक्ष्यनामानि ॥ २ ॥

अम्बरम्^(१) । वियत्^(२) । व्योम^(३) । वह्निः^(४) । धन्व^(५) ।
अन्तरिक्षम्^(६) । आकाशम्^(७) । आपः^(८) । पृथिवी^(९) ।
भूः^(१०) । स्वयम्भूः^(११) । अध्वा^(१२) । पुष्करम्^(१३) । सगरः^(१४) ।
समुद्रः^(१५) । अध्वरम्^(१६) । इति षोडशान्तरिक्षनामा-
नि ॥ ३ ॥

(१) अम्बरम् १ । ‘अविद् गच्छे (भू० पा०)’ । ‘लद-

(१) “अम्बर” इति ।

(११) “स्वयम्भू” — इत्यपि इहैव ईश्वरार्थेन शब्दोक्तः ।

(१२) “अध्वा” इति । C. D. F. इति । अ० ६० १०, ८६, ४. पा० का० ।

• “इति षोडशान्तरिक्षनामानि” इति । “इत्यन्तरिक्ष” इति ।

† अ० ९, १६ ।

रादयश्च (उ० ५, ४२)'—इति अरच्-प्रत्ययान्तो निपात्यते ।
 अम्बन्ते शब्दायन्तेऽस्मिन् मेघाः, अम्बन्ते शब्दायते वा स्वयं
 वायुमेघादिसंसर्गात्,—आकाशगुणो हि शब्दः । अथवा अर्त्ते-
 र्धातोः 'अर्जिष्टशिकम्यमिपसिवाधाम्जिपशितुक्धुक्दीर्घहकाराय
 (उ० १, २६)'—इति अमतेर्विधीयमान उ-प्रत्ययोलुगागमश्च
 बाहुलकाद् (३, ३, १) भवति ; तस्मिन्, गुणे, र-परत्वे च
 'रेफस्य मकारश्च ; अम्बु । अमतेरेव वा तेनैव सूत्रेण उ-प्रत्ययो
 लुगागमश्च । उभयत्रापि गच्छति देशादेशान्तरं गम्यते वा
 प्राणिभिरित्यम्बु जलम् । तद्भाति ददातीत्यम्बरो मेघः । 'आतो-
 ऽनुपसर्गे क. (३, २, ३)', ष्टपोदरादित्वात् (६, ३, १०८) टका-
 रस्याकारः । तद्ददाकाशमप्यम्बरम् । 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्या.
 (४, ४, १२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक् । तदेव वा
 वर्षासु प्राणिभ्य उदकं ददातीति अम्बरम् । अथवा अम्बुशब्दे
 उपपदे राजतेर्धातोः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति
 दृशियङ्गणात् उः ; अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादर्थ-
 सिद्धिः । अथवा अम्बुवद्भाजते स्वस्यस्तिमितसाराम्बुवदवभासते ।
 कल्पितोपमानञ्चैतत्, तद्यथा—'पुञ्जीकृतमिव ध्वान्तं मेघोभाति
 मतङ्गजः । सर शरत्पसन्नाम्भोनभःखण्डमिवोज्जितम् ॥' पर-
 मार्थतः स्वरूपमवकाशः । अथवा अम्बुमत् भवति रोमत्व-
 र्थीयः ; पूर्ववदुकारस्याकारः ; अन्तरिचं हि वर्षादकेन तद्भात् ।
 "यन्नासत्या परावत्त यद्भास्यो अथ्यम्बरे (ऋ० सं० ८, ८, १४)"
 —इति निगमः ॥

(२) वियत् । 'यसु उपरमे (भू० प०)'—इत्यस्मात्
 श्रोणादिके क्विप्, 'गमः कौ (६, ४, ४०)'—'गमादीनामिति
 वक्तव्यम् (६, ४, ४० वा०)'—इत्युक्तेरनुनासिकलोपः । 'इस्यस्य
 पिति कृति तुक् (६, १, ७१)' । विगतं यमनमुपरमणमस्मा-
 दिति वियत् ;—अन्तरिक्षं हि सर्वत्र व्याप्तत्वात् न कुत्रचित् उप-
 रतम् । 'वियच्छति न विरमति'—इति चौरस्वामी । यद्वा ;
 विपूर्वात् 'यती प्रयत्ने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् क्विप् । विविधं
 यतन्तेऽस्मिन् प्राणिनः ;—आकाशे हि सर्वे व्याप्रियन्ते । निगमो-
 ऽन्वेषणीयः * ॥

(३) व्योम † । विपूर्वादेवतेर्वास्यर्थत्वात् (भू० प०)
 श्रोणादिके 'सर्वधातुभ्यो मनिन् (उ० ४, १४०)'—इति सूत्रेण
 मनिन्-प्रत्यये 'ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाद्य (६, ४, २०)'
 —इत्युठि गुणः । व्यथति व्याप्नोति सर्वं जगत् । यद्वा ; अवति-
 गंत्यर्थः (भू० प०) भावे मनिन् (उ० १, १३८),—व्योम् ;
 अवनं गमनं विविधमस्मिन् विद्यते । यद्वा ; रक्षणार्थः (भू०
 आ०),—विशेषेणावति प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन । उणादी तु
 'नामन्-धीमन्-व्योमन् (उ० ४, १४६)'—इत्यादिना 'व्येञ्
 संघरणे (भू० उ०)'—इत्यस्मात्प्रनिनि उत्वं निपात्यते । दीयते
 तद्वायुना व्योम । तथाच निरुक्तम्—'योनिरन्तरिक्षं महानवयवः

* अक्षरं हितायाम् 'उ' 'वियत्' (४, १८, ३) पर तव सायणेन 'मि'पि .
 साङ्गम्—इत्यर्थे कृतः ।

† प० ६, १९ । निघ० १६, ४० ।

परिधीतो वायुना (२, ८)—इति । इदं निर्वचनमेतत्पद-
कारयोः शाकल्यात्रेययोरनभिमतं वीत्यस्मिन्नवगृहीतत्वात् । “स-
हस्राक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० १, १४६, ४१)”—“सत्या-
नाधिर^१ पूर्वे व्योमनि (ऋ० सं० ६, ७, १)”—इति च
निगमौ ॥

(४) बर्हिः † । वृद्धि वृद्धौ (भू० प०) । ‘बृहृर्नलोपय
(उ० २, १०२)’—इति इति-प्रत्ययः । ‘बृहति वर्धतेऽनेन प्राणि
जातम्,—सर्वे हि प्राणिन आकाशे वर्धन्ते; परिवर्द्धं वा त्वयं
विभुत्वात् । “यस्यं त्रिधात्वर्द्धं बर्हिः (ऋ० सं० ८, १०२, १४)”
—इति निगमः ॥

(५) धन्व ‡ । ‘इवि रिवि धवि गत्यर्थाः (भू० प०)’ ।
इदित्वान्नुम् (७, १, ५८) । कनिन्वुवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रति-
दिवः (उ० १, १५४)’—इति कनिन् । धन्वन्ति गच्छन्ति
अस्मादापः । यद्वा; ‘धन धान्ये (दि० आ०)’, अनेकार्थ-
त्वादर्थनार्थः । कनिप् । धन्वते अर्थ्यते ऽवकाशप्रदानाय, देवता-
त्वात् स्व स्वमभीष्ट वा । “यः परंस्याः परावतंस्तिरोधन्वा-
तिरोचते (ऋ० सं० १०, १८७, २)”—इति निगमः ॥

(६) अन्तरिक्षम् § । ‘अन्तरिक्षं कस्मात् ? (निर० २,
१०)’—इत्यादि भाष्यस्य स्तन्दस्वामि-ग्रन्थो यथादृष्टं लिख्यते—

* प० १२ ५ २ । निर० ८, २ ।

† प० ४, २, १ । निर० ५, ५ २, १८ ।

‡ निर० २ १० ।

‘अन्तरामध्ये सर्वभूतानां चान्तं निःक्रियं वा शान्तमव्युहं विश्वम्-
स्यानात्मकत्वात् । अन्तरा इमे रोदस्यौ चियतीति वा । अन्त-
रेमे शीष्याविति वा । एवमनेकविकल्पमुत्तरपरम् । पूर्वशरीरे-
ष्वन्तरचयमिति वा ; अन्तः शब्दात् पूर्वपदमक्षयशब्दादुत्तरपदं
विनाशिव्यविनाशीत्यर्थः’—इति । सर्वत्र, ष्टपोदरादित्वात्
(६, ३, १०८) साधु । न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्त-
रिचम् (ऋ० सं० १०, ८६, ६)” — इति निगमः ॥

(७) आकाशम् । आङ् पूर्वात् ‘कान्य दीप्ती (दि० आ०)’
—इत्यस्मात् ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)’—इति
घ-प्रत्ययः । आ समन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते सूर्यादयोऽच ।
यदा ; नञ्-पूर्वात् काशेः पचाद्यच् (३, १, १३४), नञ्शान्दसो
(६, ३, १३६) दीर्घः । न काशते, पृथिव्यादिवत् अपत्यक्ष-
त्वात् । तथाच युतिः—‘तिस्रो महोरुपराम्नास्युरत्या गुहा हे
निहिते दश्यंका (ऋ० सं० ३, ५६, २)’—इति । ‘तस्मा-
न्तन्त्रिचं पश्यति’—इति च । “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूतः (तै० उ० २, १)” —इति निगमः ॥

(८) आपः * । ‘आप्ठ व्याप्ती (भू० प०)’ । ‘आप्ठोते-
र्ङ्स्वय (उ० २, ५५)’—इति क्विप्-प्रत्ययः उपधाङ्स्वय । जसि
‘अमृन्तृच्स्वष्ट (६, ४, ११)’—इत्यादिना दीर्घः । व्याप्ठोति
द्यन्त्रिचं सर्वं जगत्, आप्यते वा प्राणिभिः । अप्-शब्दस्य
नित्यं बहुवचनान्तत्वात् बहुवचनान्तस्य पाठः । * * * ।

“द्वितीयमेषु वृमणा अजस्रम् (ऋ० सं० १०, ४५)”—इति निगमः ॥

(८) पृथिवी † । प्रथ प्रथ्याने (भू० आ०) । ‘प्रथेः पिवन् सम्प्रसारणं च (उ० १, पा०)’ । ‘पिह्नौरादिभ्यश्च (४, १, ४१)’—इति डीप् । प्रथते पृथिवी । “यः पार्थिवस्य चर्मस्य राजा (ऋ० सं० २, १४, ११)”—“स दाधार पृथिवीं व्यासुतेमाम् (ऋ० सं० १०, १२१, १)”—इति च निगमौ ॥

(१०) भूः † । भवतेः (भू० प०) क्विप् । भवत्यस्माद् वृद्ध्यादिः । निगमोऽन्वेपणीयः ॥

(११) स्वयम्भूः । स्वयं भवति न केनचित् सृज्यते, केषाञ्चिद् वादिनां पक्षे नित्यं ह्याकाशम् । स्वयम्भ्वत्युकारान्तं केषुचित् । तदा ‘ऋग्व्यादित्वात् (उ० १, ३६)’ कुः । निगमस्यादर्शनात् ‡ उभयमपि लिखितम् , निगमदर्शनान्निर्णयः कार्यः ॥

(१२) अध्वा । ‘अद् भक्षणे (अदा० प०)’ । ‘अदेर्ध च (उ० ४, ११२)’—इति घनिप् धकारश्चान्तादेशः । अदनं स्वस्तिगच्छतां पद्यादीनां विषमस्थानाभावात् । यद्वा ; अधिर्गत्यर्थः कश्चिद्वातुः, बाहुलकात् पूर्वेषु घनिप्, गच्छन्त्यस्मिन् देवादय इत्यध्वा । ‘अधिर्गतिक्रियात्’—इति माधवः । यद्वा ; अध्वा

* प० ५, २ ५ ६ । निद० १, १९ ८, २१ ११, १६-१९, २० ।

† उ० १ ।

‡ अत्ररिचराचक्षतेन स्वयम्भूशब्दस्य सायणादिभिरप्याख्यासहस्रादिव्येव भावः, सायम्भूपदघटितमगवस्तु इत्यने एव स्वयम्भूर्भूमौ अभिमातिपाद (उ० सं० १०, ८२, ४)—इति ।

मागोऽग्निन् विद्यते मत्वर्थीयस्य लुक्,—सन्ति ह्याकाशे मेघ-
पयादयः । ‘अर्तर्धध’—इति भोजसूत्रम् । ‘अत सातत्यगमने
(भू० प०)’ । सततं गच्छन्त्यत्र सूर्यादयश्चत्तुर्धा । “भूर्मा
रेजन्ते अर्ध्वनि प्रविंक्ते (ऋ० सं० ६, ५०, ५)”—“असमने अर्ध्वनि
वृजिने पथि (ऋ० सं० ६, ४७, १३)”—इति निगमौ ॥

(१३) पुष्करम् † । ‘पुप पुष्टौ (स्वा० प०)’ । ‘पुपः कित्
(उ० ४, ४)’—इति करन् प्रत्ययः । पुपिरत्वान्तर्णीतप्यर्थः, पोप-
यति भूतान्यवकाशप्रदानेन उदकदानाद्युपकारेण च । ‘पुष्कं
वारि राति पुष्करम्’—इति चौरस्यामी । पुपेरन्तर्णीतप्यर्थात्
‘स्रम्भृशुपियुधिभ्यः कित् (?)’—इति विहितः करन् प्रत्ययो
बाहुलकाद् भवति । ‘दृढकृष्टधीचीपुपिसुपिमूङ्गुभ्यः कित्’
—इति कः श्रौभोजदेवः । पोपयति भूतानोति । पुष्कोपपदा-
द्भातेः ‘आतोऽनुपसर्गे कः (१, २, ३)’ । यद्वा ; वपुरित्युदक-
नाम (निघ० १, १२), तत्कर्त्तुं गोलमस्येति ‘कृषो हेतुताच्छी-
ष्यानुलोम्येषु (१, २, २०)’—इति टः, वपुष्करं सदृ वकारान्तेन
पुष्करम् ; पृषोदरादिः । “विम्बे” देवाः पुष्करे त्वाददन्त (ऋ०
सं० ७, ३३, ११)—इति निगमः ॥

(१४) मगरः । सहस्रशब्दपूर्वात् ‘गु निगरवे (तु० प०)’—
इत्यप्भात् ‘अदोरप् (१, ३, ५०)’, सहस्र सभावः (६, ३, ३८)
सह गिरस्यग्निन् स्थिता आदित्यरश्मयो भौमरश्मिति मगरः ।
सह उद्विरस्यग्निन् स्थिता मेघा वर्षादकमिति वा । यद्वा ;

गीर्यते अभ्यवह्रियते विद्यते इति गर. उदकम्, तेन सह
वर्त्तते इति सगरः । तथाच 'रश्मयथ देवा गरगिर.'—इत्यत्र
शृ(रा)हृदेवः 'गरमुदकं गिरन्ति गरगिरः'—इति भाष्यं कृत-
वान् । यद्वा ; 'गृ शब्दे (क्रा० प्या० प०)'—इत्यादि । गीर्यते
इति गरः शब्दः पूर्वघत्, गरेण शब्देन सह वर्त्तते इति सगरः ;
—आकाशोहि स्वर्गुणेन शब्देन सहैव सर्वदा वर्त्तते । "अपः
प्रेर्यं सगरंश्च बुधात् (ऋ० सं० १०, ८६, ४)"—इति निगमः ॥

(१५) समुद्रः * । समुद्रवन्ति सङ्घता ऊर्ध्वं द्रवन्ति गच्छ-
न्त्यस्मादापोरश्मिभिराकृष्यमाणा आदित्यमण्डलम् । समुत्-पूर्वात्
द्रवतेर्गत्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति अपादानि
ड-प्रत्यये टि-लोपे च रूपम् । यद्वा ; सङ्घता अभिद्रवत्येन
मापो भौमरसनक्षणा वायुना प्रेर्यमाणाः आदित्यमण्डलाद्वा
वर्षाकाले रश्मिभिः प्रवर्त्तमानाः । अत्र उदित्येष उपसर्गो
ऽभीत्यर्थे वर्त्तते ; कर्मणि ड प्रत्यय इति विशेषः । सम्प्रोदन्तेऽस्मिन्
भूतानि अन्तरिक्षचारीणीति वा । सम्पूर्वात् 'मुद ह्रपे (भू०
आ०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितश्चिवच्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना
अधिकरणे रक्-प्रत्यये, समो म-लोपे च रूपम् । यद्वा ; 'सम्'-
इत्येकीभावे, उदकात् उच्छब्दः, रो मत्वर्थीयः । एकीभूत-
मुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्विति उदकशब्दस्वीज्ञावच्छान्दसः ।
यद्वा ; सम्पूर्वात् 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)'—इत्यस्मात् 'स्फायित-
श्चिवच्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना कर्त्तरि रक्-प्रत्यये कित्वा-

बलोपे च समुद्रः । समुनन्ति वर्षेण भुवनं समुद्रः । “एकः
सुपर्णः स संसुद्रमा विवेश (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४)”—इति
निगमः ॥

(१६) अध्वरम् ॥ अध्वा व्याख्यातः (३१४० १४५०) । अध्वानं
मार्गं राति ददाति (अदा० प०) स्वस्मिन् गच्छतां पश्चादीनां ।
यदा ; अध्वा मार्गो विद्यतेऽस्मिन् मेघादीनाम् । रो मत्वर्थीयः ।
यदा ; ध्वरतिर्हिंसाकर्मा (निघ० २, १८), तत्रातिषेधः । अध्व-
र्त्तव्यं न हिंस्यमित्यर्थः । नञ्-पूर्वात् ध्वरतेः ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः
प्रायेण (२, ३, ११८)’—इति घः । “शिशू क्रीळन्तौ परिं
यातो अध्वरम् (ऋ० सं० ८, २, २३, ३)”—इति निगमः ।
‘अध्वरं यज्ञम्’—इति स्कन्दस्वामी व्याख्याति ; तदा निगमो-
ऽन्विषणीयः ॥

इति षोडशान्तरिचनानामानि ॥ ३ ॥

स्वः^(१) । पृश्निः^(२) । नाकः^(३) । गौः^(४) । विष्टप्^(५) ।
नभः^(६) । इति षट् साधारणानि ॥ ४ ॥

स्वरादीनि षट् तु भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च कृतव्याख्या-
नानोति नाम्नाभिरचोच्यन्ते ॥ ४ ॥

• प० २, १० । निघ० १, ८, ६, १६, १०, १८ ।

(१) प० १२ । निघ० २, १४. ३, ४. १८. ११, ० ।

(२) निघ० २, १० । (३) “नाका.” छ, छ । निघ० २, १० ।

(४) प० १, १ । ६४० ४५० । (५) निघ० २, १०. ३, २० ।

(६) प० १, १२. २, १० । निघ० २, १४ ।

खेदयः^(१) । किरणाः^(२) । गावः^(३) । रश्मयः^(४) ।
अभीशवः^(५) । दीर्घितयः^(६) । गभस्तयः^(७) । वनम्^(८) ।
उस्त्राः^(९) । वसंत्रः^(१०) । मरीचिपाः^(११) । मयूखाः^(१२) ।
सप्तऋषयः^(१३) । साध्याः^(१४) । सुपर्णाः^(१५) । इति पञ्च-
दश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

(१) खेदयः । 'तेषामादितः साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिः
(नि २, १५)'—इत्युक्तेः पूर्वमादित्यरश्मिनामानन्तरमश्वरश्मीनाञ्च
निर्वचन प्रदर्शयति । 'खिद देन्ये' दिवादिः रुधादिषु आत्मनेपदी,
'खिद परिघाते तुदादिर्मुचादिः परस्मैपदी । 'अकर्त्तरि च
कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)'—इति घञ् । खिद्यते खिद्ये
घाऽनया, लोको घर्मकाले, अश्वो बन्धनकाले । यद्वा ; परि-
हन्यन्ते सर्वतो हिंस्यन्ते अनया लोक आदित्येन, अश्वो बन्धन-
काले । यद्वा ; अनेकार्थत्वात् धातूनां खिदिः खेदने वर्तते ।
तथाच 'खेदनं छेदनम्'—इति माधवः । अस्मात् पचाद्यचि
(३, १, १३, ४) खेदति छिनत्ति नाशयति तमः । तथाहि
'दोषच्छिन्न ष'—इत्यादौ छिदिर्नाशने दृष्टः ; घञि छिद्यते-

(४) "रश्मय" छ, क ।

(६) "दीर्घितय" च, क ।

(१२) "मयूखा" छ । इह सप्तऋषिर्माषादित्येन लोके ।

(१३) "सप्तऋषय" च ।

{ • "इति रश्मीनाम्" ग ।

† लौकिकव्यवहारस्य ।

ऽखोऽनयेति खेदा अश्वरश्मिः । तृतीयैकवचनान्तस्य पाठो यथा-
दृष्टः । “खेदेया विवृता दिवः (ऋ० सं० ६, ५, १५, १)”—
इत्यश्वरश्मेर्निगमः, आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः † ॥

(२) किरणाः । ‘कृ विचेपे’ तुदादिः (प०), ‘कृञ् हिंसा-
याम्’ क्रादिः (प०) । ‘कृपृष्ठजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः (उ०
२, ७६)’—इति क्यु-प्रत्ययः । किरन्ति तापम् ; एकत्रौष्ण्येन,
इतरत्र बन्धनेन । कीर्यन्ते वा ; आदित्येन दिव्युखेषु, अश्व-
वालेनाश्वग्रीवादियु । यद्वा ; कृण्वन्ति हिंसन्ति तमः, हिंस्यन्त-
यभिरश्वकिरणाः । “भिया ह्रस्वहासः † किरणा नैजन् (ऋ०
सं० १, ५, ४, १)”—इति निगमः आदित्यरश्मेः । “रेणुं रेरेहत्
किरणं ददृखान् (ऋ० सं० २, ७, १२, १)”—इत्यश्वरश्मेः ॥

(३) गावः ‡ । व्याख्यातः पृथिवीनामसु (१, १) । गच्छन्ति
सर्वतस्तमो विद्वन्तुं, भीमं रसं वा हर्षुं, गीयन्ते स्तूयन्ते स्वाभि-
मतसाधनाद् यजमानैरश्वपालैश्च । “यत्र गावो भूर्विशृङ्गा

* अथेयमागदा—“खेदा”—इत्यश्व रश्मिपर्यायत्वे “खेदेयः”—इति कथं
पठितम् ? निगमदृष्टयथापाठावलम्बनमेव हृदयतत्त्वेन “खेदेया”—इति पाठेन
भविष्यति । अधिकमाद्यर्थमेतन्—यद्दीकाकारेण ‘खेदेयः’—इति प्रतीकवचनस्यैव
‘खेदा’—इति व्याख्याय ‘खेदेया’—इत्युदाहृत्य च निरसमिति । कश्चिद्विज्ञेयताया
नपरावपि द्वौ निगमौ,—“अरः ए इव खेदेया (६, ५, २८, ३)—इति, ‘खेदेयमह-
महा देवस्य (८, ६, २०, ४)—इति च । १०, १०, ४, ४ परं ‘खेदेयः’—इत्येवं
पदं न दृश्यते क्वपि ।

† ‘ह्रस्वकारतामिति स एव आस्य उकारः सङ्घट्टया अन्वयः’—इति प्रातिशाख्याम् ।
‡ पु० १, १ । ऋ० १० ।

अयासः (ऋ० सं० २, २, २४, ६)—“की अद्य युक्ते धुरिगा
ऋतस्य (१, ६, ८, १)”—इति आदित्यरश्मेर्निगमी । अखरश्मे-
रन्वेषणीयः ॥

(४) रश्मयः ‡ ‘रशिर्यमनार्थोधातुः (सौ०)’ । ‘नियोमिः
(उ० ४, ४२)’—इति विधीयमानो मि-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति ।
रशना रश्मिरिति कतिपयप्रयोगविषयएवायं रशिः, भरत्यादि-
वत्, न सर्वत्र, बन्धनप्रतीतेः । बध्नन्त्युदकमथवा बध्यते तै
रुदकमग्नीवा । यद्वा ; ‘अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)’ । अशेरश
च (उ० ४, ४६ ँ)’—इति मि-प्रत्ययोरघादेशयः । अशुवते
सर्वं जगत् अश्वघ्नीवादि वा रश्मयः । “सूर्यस्येव रश्मयो द्वाव-
यिद्वौ (ऋ० सं० ७, २, २२, १)”—“धिरश्मयोजनाए षतु
(ऋ० सं० १, ४, ७, ३)”—इति आदित्यरश्मेर्निगमी । “मनः
पयादनु’ यच्छन्ति रश्मयः (ऋ० सं० ५, १, २०, १)”—“ते
रश्मिभिस्तृणैर्वाभिः सुखादयः (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)”—इति
चाखरश्मेः ॥

(५) अभोगवः ‡ । अभिपूर्वात् ‘अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)’
—इत्यस्मात् ‘भृशुगीतृचरित्तरितनिधनिमिमन्जिभ्यउ. (उ० १,
७)’—इति उ-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति धात्वयवभ्याकारस्ये-
कारयः । जम् । अभि ध्याप्नुवन्ति जगदश्वघ्नीवां वा । यद्वा ;
अभिपूर्वात् ‘इश ऐश्वर्ये (अदा० आ०)’—इत्यस्मात् पूर्ववदु-

• नि० २. १६ ।

† ‘अशोतेरश च’—इति मि० कौ० पाठः ।

‡ प० १, ४. ४ ४, १ । नि० १६ ८, १३ ।

प्रत्ययः । ईष्टे सूर्यस्तामोऽपहन्तुमेभिः, अश्वपालोऽश्वं वधुम् ।
 “अभीशूनां महिमानं पनायत् (ऋ० सं० ५, १, २०, १)” —
 इत्यश्वरश्मेर्निगमः । आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः ॥

(६) दीधितयः † । एतदादीन्यादित्यरश्मिनामान्येव ।
 ‘दीधिङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा० आ०)’ । ‘क्तिच्त्वी च सञ्जा-
 याम् (३, ३, १७४)’—इति क्तिचि ष्टपोदरादित्वादेव (६, १,
 १०८) ययाकथञ्चिद्रूपसिद्धिरुभेया । धीयन्ते विधीयन्ते प्रेथन्ते
 रसाहरणादिकर्मस्त्वादित्येन, धार्यते वा वर्षार्थमुदकमेभिरादित्येन
 तथा । ‘अथास्य कर्मरसादानं रश्मिभय रसधारणम् (५, १०)’
 —इति निरुक्तम् । ‘न वा म धृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ।
 पीत्वा रसं समुद्राणां द्योः प्रसूते रसायनम्’—इति श्रीरामा-
 यणम् । “शुचोदंयन्दीधितिमुवयगासुः (ऋ० सं० ३, ४, १८,
 १)”—इति निगमः । ‘दीधितिं रश्मिभिर्यः’—इति (१८, १८)
 वाजसनेयभाष्यकदुषटोऽभाषयत् ॥

(७) गभस्तयः † । गो-गश्दपूर्वादन्तर्णीतण्ययात् ‘भस भक्षण-
 दीप्त्योः (चु० प०)’—इत्यस्मात् पूर्ववत् क्षिचीङ्भावे च ष्टपो-
 दरादित्वात् गो-गश्दस्याकारान्तादेगः । गां भूमिञ्च भामयन्ति
 दीपयन्ति । यद्वा ; गवि मंसर्गे दीप्यते । यद्वा ; वभस्तिरत्ति-
 कर्मा (निघ० ३, ८०) । गामुदकं भीमरमनक्षणं वभसति
 षदन्ति । यद्वा ; ‘भमेर्गट् च’—इति भोज-सृतेण ति-प्रत्ययः
 धातोर्गडागमघ, वभसति दीप्यन्ते इति गभस्तयः । ‘शृष्टे-

गर्भस्तिः'—इति माधवः, तदा पूर्वसूत्रेण ति-प्रत्यये धातोरसुगा-
गमः, 'ह्रस्वोर्भ्रश्चन्दसि (सि० कौ० वै० ३ आ०)'—इति निर्वाहः,
गृह्णन्ति भौमं रसं । "गर्भस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो (ऋ० सं०
७, ३, १८, ४)"—"वृषो अर्धशुभ्यां गर्भस्तिपूतः (य० वा० सं०
७, १)" —इति च निगमौ ॥

(८) वनम् ० । 'वन वण सम्भक्तौ' भूवादिः परस्मैपदी ।
'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)' । वन्यते सेव्यते गीतादिनि-
वारणाय । अथ वा वनतिर्हिंसार्थः (भू० प०) । वन्यते हिंस्यते-
ऽनेन तमः । यद्वा ; 'वनु याचने' तनादिरात्मनिभाषा । वन्यते
याच्यते वृष्टिदानाय । यद्वा ; 'वन शब्दे' भूवादिः परस्मैपदी ।
वन्यते शब्दते स्तूयते स्तोत्रभिः । "अनुभे राजा वरुणो वनस्य
(ऋ० सं० १, २, १४, २)" — इति निगमः । 'वननीयस्य तेजसः'
—इति माधवः ॥

(९) उत्स्राः ० । 'वस निवासे (भू० प०)' । 'स्फायितश्चि-
वश्चि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्, अदादित्वात् सम्प्रसारणं
वाङ्मलात्, 'गासिषसिघसीनाश्च (८, ३, ६०)'—इति घत्वा-
भावः । वसत्येषु परतेजः वसत्येषु रसाः इति या । यद्वा ;
उत्पूर्वात् 'सु गतौ (भू० प०)'—इत्यध्यात् 'उपसर्गे च मञ्ज्ञायाम्
(३, २, ८८)'—इति जनेर्विधीयमानो उ-प्रत्ययी वाङ्मलाद्
भवति, उदोऽन्तलोपय । उत्स्रवन्ति एभ्योरसाः । "उत्स्रा ईव
मसंराणि (ऋ० सं० १, १, ६, २)" —इति निगमः ॥

(१०) वसवः † । 'वस निवासि (भू० प०)', 'वस आच्छा-
दने (अदा० आ०)' । 'श्वस्वृस्त्रिहितप्यसि वसिहनिक्लिदिवन्धि-
मनिभ्यश्च (उ० १, १०)'—इति उ-प्रत्ययः । वसन्ति लोकेषु,
वसन्त्यत्र रसाः, वसत्यत्र परं तेजः, आच्छादयति वा लोकान्
वृष्ट्या, विवासयति वा तमः । 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छन्दसीः
(६, ४, ५१ वा०)'—इति णि-लुक् । वासयितारो वा लोकानां
वृष्ट्यादिप्रदानेन । "ऋया अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ० सं० ५,
४, ६, ३)"—"सुगावो^१ देवाः सदेना अकर्म य अजाग्मुः सर्वनमिदं
क्षुपाणाः । जज्ञिवांसः पपिवांसश्च विप्र्वंसं धत्त वसवो वसूनि
(य० वा० सं० ८, १८ १)",—"हिहृष्वती वसुपत्नी वसूनाम्
(ऋ० सं० २, ३, १८, २)"—इति च निगमाः ॥

(११) मरीचिपाः । 'मृड् प्राणत्यागे (तु० आ०)' ।
'मृकणिभ्यामीविः (उ० ४, ७०)'—इति ईचिः प्रत्ययः । म्रियते
तमोऽस्मिन्निति मरीचिः रश्मिः । अत्र मरीचिगण्डेन मरीचिमान्
सूर्यं उच्यते, मत्वर्यायस्य लुक् माहचर्धाद् भाष्यते, मरीचिमक्षूर्य-
मण्डलं पान्ति मरीचिपाः, 'आतोऽनुपसर्गे क. (३, २, १)' । "देवे-
भ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः (य० वा० सं० ७, ३)"—इति निगमः ॥

(१२) मयूखाः । 'डु मिष् प्रक्षेपणे (स्त्रा० उ०)' । अस्मात्
'मुहेः खो डयूट् च (उ० ४, २२ ः)'—इति विधीयमानः ख-

• प० १, ७ १, १०. ४. ६। निघ० १, १८ ८. ४९. १९, ४१।

† प्राणात्तरपाठोऽयम् ।

‡ 'माहचर्धोमय च। उ० ४, ११'—इत्येतद् इट् ङिम् ।

प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति ; ड्यूडागमस्य प्रत्ययस्य बाहुलकादेव ।
मिञ्जन्ति तमः मयूखाः । स्व-प्रत्ययाधिकारे 'मयेरुट् च'-इति
श्रीभोजदेयः । महतिर्गत्यर्थः (भू० आ०) । गच्छन्ति सर्व-
लोकेषु मयूखाः । "दाधर्थं पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं०
५, ६, २४, ३)" — "इमे मयूखा उपसेदुरु सदः (ऋ० सं० ८,
७, १८, २)" — इति च निगमौ ॥

(१३) सप्तऋपयः * । 'सप्त सप्ता सङ्ख्या (निरु० ४, २६)' —
इत्युक्तेः स्वपेर्गत्वर्थात् 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १, १५५)' — इति
सपेर्विधीयमानः कनिन् प्रत्ययमुडागमस्य बाहुलकाद् भवति
ऋकारस्याकारस्य । षड्भ्यः सकाशात् सप्ता सङ्ख्या सप्त । 'ऋप
गती (तु० प०)' अनेकार्थत्वाज्ञाना दर्शनार्थः । 'इशुपधात्
(उ० ४, ११६)' — इति इन् प्रत्ययः । ऋपयः द्रष्टारः । सप्त-
सङ्ख्याकास्य ते ऋपयो द्रष्टारस्य त्रैलीङ्गस्येति सप्तऋपयः । 'ऋत्यकः
(६, १, १२८)' — इति प्रकृतिभायः । "सप्त युञ्जन्ति रथमेक-
चक्रम् । ऋ० सं० २, ३, १४, २" — इत्यत्र 'सप्त आदित्यरग्मयः
(४, २६)' — इति वदन्ति जैरुक्ताः । यथा ; 'पप सप्तवाये (भू०
प०)', 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १, १५५)' — इति कनिन्
प्रत्ययमुडागमस्य । समवेताः सप्त ; ऋपिरपिगत्यर्थेण प्रत्ययः ।
समवेता गच्छन्ति दिशुरुगानि सप्तर्षयः । "यत्रा सप्त ऋषीन्
पर एकमाहुः (ऋ० सं० ८, ३, १७, २)" — सप्त ऋपयः प्रति-

द्विताः गरीरे (य० वा० सं० ३४, ५५)—“अत्रासत् ऋषयः
सत् साकम् (अथ० सं० १०, २६, ८)”—इति निगमाः ॥

(१४) साध्याः ० । ‘राध साध संसिद्धौ (स्वा० दि० प०) ।
‘ऋद्धलोर्णत् (३, १, १२४)’—इति ण्यत् प्रत्ययः, ‘कत्वस्युटो
बहुलम् (३, ४, ११३)’—इति कर्त्तरि भवति । ‘रसाहरणादिकं
स्वध्यापारं साधुवन्ति संसिद्धं कुर्वन्ति’—इति स्कन्दस्वामी ।
‘साध्यन्ते धाराध्यन्ते साध्या’—इति क्षीरस्वामी ; अत्र यथा-
प्राप्तोष्यत् । “यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः (ऋ० सं० २, ३,
२३, ४)”—इति निगमः ॥

(१५) सुपर्णाः ङ । सूपष्टात् ‘पृ पालनपूरणयोः (सु०
मारा० प्वा० प०)’—इत्यस्मात् ‘धापृवस्यञ्यतिभ्यो नः (उ० ३,
६)’—इति न-प्रत्ययः । ‘पर्णं पततेः पृष्णातेः प्रीणातेः वा’—
इत्यष्टाष्टकपठाध्यायदृष्टत्वात् पत्-धातोः बाहुलकात् न-प्रत्ययः
तकारस्य रेफादेशश्च । प्रीणातेरीकारस्य अकारादेशः स च पका-
रात् परः । शोभनं पृष्णन्ति पालयन्ति जगत् शीतादिनिवार-
णात् ; अथवा पूरयन्ति वा हृष्या ; शोभनं पतनं गमनं निपा-
मिति वा ; सुष्ठु प्रीणन्ति तर्पयन्ति जगत् वर्षप्रदानेनेति वा
सुपर्णः । यद्वा ; सुर्मत्वर्थः, भावे च न प्रत्ययः । पतनादि-
मन्तः सुपर्णाः । तथाच—‘हृद्दं देम विदधे’ सुवीराः (ऋ० सं०

० प० ४, ६ । निघ० १२, ४० ।

१ प० ११, १४, ३, ४ । निघ० १, १२, ४, २, ७, २४, ७, २१ ।

८ १८, १०, ३५ ।

३, ६, ६, ६) — इत्यत्र 'वीरवन्तः कल्याणवीरा वा (निर० १, ७)' ।
 षष्ठादशाध्याये च 'सुपर्शं विप्राः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ५) —
 इत्यत्र 'पर्शवन्तं कल्याणपर्शं वा' — इति चेति सुर्मत्वर्थे बहुशो-
 दृष्टः । "यत्रा सुपर्शा अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २, ३, १८,
 १)" — "वयः सुपर्शा उपं सेदुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ६)"
 — इति च निगमौ ॥ रश्मिना प्रायो बहुवचनान्तत्वेन दृष्टत्वात्
 रश्मिनामाभिप्रायेण बहुवचनान्तानि पठितानि । एवं दिङ्नाम-
 स्तपि(६) द्रष्टव्यम् ॥

इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

आताः^(१) । आशाः^(२) । उपराः^(३) । आषाः^(४) ।

काषाः^(५) । व्योम^(६) । ककुभः^(७) । हरितः^(८) । इत्यष्टौ
 दिङ्नामानि ॥ ६ ॥

(१) आताः । आङ्पूर्वादततेर्गतिकर्मणो (भू० प०) 'अक-
 र्त्तरि च कारके (३, ३, १८)' — इति घञ् । आभिसुख्येन गम्यन्ते
 प्राणिभिस्तं तं कार्यं प्रति । यद्वा ; आङ्पूर्वात् तनोतेः 'उपसर्गे
 च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ८८)' — इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो
 बहुलवचनाद् भवति । आतताः आताः । "ऋक्षस्थाताः सुस-
 ष्टासो (ऋ० सं० ३, ३, ७, ६)" — "उदातेर्जिह्वते हृद्द्वारो
 (ऋ० सं० ६, ७, २४, ५)" — इति निगमौ ॥

(१) "आता" — ।

• "इति दिगाम्" न ।

(२) आशाः † । आङ्पूर्वात् 'शदृल्ल श्रातने (भू० प०)'
—इत्ययमत्र गत्वर्थः, अनेकार्थत्वादातूनाम् । पूर्ववद्धः । तं
तमर्थं प्रत्यागमनात् । यदा ; आ इत्येपोऽभौलस्यार्थे वर्तते ।
'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'—इत्यच्चात् घञि रूपम् । आशा
उपदेशा भवन्त्यभ्यशनात् परस्परदिभिः संश्रयते । 'आ अशु-
वते आशाः'—इति क्षीरस्वामी । अत्र पचाञ्च् (२, १, १३४) ।
“इन्द्र आशाभ्यस्परि (ऋ० सं० २, ८, ८, २)” — इति निगमः ॥

(३) उपराः † । उपरमन्ते आस्रभ्राणि प्राणिनो वा स्व-
स्व व्यापारिभ्यः । पूर्ववत् उः । “उपःहरे यदुपरा अपिन्वन्
(ऋ० सं० १, ५, २, १)”— इति निगमः । “तमस्य पृथसुपं-
रासु धीमहि (ऋ० सं० २, १, १२, ५)”—इत्यत्र दिग्वाची न
वेति चिन्त्यम् ॥

(४) आशाः । आङ्पूर्वात् तिष्ठते (भू० प०) धातोर्घञर्थे
कविधानम् । 'स्वास्त्रागापाव्यधिहृणियुध्वर्थम् (२, ३, १८ ग०
भा०)'—इति वा-प्रत्ययः । सुपामादित्वात् (८, ३, ८८) पत्वम् ।
आ समन्तात् स्योयते आभिः । निगमोऽन्वेदणीयः ॥

(५) काष्ठाः † । 'काष्ठा दिशो भवन्ति (निरु० २, १५)'—
इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'क्रात्वा सर्वमतोत्व स्थिताः आकाशवदृ
व्यतिरेकपदे । अव्यतिरेकेऽपि तएव शब्दाटयः सर्वत्र सन्ति
संस्थितायेति । उपदिशोऽप्येवमेव । व्यतिरेकेऽपि इतरैतरापेक्षया

* प० ४, १ । निरु० ६, १ ।

† प० १० । निरु० २, १२ ।

‡ निरु० १, ६, २, १५, ८, १४ ।

परत्वापरत्ववत् सर्वत्र व्यवहारोऽस्तित्वमिति' । क्रान्त्वा-शब्दात्
पूर्वाहं स्थिता शब्दादुत्तरार्धमित्यर्थः । पृषोदरादिः । वैया-
करणपत्रे तु 'काश्र् दीप्तौ (भू० आ०)' । 'हनिकुपिनौरमिका-
शिभ्यः वधन् (उ० २, २)'—इति वधन् प्रत्ययः । 'तितुव्रतय-
सिसुसरकसेपु च (७, २, ८)'—इति इडभावः । काश्रन्ते दीप्यन्ते
काष्ठाः । "नरस्वां काष्ठास्वर्वतः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)"
—इति निगमः ॥

(६) व्योम ३० । व्याख्यातमन्तरिचिनामनु(३) । स एवार्थो-
ऽत्रापि । परिवीता वायुना । 'पर्वमानो हरित् आ विवेश
(ऋ० सं० ६, ७, ८, ४)'—इति श्रुतिः । यदा ; विविधमीम-
मन्नस्मिन् विद्यतइति व्योम । 'ओमानंमापो मानुषीरमृक्तम्
(ऋ० सं० ४, ८, ९, २)'—इत्यत्र 'अञ्जेर्वा ओमन्'—इति
माधवः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) ककुभः १ । 'ककुभ्राति विस्तारयतीति ककुप्'—
इति चीरस्वामी । 'ककुप् कुमेरुच्छयार्थात् उच्छ्रिता इव हि
दियो वृक्षाप्रेषूपलभ्यमानाः'—इति माधवः । केन प्रजापतिना
विस्तारिता इति वा । सर्वत्र 'क्विप्क्विप्रच्छायतश्च (३, २,
१७८ वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् पाल्यनिर्देशादिट्टसिद्धिः (म० भा०)'
—इत्युक्तेः क्विपि पृषोदरादिवाच्य रूपसिद्धिः । "यः ककुभोनि-
धारय (ऋ० सं० ६, ३, २६, ४)"—इति निगमः ॥

• पु० १, ३ ; २८ पु० १० प० ।

† निघ० ७, १२ ।

(८) हरितः * 'हृज् हरणे' भ्रूवादिः (७०), 'हृ प्रसङ्ग-
करणे' जुहोत्यादिः (५०) । 'हृष्टरुद्धिपुपिभ्यः (हृश्याभ्यामितन् ।
७० ३, ८०)'—इति इतिः । हरन्ति जहति वा आसु स्थिता-
शीरादयो धनादिकम् । 'हरन्त्याभिः'—इति चीरस्वामी । पर्वमा-
नो हरित् आविवेश (ऋ० सं० ६, ७, ८, ४)—इति निगमः ॥
'वायुरेव पवमानो दिशो हरित् आविष्टे'—इत्युपनिषत् (ऐ०
शा० २, १) ॥

इत्यष्टौ दिङ्नामानि ॥ ६ ॥

श्यावी^(१) । क्षपा^(२) । शर्वरी^(३) । अक्तुः^(४) । जर्म्या^(५) ।
राम्या^(६) । यम्या^(७) । नम्या^(८) । दोषा^(९) । नक्ता^(१०) ।
तमः^(११) । रजः^(१२) । असिक्ती^(१३) । पर्यस्वती^(१४) । तम-
स्वती^(१५) । घृताची^(१६) । शिरिणा^(१७) । मोकी^(१८) ।
शोकी^(१९) । ऊर्धः^(२०) । पर्यः^(२१) । हिमा^(२२) । वस्वी^(२३) ।
इति त्रयोविंशतीराविनामानि † ॥ ७ ॥

* प० १३. १४. २. ३ । निघ० ४, ११ ।

(१) "रम्या" C. D. F. ग, ह ।

घ-पुलके गणः ।

(१३) "असिक्ति"

(१४) "पर्यस्वति"

(१५) "तमस्वति"

} ख ।

(१६) "घृताची" ख ।

(१७) "शोषा" C. D. F. ग, ह ।

(१८) "मोक्षि"

(१९) "शोक्षि"

(२०) "ऊर्ध्वा"

(२२) "हिम"

} ख ।

(२३) "वस्वति" ख. ह पु० ३ । "वस्वति" ग. C. D. F. । "वसो"

—इति रीट्-हृत्पुलकेः दीर्घराजधत्पुलकयोः पाठः ।

† इति रावेः ग ।

(१) श्यावी ः । श्यैङ् गतौ (भू० आ०) । 'इण्शौभ्यां वन् (उ० १, १५०)'—इति विधीयमानो वन्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति । श्यायते गच्छति स्वाश्रयमिति । श्यावो धूसरारुणो वर्णः ; तमः सन्ध्यादिवन्धात् श्याववर्णा रात्रिः श्यावी, 'अन्यतो-डोष् (४, १, ४०) । "श्यावी च यदरुषी च स्वसारौ (ऋ० सं० ३, २, ३०, १)—इति निगमः ॥

(२) क्षपा । 'क्षप्यते सूर्यचारेण क्षपा'—इति क्षीरस्वामी । 'क्षप् प्रेरणे', 'क्षपि क्षान्त्याम्'—इति कथादिषु पठितोऽपि बहुल-मेतन्निदर्शनमित्यस्योदाहरणत्वेन धातुहत्तौ पठ्यते । 'क्षपेः क्षपयन्ति क्षान्त्यां प्रेरणे क्षपयेत्'—इति दैवम् । 'क्षपः क्षपयतेर्निशा'—इति च माधवः । क्षपा-शब्दोऽन्तोदात्तो रात्रिनाम्, आद्युदात्तसु क्षपणवचनः । "नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)"—इति निगमः । "त्वमिदं सि क्षपावान् (ऋ० सं० ६, ५, ११, २)"—इति क्षपणवचनः ॥

(३) शर्वरी । 'शु हिंसायाम् (क्रा० प०) । 'कृगृगृहृजृतिभ्यः श्वरच् (उ० २, ११४)' । टित्त्वात् (४, १, १५) डोष् । शृणाति चेशाम्, रात्री हि स्व-स्व-व्यापारेभ्यः उपरमन्ते प्राणिनः ; श्रीयन्ते वास्यां प्राणिनो नक्तश्चरैः । "अतिं प्कन्दन्ति शर्वरीः (ऋ० सं० ४, ३, ८, ३)"—इति निगमः ॥

(४) अक्षुः ः । 'अक्षू व्यक्तिम्वक्षणाकान्तिगतियु (इ० प०) । 'पः क्विच्च (उ० १, ६८)'—इति विधीयमानः तु-प्रत्ययः क्विच्च

बाहुलवाद् भवति । 'पाञ्चनृभ्यः ऋः'—इति ऋरिति श्रीभोज-
देवः । 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपः । अज्यते
सिच्यतेऽस्यामवश्यायेन जगत्, गच्छति वा प्रतिदिनम् अऋः ।
“विद्यामन्तो^१रुपसः पूर्वहृतौ (ऋ० सं० ५, ४, ६, २)”—इति
निगमः ॥

(५) ऊर्म्या । 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)' । 'ऊर्णोति-
र्णलोपश्च (उ० १, २६ ?)'—इति मि-प्रत्ययः' इति इति
केचित् । 'अर्चोरूच (उ० ४, ४४)'—इति मि-प्रत्ययः'—इति
कमलनयनः । ऊर्मिः तमः-सङ्घातः, आच्छादकत्वात् लोकस्य ।
तमर्हति (५, १, ६३), 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यत्
प्रत्ययः । “इन्द्राय नक्तमूर्म्याः सुवार्चः (ऋ० सं० ६, ६, ३२, १)”
—इति निगमः ॥

(६) राम्या । 'रसु क्रीडायाम् (भू० आ०)' । अन्तर्णीतप्ल-
र्णात् प्रीपार्थविशिष्टादस्मात् 'कृत् ल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'—
इति बहुलवचनात् 'पोरदुपधात् (०, १, ६८)'—इति यतं बाधित्वा
'ऋहन्तीर्ण्यत् (३, १, १२४)' भवति, 'अचोऽणिति (७, २, ११५)'
—इति वृद्धिः । प्ररमयति भूतानि नक्तक्षराणि, उपरमयति
दिवाक्षराणि स्वश्वापारेभ्यः । माधवस्तु सर्वभूतानि रमयति ।
तथाच कौपोतकिः—'ये वै के चानन्दा अन्ने पाने मिथुने रात्रि
एव ते सन्तता अवच्छिन्नाः क्रियन्ते, तेषां रात्रिः कारीतरः'—
इति । 'अधोरोमः सावित्रः (य० वा० सं० २८, ५८)'—इत्यत्र
'श्वेतः कृष्णोदरः'—इति भाष्यम् । 'रामयारी सितेऽसिते'—इति

वैजयन्ती । तस्माद्रामशब्दः कृष्णपर्यायः † । स्वाश्रये रमते रामः
 'ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः (३, १, १४०) । 'तदर्हति (५, १, ६३)',
 'हृन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यत् । 'अहद्य कृष्णमहरकुंनं च
 (ऋ० सं० ४, ५, ११, १)'—इति श्रुतिः ‡ * † । यहा ;
 रमणं रामः । भावे घञ् (३, ३, १८) । स्त्रीभिः सङ्घ-क्रीडा
 रामः । 'तत्र साधुः (४, ४, ८८)'—इति यत् । "सद्धान
 उपसो राम्या अनु (ऋ० सं० २, ५, २१, ३)"—इति, "आविधेना
 अकृष्णोद्राम्याणाम् (ऋ० सं० ३, २, १५, ३)"—इति च निगमौ ॥

(७) यस्या । 'यम उपरमि (भू० प०) । 'अप्रादयथ (उ०
 ४, १०८)'—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । उपरमयति प्राणि-
 नां चेष्टाः । अथवा 'गदमदचरयमद्यानुपसर्गे (३, १, १००)'—
 इति यत् कर्त्तरि बाहुलकेन । यहा ; यमनीया उपरमयितव्या
 आदित्यचारेणेति यथाप्राप्तौ यत् निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

(८) जस्या । (९) दीपा । (१०) जप्ता । (११) तमः ।
 (१२) रजः । (१३) असिक्ती ‡ ॥

• अतएव "रामशब्दात् (ऋ० सं० ७, ३, ११, ९)—इति व्याख्यासरे
 उक्तं सायणेन—'राम कृष्ण शश्वरं तसोऽभ्यस्तात्'—इति ।

† अकृष्णचित्तवान् मन्त्रवये दृश्यते 'यस्या—इति । तर्कच (३, १,
 १०, ११) 'यस्या यमदपे मिष्टमभूते अहद्य रात्रिचेत्येत'—इति, अपरम (४, १, १५)
 'यस्या यथे नियमनीये दुष्मभूते वा'—इति, अन्यत् 'यस्या युगलभूते'—इति
 व्याख्यातवान् सायणः । (८) निघ० २, १६ ।

(१०) निघ० ८, १० ।

(११) निघ० ९, १६ ।

(१२) प० ३, ३० ३, १ । निघ० ९, २१ १५, ८ १०, ४४ १९, ०;—२१ ।

(१३) निघ० ८ २६ । ‡ अयस्तेमर्गि परानि व्याख्यातानि प्रायते दन्वर्चः ।

(१४) पयस्वतोः । पयोऽस्या अस्तीति । 'अस्त्रायामेधास्तजो-
विनिः (५, २, १२१)' । बहुशं छन्दसि (५, २, १२२)'—इत्युक्ते-
र्मतुपि वत्वे च 'उगितश्च (४, १, ६) — इति ङीप् । 'तसौ मत्वर्थे
(१, ४, १८)'—इति भ-सञ्ज्ञाविधानात् रुत्वं न भवति ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१५) तमस्वती । ताम्यस्वनेनेति (दि० प०) तमोऽन्धकारं
तेन तद्वती । पूर्ववत् प्रकृत्या । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) घृताची । 'घृ चरणदौत्योः (सु० प०)', 'घृ घृ सेचने
(भू० प०)' । 'अञ्जिघृपिभ्यः ऋः (उ० १, ८६)' । सेचयत्यनेन
भूमिं पर्जन्यः, चरति मेघात् दीमं वा स्वेन तजसा देवतात्वादिति
घृतमत्रावश्यायलक्षणं जनम्, तदश्चति । 'षट्त्विग्दष्टक्स्त्रिग्वि-
गुयुजिक्नुत्राश्च ३, २, ५८)'—इति अश्चतेर्गत्वर्थात् (भू० प०)
क्विनि 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपे, 'अवः (६, ४,
१३८)'—इत्यकारलोपे, 'चौ (६, ३, १३८)'—इति दीर्घे, 'अश्चते
योपसङ्ख्यानम् (४, १, ६ वा०)'—इति ङीप्, घृताचीति । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(१७) गिरिणा । गीङः (अदा० आ०) अन्तर्णीतण्यर्थात्
'बहुलमन्यत्रापि (उ० २, ४६)'—इति इनच्-प्रत्यये रुडागमो-
धातोर्लृत्त्वश्च । शाययति प्राणिनः गिरिणा । शाययेन्निगिति
माधवः । "गिरिणायां विद्दुनामहोभिः (ऋ० सं० २, ६, २, ३)"
—इति निगमः ॥

(१८) शोकी । 'सुच्ल शोचणे (तु० उ०)' । 'इन् सर्व-
घातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इनि बाहुलकात् कृत्वम् । 'कदि-
कारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)'—इति डोष् । सुचत्वस्याम-
वश्यायं मध्यम , सुधन्ति प्राणिनः स्वस्वस्थापारात् शोक् । तदस्या-
मस्तीति 'छन्दसीवनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति मत्व-
धीय ईकार-प्रत्ययः, व्यत्ययेन (२, १, ८५) हल्ख्यादिलोपः (६,
१, ६८) । "अनुव्रतं सवितुर्मोक्षागात् (ऋ० सं० २, ८, २, ३)"
—इति निगमः ॥

(१९) शोकी । 'शुच् शोके (भू० प०)', ज्वलति-कर्मा
(निघ० १, १७) वा । पूर्ववत् प्रक्रिया । शोचन्त्यस्यां विरहिणः,
शोकस्तेजोऽस्या अस्तीति वा, 'अग्निना वै तेजसा रात्रिस्तेजसती'
—इति ब्राह्मणम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) जधः ० । रात्रिनाम-निर्वचनार्थप्रसिद्धं तावदुच्यते ।
शौरुध उद्धृततरं भवति प्रसवकाले अज्ञान्तरभ्य उच्छ्रिततरं
भवति । यदा ; उपोन्नतसुपरि सृष्टनूर्ध्वमिव केनचित् । तत् स्नेहं
रसानुप्रदानसामान्याद् रात्रिष्यूध उच्यते । यदा ; 'उन्दी क्लेदने
(रू० प०)' । असुनि (उ० ४, १८४)', बाहुलकानलोपे दकारस्य
धत्वे दोर्घे च रूपम् । उनच्चवश्यायेन भूतानि । 'उनत्पूधः'—
इति घोरस्वामी । "यो अस्मै घंस उत वा य जधनि (ऋ० सं०
४, २, ३, ३)"—"जधुर्न नग्ना जरन्ते (ऋ० सं ५, ७, १९, १२)"

— इति च निगमो । उधनीत्यत्र छान्दसत्वादनङ् (५, ४, १३१ ;—१४२) ॥

(२१) पयः † । व्याख्यातं पयस्वतीत्यत्र, मत्वर्थीयस्य लुक् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) हिमा । 'हन्तेर्हि च (उ० १, १४४)—इति मक्-प्रत्ययो हिरादेशय । हन्ति (भदा० प०) पद्मानीति हिमम्, अर्थ-भादित्वादच् (५, २, १२७) । “शं भानुना शं हिमा शं छुषेन (ऋ० सं० ७, ८, १३, ४)”—इतिः निगमः ॥

(२३) वस्वी । 'वस आच्छादने (भदा० आ०)' । 'वसुसि-हिरप्यसिवसि (उ० १, १०)'—इति उ-प्रत्ययः । वसो आच्छा-दयते लोकमिति अवश्यायप्रामो वा, तदतो वसुः । 'छन्दसी-यनिषी च (५, २, १२२ वा०)'—इति ईकारः, 'वृषादीनाञ्च (६, १, १०२)'—इत्याद्युदात्तत्वम् । यद्वा ; प्रशस्य-वचनाद् वसुशब्दात् 'वोतीगुणवचनात् (४, १, ४४)'—इति डीप्, सर्वभूत-रमणत्वाद्वाच्यः प्राशस्यम् । निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

इति त्रयोविंशतीरात्रिनामानि ॥ ७ ॥

* प० १२-२, ७ । नि० २, ६ ।

† एवमेव निगमोऽस्य भविष्यति—'वस्वी-वु तं वृषे'—इति (उ० सं० ५, २, १, ६) । तत्र 'वसोवु वसुसिपयसासु वृषिषु'—इति छायणीय-व्याख्या, परं 'वस्वी । वु'—इति पदद्वयविरोधादुपेक्षा वा । एवमुपेक्षिते एवमादिके सर्व-त्रये निगमः सुखम्, इत्यपि शीघ्रम् ।

विभावरौ^(१) । सूनरौ^(२) । भास्वती^(३) । ओदती^(४) ।

चित्रामघा^(५) । अर्जुनी^(६) । वाजिनी^(७) । वाजिनीवती^(८) ।

सुम्नावरी^(९) । अहना^(१०) । द्योतना^(११) । श्वेत्या^(१२) ।

अरुषी^(१३) । सून्ता^(१४) । सून्तावती^(१५) । सुन्तावरी^(१६) ।

इति षोडशोषीनामानि * ॥ ८ ॥

(१) विभावरौ । 'भा दीप्तौ (अदा० प०)' विपूर्वः । 'आतो-
मनिन्कनिव्वनिपथ (३, २, ७४)'—इति वनिप् । 'वनी र च
(४, १, ७)'—इति डीव्रेफौ । विशेषेण भाति दोष्यते आदित्य-
किरणसम्बन्धात् । "आपप्रुषी" विभावरि (ऋ० सं० ३, ८, ३,
६)"—इति निगमः ॥

(२) सूनरी । शोभना नरा अस्यां सन्ति, मत्वर्थीय ईकारः,
अत्ययेन हल्ह्यादिलोपः । अथवा बहुव्रीहिः, पिप्यल्यादेराकृति-
गणत्वादीकारः । नराणां प्रसन्नचित्तत्वेन धर्मादिविशिष्टतया
तदानीं शोभनत्वम् । तथाच महाकविः—'पश्चिमाद् यामिनी-
यामात् प्रसादमिध चेतना'—इति । यद्वा ; सूनरी शोभनं नयति
कालम् । 'नृ नये (क्रया० प०), सुपूर्वात् 'अच इः (उ० ४,
१३४)', 'छादिकारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)'—इति डीप् ।
सूनरी सुधना । यद्वा ; 'नृभिर्दंषैः समन्विता'—इति माधवः ।

(८) "वाजिनिवती" ख, छ । (१३) "अरुषी" ख, छ । (१४) 'सुन्ता'—इति छ ।

(१५) "सून्तावती" ख ।

* "इत्युपस" ख ।

‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)’—इति दीर्घः । व्यत्ययेनावधारणान्नावष्टुह्यते । “ज्योतिष्कृणोति सूनी” (ऋ० सं० ५, ६, १, १)—इति निगमः ॥

(३) भास्वतो * । ‘भास्व दीप्तौ (भू० आ०)’, क्विप् । भासत-इति भासः प्रकाशः । भासा, तद्धती भास्वतो ‘तसौ मत्वर्थे (१, ४, १८)’—इति भ-सञ्ज्ञया पदकार्यं कृत्वं न भवति भास्वतो । “भास्वतो नीची सुनृतांनाम् (ऋ० सं० १, ८, १, ४)”—इति निगमः ॥

(४) ओदती । ‘उन्दो क्लेदने (रु० प०)’ । उन्देलटः शतरि ‘उन्दस्यभयथा (३, ४, ११७)’—इति गतुरादिधातुकत्वेन विकारणाभावः, सार्वधातुकत्वात् ‘सार्वधातुकमपित् (१, २, ४)’—इति ङिङ्ङावात् ‘अनिदिताम् (६, ४, २४)’—इति न-सोपः, व्यत्ययेन गुणः, ‘उगितथ (४, १, ६)’—इति ङीप् । उनत्यवश्यायेन ओदती । * * * । “पदं न वेत्योदतो (१, ४, ४, १)”—इति निगमः ॥

(५) चित्रामवा । ‘चिञ् चयने स्त्रा० उ०)’ । ‘अमिदिमिदिशंसिभ्यः क्तः (उ० ४, १५८)’—इति क्त-प्रत्ययः, चित्रम् । मंहतिर्दानकर्मा (निघ० ३, २०), चञ्चये क विधानमित्यत्र परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् क-प्रत्यये ‘अनिदिताम् (६, ४, २४)’—इति न-सोपः, ष्टपोदरादित्वात् (६, ३, १०८) घत्वम् । मंहति दीयतेऽर्थिभ्यः इति मघं धनम् चित्रमाद्यर्थभूतं धनं यस्या इति

चित्रामघा, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—दीर्घः । "वाजि-
नीवतो सूर्यस्य योषा चित्रामघा (ऋ० सं० ५, ५, २२, ५)"
—इति निगमः ॥

(६) अर्जुनी ः । 'अर्ज सर्ज अर्जने (तु० प०)' । अर्जेर्णि-
सुक्लि षनन्-प्रत्ययः (उ० ३, ५५), अर्जयति । यडा ; 'अर्ज
गतिस्थानार्जनेषु (भृ० प०)' । बाहुलकादुनन् । गम्यते तदर्थिभिः
तिष्ठति स्वायये । अर्जुनमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), तच्चा-
घादित्यरश्मिसम्बन्धात् ष्वेतम्, अर्जुगो ष्वेता, 'अन्यतो डीप्
(४, १, ४०)' । यडा ; अर्जुन्यो गावः ता अस्याः सन्ति वाहनत्वेन
मत्वर्थीय ईकारः, व्यत्ययेन हल्ढ्यादिलोपः ; "या गीमन्तीरुपसः
सर्ववीरा (ऋ० सं० १, ८, ४, ३)" —इति श्रुतिः । "द्विपच्चतु-
प्यदर्जुनि (ऋ० सं० १, ४, ६, ३)" —इति निगमः ॥

(७) वाजिनो ः । वाजद्वयत्तनाम (निघ० २, ७), वाजो-
हविलक्षणमन्नमस्या अस्मि, 'अत इनिठनी (५, २, ११५)'—
'ऋषेभ्योडोप् (४, १, ५)' । यजमानेभ्यो यानि देयान्यन्नानि
तैस्तदतो वा । "वायुविन्द्रं च चेतयः सुतानां वाजिनीवसु (ऋ०
सं० १, १, ३, ५)" —इति निगमः ॥

(८) वाजिनीवती ः । वाजो बलं वेगो वा तेन तदती वाजिनी,
कामौ उपस. स्वभूता तेन तदती वाजिनीवती । यडा ; वाजो

• निघ० १, ११ । प० १, ७ ।

† प० १, १४ ४, ६ । निघ० ९, २८ १, २ ७, १० १०, २८, —११. १२, ३३ ।

‡ निघ० १, ८ ११, १६-१९, ६ ।

हविल्लक्षणम् अत्राद्यस्या अस्तीति वाजिनी यागसस्ततिः ; तदतो वाजिनीवती । यद्वा ; वाजमन्त्रं तदती वा वाजिनी, कासौ अव-
यवभूतेनावेन तदती अत्र संहतिः, तथा अत्रसंहत्या तदतो वाजिनोवती । यद्वा ; द्वावेतौ मत्वर्थीयौ तयोरेकार्येणातितरो-
मत्वर्थीयः अतिशयेनात्रवतोत्यर्थः 'वाजिनोवतौत्विया हि सर्वेऽद्वं-
लभन्ते'—इति माधवः । 'सञ्ज्ञायात् (८, २, ११)'—इति वा
'छन्दसीरः (८, २, १५)'—इति वा मतुपोवत्वम् । "व्यंखेभ्यः
सुभगे वाजिनीवति ऋ० सं० ६, २, २२, ३)"—"अस्मभ्यं वाजि-
नोवति (ऋ० सं० ३, ८, ७, ४)" —इति निगमौ ॥

(८) सुम्नावरी । सुपूर्वात् 'न्ना माने (अदा० प०)'—इत्य-
च्चात् 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ६६)'—इति जनेर्विधीयमानो
उ-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । सुष्टु आम्नायते अभ्यस्यते इति
सुम्नं सुखं, तद्वि सर्वैः सर्वदा ममेदं भूयादित्यभ्यासेन प्रार्थ्यते ।
तथाव- 'सुखं सुम्नातेः, प्रजा वै पश्यवः सुम्नम्'—इति माधवः ।
तदस्या अस्ति । 'छन्दसीवनिषौ च (५, २, १२२ वा०)'—'वनो
र च ' ४, १, ७)'—इति डोत्रौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'
—इति दीर्घः । सुम्नावतीत्यर्थः । "सुम्नावरी सूनुता ईरयन्ती
(ऋ० सं० १, ८, ३, २)" —इति निगमः ॥

(१०) अहना । 'अहि गतौ', सुवादिरात्मनेपदी ; 'अह
ध्याप्तौ', स्वादिः परस्मैपदी । 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति
युच्-प्रत्ययः, बहुलवचनात् पूर्वत्र नकारलोपः । अहन्ते गच्छत्या-
द्याये प्रतिदिनं चयं गच्छतीति वा । ध्याप्तीति ध्वभासा ऽन्तीकं

व्याप्यते वादित्वरश्मि । “गृहं गृहमहना यात्यष्ठा (ऋ० सं० २, १, ४, ४)”—इति निगम ॥

(११) द्योतना । ख्यन्तात् ‘द्युत दीप्तौ (भू० आ०)’—इत्यस्मात् ‘श्यासथन्यो युच् (१, ३, १०७)’—इति बाहुलकात् कर्त्तरि युच्, ‘शेरनिटि (६, ४, ५१)’—इति णि-लीपः । द्योतयति सूर्यान् पदार्थान् प्रकाशकत्वात् । यद्वा ; केवनाद् ‘अनुदात्तेतच्च हलादेः (३, ३, १४६)’—इति युच् । द्योतते स्वयं द्योतना । “सिर्पासस्ती द्योतना गच्छदागात् (ऋ० सं० २, १, ४, ४)”—इति निगमः ॥

(१२) खेत्या ऋ । ‘गिता वर्षे (भू० आ०)’ । अत्रादि-त्वात् (उ० ४, १०८) यक् द्रष्टव्यः । खेतते खेत्या । ‘गिता वर्षे’ इति वर्षसामान्यं सामर्थ्यात् शुक्लवर्षेऽपि शिषे पर्यवसितं द्रष्टव्यम् उच्यते तथा दर्शनात् । “रुर्गदत्ता रुग्ती खेत्यागात् (ऋ० सं० १, ८, १, २)”—इति निगमः ॥

(१३) अक्षयो ण । ‘ऋ स्र गतौ’ लुहोत्यादिः (प०), ‘ऋ गति-प्रापणयोः’ भूवादिः (प०) । ‘ऋनहिभ्यामुपन् (उ० ४, ७४) ऋ’, पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वादीकारः † । इयस्मि गच्छति वादित्वो-दयेनास्मं प्रतिदिनम् प्रापयति वा स्तोतृन् ऐश्वर्यादि । यद्वा ; षाड्पूर्वात् ‘रुच दीप्तौ (भू० आ०)’—इत्यस्मात् बाहुल-

० निघ० २, १०१ । प० १, ७१ निघ० १९, ० ।

† ‘अहनिभ्यामुपन्’—इति मुत्पवात् । एवञ्चादयोऽपि साधनात् लुवाक्यं चान्त् । ‘अनिहदि (उ० १, ११०)—इत्यदिना ‘अहम्’—इति निघण्टे विप-ल्यादिनादीरु जौमि अरेवामादयेति ।

‡ विपल्यादिद्विगदीरुत्तय (४, १, ४१), ईकार चोपसर्गः ।

कात् डुषष्, टिलोपः, आडोऽङ्गस्त्रय ; आरोचते अरुषी । यद्वा ;
अरुषमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), सामर्थ्यादत्र शक्तविषयम्,
शक्तवर्णा अरुषी । 'अन्यतो डीष् (४, १, ४०)' । 'अखे'व
चिवाखी (ऋ० सं० १, ८, ३, २)"—इति च निगमः ॥

(१४) सूतता ऋ । (१५) सूततावती । (१६) सूतता-
वरी । सुष्टु जन्यते अप्रियैरिति सून् । सुपूर्वात् 'कण परिहाने
(दि० आ०)'—इत्यस्मात् क्तिप् । ऋतमिति सत्यनाम (निरु०
४, १८) । सूंघ तद्वत् सूततम्, ष्टपोदरादित्वात् (६, ३, १०८)
न-लोपाभावः । प्रियञ्च सञ्च । पूर्वं मत्वर्थीयोऽकारः, उत्तरञ्च
मतुप्, अन्यञ्च 'हृन्दीवनिषी च (५, २, १२२ वा०)'—इति
वनिप्, मती वत्वरत्वी, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—
इति दीर्घः । यद्वा ; प्रियसत्यरूपा वाचः सूतता उच्यन्ते ।
'सुन्नावरी' सूतता ईरयन्ती (ऋ० सं० १, ८, ३, २)—"उदी-
रय प्रति मा सूतता उयः (ऋ० सं० १, ४, ३, २)"—इत्यादि
दर्शनात् तदत्यः सूततादयः । दीर्घो नापेक्षणीयः । यद्वा ; सू-
ततेत्यन्ननामसु (निघ० २, ७) पाठादवम् । सूतता धननाम
(?) भाष्यपक्षेण अन्नवत्यो धनवत्यो वा सूततादयः । "रेवत्-
स्तोत्रे सूतते जारयन्ती (ऋ० सं० २, १, ८, ५)"—"रेवदस्मि
धुच्छ सूततावति (ऋ० सं० १, ६, २६, ४)"—"चिकित्वात् सू-
ततावरि (ऋ० सं० ३, ८, ३, ४)"—इति च निगमाः क्रमेण ॥

इति षोडशोपीनामामि ॥ ८ ॥

वस्तोः^(१) । द्यौः^(२) । भानुः^(३) । वासु^(४)रम्^(५) । स्वसंरा-
शि^(६) । घंस^(७) । घर्मः^(८) । घृणः^(९) । दिनम्^(१०) ।
दिवा^(११) । दिवेदिवे^(१२) । द्यविद्यवि^(१३) । इति द्वाद-
शाहर्नामानि * ॥ ६ ॥

(१) वस्तोः † । अत्र स्कन्दखामो—‘वस्तोरितीदृशमेवेदं
नाम, न विभक्त्यन्तरम्, “दोषावस्तोर्हवश्नती घृताची (ऋ० सं०
५, १, २४, १)”—“दोषावस्तोर्वह्नी’यसः प्रपित्वे (ऋ० सं० १, ७,
१८, १)”—इति समस्तस्यापि दर्शनात् । वस्ते ज्योतिरिति
वस्तोः, द्योततइति द्यौः । एवं सर्वत्र—इति । वस्ते (अदा०
भा०) आच्छादयतीति ज्योतिः । व्यत्ययेन कर्त्तरि लोसन् (१,
४, १३) । “कुहं स्विदोषा कुह वस्तोरश्विना (ऋ० सं० ७, ८,
१८, २)”—इति निगमः । कुह क्तेति सप्तमीसामानाधिकरण्यात्
दोषावस्तोरित्यपि सप्तम्या एवाव्ययलुगध्यवसितः †

(२) द्यौः ‡ । ‘द्युत दीप्तौ (भू० भा०)’, बाहुलकात् डी-
प्रत्यय. (उ० २, ६४) । द्योतते किरणसम्बन्धात् । यद्वा ; ‘द्यु

(१) “द्यु” —कातिरिक्तेषु सर्ववैदमेव टीकाकृता अपासन्नेन स्वीकृतम् ।

(२) “घृणि” C D F. ग, ख । प० १० २, ११ ।

(११) “दिविद्यवि”—इति ख ।

* “इत्यत्र” ग ।

† नि६० १, ११ ८, ८ ।

‡ नि६० १ ६ २, २० ६ १ ८, ११ ११, १२, — २१ ।

अभिगमने (अदा० प०)' ; 'द्युगमिभ्यां डोः'—इति श्रीभोजदेवः ।
 अभिगच्छत्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतप्रदेशं प्राणिनः । 'शोतोषित्
 (७, १, ८०)'—इति ह्रदिः । "मर्ध्यं चारोधने दिवः (१, ७, २२,
 '१)"—इति निगमः ॥ केचित् द्युरिति पठन्ति । तदा 'डिञ्'
 —इत्यधिकारे 'द्युद्भ्यां च'—इति भोजसूत्रेण उ-प्रत्ययः । 'द्यु
 अभिगमने (अदा० प०)' द्युतेरेव वा 'अथादयश्च (उ० ५, ३०)
 —इति डुन्-प्रत्ययान्तो निपातितो द्रष्टव्यः । उभयत्र पूर्वोक्त-
 एवार्थः । "द्युभिर्कुभिः परिपातमस्मान् (ऋ० सं० १, ७, १७,
 ५)"—"त्वमग्ने द्युभिः स्वमांशुश्चक्षुः (ऋ० सं० २, ५, १७, १)"
 —इति निगमौ ॥

(३) भानुः । 'भा दीर्घो (अदा० प०)' ; 'भादाभ्यां नुः (उ०
 १, ३१) । भात्यादित्याधिकरणसम्बन्धादेव । "उद्देव्या उपसो'
 भानुरेत्तं (ऋ० सं० ३, ४, १५, २)" —इति निगमः । रग्नि-
 भानुरिति माधवोक्तमहर्भवितुमर्हति ॥

(४) वासरम् । 'वस निवासे (भू० प०)' ; णिजस्तः
 शुभोऽपि वि-पूर्वस्वार्थे वर्त्तते । 'अर्त्तिकमिभ्रमिदिविर्वासिवा-
 सिभ्ययित् (उ० ३, १२८)'—इत्यरच् प्रत्ययः । विवासयति अप-
 नयति शोतादिकम् । यहा ; वसेः स्वार्थे णिचि अधिकरणेऽरच् ।
 वसत्यस्मिन् सुखेनेति वासरम् । यहा ; 'वाष्ट दीर्घो (दि० चा०)' ;
 पूर्वम्नादेव सूत्रादरच् दीप्यते वासरम् । यहा ; विपूवात् सत्ते-
 र्गत्यर्थात् पधाद्यचि वीत्यस्येकारस्याकारः ष्योदरादित्वात् ; द्विविधं

सराणि सृजानि विस्तीर्णानित्यर्थः । 'वासराणि विसराणि (निरु० ४, ७)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'विसरशब्दस्यायमेकारस्थाकारः । सादृश्येन चात्र वर्तते । यथा विसरो निष्पादकगताभ्यां विरुद्धाभ्यां जातिभ्यामश्वत्वजात्या गर्हभत्वजात्या सम्पन्न । एवं यावत् द्वी निष्पादकौ पूर्वभागापरभागौ तद्वताभ्यां विरुद्धाभ्यां शीतोष्णाभ्यां पूर्वभागगतेन शीतेनापरभागगतेन चोष्णेन सम्बन्धाद् विसरसदृशत्वाद् वासरम्—इति । "अहानीव सूर्यो वासराणि (ऋ० सं० ६, ४, १२, २)" । अहानीत्यनेन घीनरुक्त्यादन्योऽपि निगमोन्वेपणीयः ॥

५) स्वसराणि * । स्वशब्दे उपपदे सत्तर्गत्यर्थात् । भू० प०) पचाद्यच् (३, १, १३४) । स्वेन आत्मनैव गच्छन्ति । अपि च, स्वरित्यादित्यनाम (निरु० २, १४) । सत्तः । 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)' । अन्तर्णीतस्यर्थचात्र सत्तः । स्वरित्येतस्य रिफलोपः ष्टपोदरादित्वात् (६, ३, १०८) । आदित्येन सार्यते । स हि स्त्रोदयास्तमयाभ्यां तानि गमयति । यदा ; सपूर्वात् 'असु चेषणे (दि० प०)'—इत्यस्मात् कृदगदित्वादरच् (उ० ५, ४२) द्रष्टव्यः । सुदु असन्ते क्षिप्यन्ते सूर्येण स्त्रोदयास्तमयाभ्याम्, तथाच 'स्वररद्वैत्युपसृष्टात्—इति माधवः । "उस्राईव स्वसराणि (ऋ० सं० १, १, ६, २)" इति निगमः ॥

(६) घंसः † । 'ग्रह उपादाने (क्रा० उ०)' अस्मात् घञि ष्टपोदरादित्वात् (६, ३, १०८) गकारस्य घकारस्य घकारो

नुगागमः हकारस्य सकारः । गृह्यन्तेऽस्मिन् रसा अवंश्याया
पादित्येन । “यो अंश्चै घं स उत वा य ऊर्ध्वनि (ऋ० सं० ४, २,
३, ३)”—इति निगमः ॥

(७) घर्मः † । ‘घृ चरणदीप्त्योः (जु० प० ?)’ ; ‘घर्मः (उ०
१, १४६)’—इति म-प्रत्ययान्तो निपातः । जिघर्त्ति दीप्यते
रश्मिसम्बन्धात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) घृणः । जिघर्त्तेः (जु० प० ?) ‘इणसिञ्चिदीडुःप्यविभ्यो
नक् (उ० ३, २)’—इतीणादिभ्यो विधीयमानो नक्-प्रत्ययो बाहु-
लकाद् भवति । पूर्ववदर्थः । “घृणा वयोऽरूपासः परिं र्मन्
(ऋ० सं० ३, ७, १८, ६)”—इति निगमः † । † † † ॥

(९) दिनम् । ‘दो अवखण्डने (दि० प०)’ ; पूर्ववदीणादिके
नक्-प्रत्यये बाहुलकात् (उ० २, ४६) ; ‘द्यतिस्यतिमास्याम् (उ०,
४, ४०)’—इतीत्वम् । द्यतितमः दिनम् । “अर्धा सुरिभ्यः
सुदिना व्युच्छान् (ऋ० सं० ५, २, २८, १)”—इति निगमः ॥

(१०) दिवा † । द्योतनात् । अथयमिदम् । “दिवा नक्ष
भिपित्वेऽवसा गमिष्ठा (ऋ० सं० ४, ४, १७, २)”—“दिवा नक्ष
मवसा शन्तमेन (ऋ० सं० ४, ३, १७, १)”—इति निगमो ॥

(११) दिवेदिवे ‡ । ‘दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युति-

• प० १, १० । निघ० ६, १९ ११, ४२, —४९ ।

† उच्चिगिति पाठान्तरपक्षेऽप्येन निगमः—‘घर्षो वच्छायाम्’—इति ‘घर्षेव
श्यायां येषां नृपैरिदमस्यमवच्छायात्’—इति तमोक्त्वात् अथवेन २, ७, १७, १ ।

‡ पृ २०७ ।

§ निघ० ४, १८ ।

सुतिभोदमदस्त्रप्रकान्तिगतिषु (दि० प०) । 'दिवेर्दिविः (१-)'
— इत्यधिकरणे डिविप्रत्ययः । दिव्यन्तेऽस्मिन्निति द्यौः । दिव्-
शब्दात् परस्य सप्तम्या एकवचनस्य 'सुपांसुलुक् (७, १, ३८)'
— इत्यादिना शे आदेशः, प्रगृह्यत्वं (१, १, १३) तु व्यत्ययेनात्र न
भवति । चतुर्थी वा व्यत्ययेन । ततो वीष्णादिः (८, १, ४),
दिवसेदिवसे इत्यर्थः । यथादृष्टं पठितमिदं नाम । “उपत्वाग्ने
दिवेर्दिवे (१, १, २, २)” — “दिवेर्दिवे वाममस्त्रंभ्यं सावीः (ऋ०
सं० ५, १, १५, ६)” — इति च निगमी ॥

(१२) द्यविश्ववि । द्योशब्दो व्याख्यात (२) । सप्तम्येकवचनं,
वीष्णादि पूर्वधत्, “मिनीमसि द्यविश्ववि (ऋ० सं० १, २, १६,
१)” — इति निगमः ॥

इति द्वादशाहर्नामानि ॥ ८ ॥

अद्रिः^(१) । ग्रावा^(२) । गोत्रः^(३) । दलः^(४) । अश्रः^(५) ।
पुरुभोजाः^(६) । वलिशानः^(७) । अश्मा^(८) । पर्वतः^(९) ।
गिरिः^(१०) । व्रजः^(११) । चक्रः^(१२) । वराहः^(१३) । शश्वरः^(१४) ।
रौहिणः^(१५) । रैवतः^(१६) । फालिगः^(१७) । उपरः^(१८) ।

(७) “वलिशान” क, छ । “पशान” C, D न अत्रमेव पाठो युक्ततर इति
शक्यते अथैव निगम-दर्शनात् । ऋक् सं० ३ ७, ५, ४, ५, ८ २४, ४ ६, १,
४८, ६ । “पशान” F । च पुलके तु अत्रापि पत्रं चूर्णम् ।

(८) “अश्मा” च १ वदनेत्येव निश्चितत्वादादग्रेपाठे धनमूलिकेवा सिपि-
रित्यनुमेने नामरावर-निश्चित ‘श्मा — इत्यथ ‘शुभा’ पाठममस्यभावात् ।

उपलः^(१८) । चमसः^(१९) । अहिः^(२०) । अभ्रम्^(२१) ।
 वलाहकः^(२२) । मेघः^(२३) । दृतिः^(२४) । ओदनः^(२५) । हृष-
 भ्विः^(२६) । हृत्रः^(२७) । असुरः^(२८) । कोशः^(२९) । इति त्रिंश-
 न्मेघनामानि * ॥ १० ॥

‘आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः (निरु०
 २, २१) — इत्युते मेघनामत्वं पर्वतनामत्वं क्रमेण निरुच्य प्रदर्शयते ।

(१) अहिः † । ‘अद भघणे (अदा० प०)’ । ‘अदिगदि-
 भूशुभिभ्यः क्तिन् (उ० ४ पा०)’ — इति क्तिन्-प्रत्ययः । अत्ति हि
 मेघो वर्षार्यमादित्यरश्मिभिराहृतान् भौमरसान् , अत्ति मेघैरभि-
 हृष्टं जलम् , अद्यते वा प्राणिभिस्तृणभवपदार्यभक्षणं तत्रोपचर्यते,
 अदस्यस्मिन् पदार्थान् मनुष्या इति वा । यदा ; नञ्पूर्वात् ‘दृ
 विदारणे (क्रा० प०)’ — इत्यस्मात् वाहुलकात् रिन्-प्रत्ययः टि-
 क्षोपश्च । अदरणीय इत्यद्भिः पर्वतः । “वि जयुषी ययथुः सान्वद्रेः
 (१, ८, १६, १)” — इति मेघस्य निगमः । “नान्तरिचं नाद्र्यः
 सोमो’ अघाः (ऋ० सं० ८, ४, १५, १, ” — इति पर्वतस्य ॥

(२) यावाः ‡ । हन्तेः (अदा० प०) ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते

(१८) “उपलम्” ग. C. D. F । प० १२, १, १ ।

(१९) “चमसः” इत्येव क्रातिरिक्त-सर्वपुंसकेषु, पर टोकादिरोडादुपेयाः ।

(२०) “अहिः” च ।

(२१) “अभ्रम्” ग. C. D. F ।

(२२) “वलाहकः” — इत्यपि टोकास्यत्तम् । * “इति मेघानाम्” अ ।

† निघ० ४, ४, ८, ८ ।

‡ प० १, १ । निघ० ८, ८—८ ।

(३, २, ७५)'—इति कनिष् । एषोदरादित्वात् (६, ३, १०८)
धातीर्षादेशः । हन्यते हि मेघ इन्द्रेण 'अहन्नहिम् (ऋ० सं० १,
२, ३६, १)'—इति श्रूयते । हन्यतेऽनेन सोमः । यद्वा ; 'गृ
निगरणे (सु० प०)', 'गृ शब्दे (क्रा० प०)', गृणातिसुतिकर्मा
(निरु० ३, ५) ; एभ्यः पूर्ववत् कनिष्पि अडागमः । 'दृशिग्रंष्टणात्
(३, २, ७५) सर्वे सिद्धम् । गिरत्युदकं वर्षितुम् । अत्र गिरति
रुत्पूर्वस्यार्थे वर्त्तते, समुद्गिरति जलं दृष्टिसमये, समुद्गीर्ण इति
वा अन्तरिक्षेण, गृणाति गर्जितलक्षणं शब्दं करोति, श्रूयते वा
वर्षार्थिभिरिति यावा मेघः । पर्वतोऽपि इन्द्रेण हन्यते पक्षच्छेद-
समये, गिरति मेघैरभिदृष्टं जलमुद्गिरति निर्भरजलम्, समुद्गीर्ण
इव वा गुहादिगतसिंहादिशब्देन, शब्दकारो, श्रूयते च पदार्थ-
बाहुल्यात् प्राणिभिस्तदाश्रयिभिरिति यावा । "इन्द्र यावांषो
अदितिः सजोषाः (ऋ० सं० ४, १, २८, ५)"—इति मेघस्य
निगमः । "यावांषो अपं दुच्छुनामपं सेधत (ऋ० सं० ८, ८,
३३, २)"—"यावांषु सपरेष्वामहीयन्ते" (ऋ० सं० ८, ८, ३३, ३)"
—इति पर्वतस्य निगमो ॥

(३) गोत्रः । 'गुड् अव्यक्ते शब्दे (भू० आ०)' । 'गृष्टवी-
पचिवचि यमि [मनितनिः] सदित्तदिभ्यस्तः (उ० ४, १६२)'—
इति व्र-प्रत्ययः । मेघोर्गर्जितलक्षणमव्यक्ताक्षरं शब्दं करोति,
श्रूयते शब्दयते वा,—'अहो ! अघनतीवघर्मकाले वर्षार्थमागतः'
—इति । यद्वा ; गामुदक रश्मिभिराहतं वर्षाव्यतिरिक्तेषु द्रायते
पातयति । 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । शरदादियु हि

मेघेषु घनीभूतास्त्रिष्टव्याः । गां पशुजीतिं चायते वा हृष्या
 पानीयप्रदानात् । पर्वतोऽपि निर्भरादिपतनजन्यमध्यक्तं शब्दं
 करोति, अभिवृष्टमुदकमुदकाधारेषु धारणाद् रक्षति च, गोघ
 सुयवसवत्तया गोत्राः । “गोत्रा शिक्तन् दधीचे मातरिखने (ऋ०
 सं० ८, १, ५, २)” — “त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृषोरप (ऋ० सं०
 १, ४, ८, ३)” — “उहोत्राणि ससृजे दंसनोवान् (ऋ० सं० ३, २,
 २५, ४)” — इति च मेघनिगमाः । “गोत्रभिदं गोषिदं वर्ज्जवाहुम्
 (ऋ० सं० ८, ५, २२, ६)” — इति पर्वतस्य ॥

(४) वलः ० । ‘व आवरणे (स्वा० उ०)’ । ‘यहृहृनिशि-
 गमश्च (३, ३, ५८)’ — इत्यप् । अपि लकादित्वात् लत्वम् ।
 यदा ; ‘वल संवरणे (भू० आ०), अस्मात् पुंसि सञ्जायां घः प्रायेण
 (३, ३, ११८)’ — इति घः । त्रियतेऽनेन दिश आकाशघ मेघः
 पर्वतेनापि स्वशरीरेण भूमिराकाशघ संत्रियते । “अलाहृषो वल
 इन्द्र वृजो गोः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)” — इति निगमो मेघस्य ।
 “इन्द्रो वलं रक्षितारं दुर्घानाम् (ऋ० सं० ८, २, १५, ६)” —
 इति पर्वतस्य ॥

(५) अश्रः ण । ‘अश्रु व्याप्तौ स्वा० आ०’, ‘अश्र भोजने
 (क्रा० प०)’ ; आभ्याम् ‘इण्मिञ्चिदीडुष्यविभ्यो नक् (उ० ३,
 २)’ — इति विधोयमानो नक्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, तुल्यं च
 न भवति ‘शात् (८, ४, ४४)’ — इति प्रतिषेधात् । उभावपि व्या-
 प्रुत आकाशमश्रीतयोदकम् , एको वर्षितश्चमपरोहृष्टम् । अशनेन

चात्र तत्स्थत्व लक्ष्यते । “अश्रापिनङ्ग मधुपर्यपश्यन् (ऋ० स० ८, २, १८, २)”—इति मेघस्य । निगमोऽन्वेषणीवी वा ॥ ।

(६) पुरुभोजा । ‘भुज पालनाभ्यवहारयी (रु० प०)’—इत्यस्मात् विदिभुजिभ्या विश्वे (उ० ४, २३१)’—इति विश्वशब्द उपपदे विहितोऽसु-प्रत्यय पुरुशब्देऽप्युपपदे बाहुलकाद् (३, ३, १) भवति । पुरु बहु प्राणिजात भुनक्ति पालयति दृष्टिप्रदानेन मेघ, पर्वतो हि दुर्भिचादेरक्षति । ‘समुद्र पर्वतो राजा नव दुर्भिचनाशका’—इत्युक्ते । पुरु अभ्यवहरति सामर्थ्याञ्जलमत्र विशिष्यम्, एको वपितव्यमपरो हि दृष्टमिति विशिष । बहुभिर्भुञ्जते पास्यते अभ्यवह्रियते वा । मेघस्य त्विन्द्र आदित्यरश्मयश्च रक्षितार, पर्वतस्य ततद्देशाधिपतय । मेघ स्वहृद्युदकारेण अभ्यवह्रियते । द्वयोरपि निगमावन्वेषणीयौ ५ ॥

(७) वलीगान । बल सवरणे (भू० आ०), श्रौणादिक क्षिप् । ईश ऐश्वर्ये अदादिक (आ०) । लट गानच् । सप्त खन्नाकाशमीष्टे वर्धितुम्, पर्वताऽपि स्वभोगेन भूमिमाकाश सप्त खन्नीष्टे दुर्भिचादेर्मनुष्यादीन्नक्षितुम् वलीगान इति, लोकवेदनि घण्टी दृष्टान्तात् पृषोदरादित्वात् क्लृप् । निगमावन्वेषणीयौ १ ॥

• अक्षरसहित श्रामव दृश्यते उभयोरपि निगमौ पर तव तव तव तव व्याख्या दृभिनेत्रयोर्भूमिमुदित्पित्तति नीपलब्धा दवरराजत । पुरुभोजी चस्ये (५ ५ १३ ८)—इति मेघस्य ‘गिति न पुरुभोजसम् (६ ६ ११ १२)—इति पर्वतस्य ।

१ “पञ्चान” —इति (व C D) पठेऽपि सायणादिभार्येऽविद्यास तु न त्वराप्रवास । तद्यदि—यत्पठेऽने पर भूतम् (ऋ० म० ६ १ ४८ ६)—इति मेघस्य निदम सृष्टय विरचयिन्निकृष्ट पञ्चानामात्मकस न (ऋ० म० ४ ८ १४ ४)—इति तु पठतस्य ।

(८) अश्मा * । 'अशू व्याप्तौ (स्वा० पा०)', 'अश-भोजने (क्रा० प०)' । 'अशिशकिभ्यां छन्दसि (उ० ४, १४४)'—इति मनिन् । अश इत्यनेन समानार्थः । "अपाहणोदुरो अश्मव्रजानाम् (ऋ० सं० ८, ७, २७, ६)"—इति मेघस्य निगमः । "यो अश्मनोरन्तरग्निं जजानं (ऋ० सं० २, ६, ७, ३)"—इति पर्वतस्य । अत्र स्कन्दस्वामिना मेघत्वेन व्याख्यातम् ॥

(९) पर्वतः † । 'पृ पालनपूरणयोः (क्रा० प०)' । 'सामदिपदन्तिपृशकिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०६)' । पृणन्ति पालयन्ति अवयविनं पूर्यन्ते वा तेन इति पर्वाणि । यद्वा ; प्रीणातेर्बाहुस्तकात् (३, ३, १) वनिपि ईकारस्याकारः स च पकारात् परः प्रीणयन्ति स्वाश्रयमिति । पर्वाण्यवयवाः मन्थय्य 'पर्वमरुद्गां तप् वक्तव्यः (५, २, १२१ वा)'—इति मत्वर्थीयस्तप्-प्रत्ययः । मेघस्य पर्वतस्य च देवतात्मकत्वस्य च विद्यमानत्वात् अवयविनि वक्तुं शक्यम् । यद्वा ; परिदृश्यमानाकारेणापि मेघस्य धूमादिसङ्घातत्वात्, पर्वतस्य च शिलादिमत्त्वादवयवित्वम् । यद्वा ; 'पर्वः पूरणे (भृ० प०)', अस्मात् 'भृष्टृशियजिपविपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)'—इत्यतच्-प्रत्ययः । पर्वति पूरयति वर्षेण भूमिं स्वशरीरेणाकाशं वा पर्वतोऽपि निर्भरनदीप्रवाहादिना भूमिस्त्रोषत्याकाशञ्च पूरयति । "नि पर्वता अद्भसदो न सेदुः (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)"—"वक्तव्या पर्वतानाम् (ऋ० सं० ४, ४, २६, १)"

* निघ० ६, १, ८, २ ।

† निघ० १, २०, १०, ६, ११, १० ।

—इति मेघस्य निगमौ । “यदद्रय पर्वताः साकमाश्व. (ऋ० सं० ८, ४, २६, १)” — “प्र पर्वतानामुग्रती उपस्थात् (ऋ० सं० ३, २, १२, १)” — इति च पर्वतस्य ॥

(१०) गिरिः † । ‘गृ निगरणे (तु० प०)’, अथवा ‘गृ शब्दे (क्रा० प०)’, गृणातिः स्तुतिकर्मा (निरु० ३, ५) । किदिति वर्त्तमाने (उ० ४, १३७), ‘कृगृष्टृकुटिभिदिद्धिदिभ्यश्च इ (उ० ४, १३८)’ — इति इ-प्रत्यय, ‘ऋतइद्वातोः (७, १, १००)’ — इतीत्वम् ; गिरिः । यावेत्यनेन समानार्थः । “निराविध्यद् गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः (ऋ० सं० १, ४, २१, ३)” — इति पर्वतस्य । “मृगो न भौमः कुंचरो गिरिष्ठाः (ऋ० स० २, २, २४, २)” — इत्युभयस्य ॥

(११) व्रज. † । ‘व्रज गतौ (भू० प०)’ । ‘गोचरसञ्चरवह-व्रजव्यजापण निगमाश्च (३, ३, ११६)’ — इति निपातनात् घ, करणाधिकरणयोस्तद्वातिरिक्तौ कारकेऽपि घो भवति । व्रजत्यन्तरिचे व्रजत्यनेनेन्द्र इति वा व्रजोमेघ, मेघवाहनोहीन्द्रः पर्वतोऽपि पचच्छेदात् पूर्वमन्तरिचे व्रजति । अथवा स्वशरीरेण भूमिमन्तरिचश्च व्रजति । व्रजन्ति तत्र प्राणिन इति वा । “अपं व्रज सूर्णुयः समास्यम् (ऋ० स० ७, ८, १६, ३)” — इति मेघस्य निगमः । “व्रज गोमन्तमुशिजो वि वंद्नु (ऋ० सं० ३, ४, १४, ५)” — इति पर्वतस्य ॥

(१२) चर ‡ । ‘चर गति-भक्षणयो. (भू० प०)’ । ‘मृमृ

शीलचरित्सरितनिधनिमिमसृजिभ्य उः (उ० १, ७)—इति उ-
प्रत्ययः । चरन्ति गच्छन्त्यस्मादापो मेघादृषाकाले, पर्वतानां निर्भर-
लक्षणाः चरयन्ति जलं वर्षितञ्चमिति चरुमेघः ; चरन्ति तत्र
प्राणिनः, चर्यते भक्ष्यते स्वप्नवपदार्थरूपेणेति चरुः पर्वतः । “म-
नो’ वपन्नमुं चरुम् (ऋ० सं० १, १, १४, १)”—इति मेघस्य निगमः ।
पर्वतस्यान्वेषणीयः * ॥

(१३) वराहः ष । वृषोतिः (स्वा० प०) । ‘बृहवृहनिधिगमय
(३, ३, ५८)’—इत्यकारः (अप्) ; वरशब्दे कर्मण्युपपदे आङ्-
पूर्वाङ्गते ‘कर्मण्यण् (३, २, १)’ । वरमुदक माहरतीति वराहः ।
वर उदकलक्षणः आहारोऽस्येति वा वराहः (निरु० ५, ४) आङ्-
पूर्वाङ्गतेर्घञ् । ‘वरमाहारमाहार्षीः’—इति च ब्राह्मणम् । पृथी-
दरादित्वात् आहारशब्दस्याकाररेफयोर्लोपः । यद्वा ; वरशब्दे
उपपदे हरते राङ्पूर्वात् ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति ।
वाङ्मुलकात् उ-प्रत्ययः । वराहाकारो वा कृष्णो मेघो वराहसाह-
स्येन वर्तते । वरमुत्कृष्टमुदकं वृहति उद्यच्छति वर्षितुम् ‘वृह
उद्यमने (तु० प०)’ * * * । हन्तेः पूर्ववत् उः । यद्वा ; वरशब्द
उपपदे जुहोतिर्दानार्थाद् उः । वरमुदकं ददाति आदत्ते वा
वर्षितुमिति वराहो मेघः, पर्वतोऽपि वरमुत्कृष्टं पदार्थमाहारयति
प्राणिभिः, पदार्थानां सर्वत्र सौलभ्यादाहरयतीत्युच्यते । वर

* मायश्विरोधाग्ना नषेदेव एव निगम —‘प्रंती भृष्टंकर चरावपि
(८, ८, १३, ४ अ० म०)’ तत्र लज्ज श्याप्य मे वृष्टेव कृष्टकल्पना कृता ।

† प० ४, १ । निरु० ३, ४ ।

आहारोऽत्रेति वा । वराहवत् कृष्णवर्ण इति वा । वरं मूलं
 बृहत्युद्यच्छत्वस्मादिति वा (निरु० ५, ४) । वरं वरमित्वत्रैकस्य
 वंशब्दस्य निवृत्तिः । वरशब्दाद् वहेव वराह इत्यर्थः । वरमुदक-
 माददाति आदीयते च तस्मात् पुरुषैर्वरः पदार्थ उदकमेव वा ।
 “विध्यंहराहं तिरो अद्रिमस्ता (ऋ० सं० १, ४, २८, २)”—
 “वैराहमिन्द्रं एमुपम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ५)”—इति च मेघस्य
 निगमौ । पर्वतस्थान्वेषणीय ॥

(१४) शम्बरः । ‘शमु उपशमे (दि० प०)’ । अत्रान्तर्णीत-
 ण्यर्थः । ‘शमेर्वन् (उ० ४, ८१)’—इति बन्-प्रत्ययः । शमयति
 नाशयति असुरानिति शम्बो वज्रः । यदा ; शाशयतेर्बाहुलकात्
 बन्-प्रत्यये ष्टपोदरादित्वात् शमादेशः । शम्बोऽस्य प्रहर्तृत्वेनास्ति ।
 रो मत्वर्थीयः । प्रहरति हि वज्रः इन्द्रप्रेरितो मेघात् पर्वतानाञ्च
 पंचच्छेदसमये । यदा ; सम्पूर्वाद् वृणोतेः (स्तो० प०) ‘यहृहृह-
 निधिगमथ (३, ३, ५८)’—इत्यपि शम्बरः सन् वर्णव्यत्ययेन
 शम्बरः । सं त्रियते मेघेनाकाश, भूमिः पर्वतेन । यदा ; शम्बर-
 मित्युदकनाम (निघ० १, १२), मत्वर्थीयस्य लुक् , उदकमस्या-
 स्तीति वा, उभयत्रापि तुल्यम् । “उताददंमन्युना शम्बराणि वि
 (ऋ० सं० २, ७, १, २)”—“अधूनीत् काष्ठा अत्र शम्बरं भित्
 (ऋ० सं० १, ४, २५, ६)”—इति मेघस्य निगमौ । पर्वतस्थान्वे-
 षणीय ॥

(१५) रौहिणम् । ‘रुह वोजजन्मनि (भू० प०)’, भावे घञ्
 (३, ३, १८) रौहः पारोक्षणम् आदित्यप्रज्ञादीनामस्मिन्नस्तीति ।

‘अत इनिठनौ (५, २, ११५)’, रोहि अन्तरिक्षम् । ‘तत्र भवः (४, ३, ५३)’—इत्यण् ‘इनख्यनपत्ये (६, ४, १६४)’—इति प्रकृति-भावः रोहिणः । अन्तरिक्षेण हि गच्छति मेघः, पक्षच्छेदात् पूर्वं पर्वतयेति तत्र भय इति वक्षुं शक्यते । यदा ; ‘बहुलमन्यत्रापि (७, २, ४६)’—इति इनच्-प्रत्यये रोहिण इन्द्रः । ‘तस्येदम् (४, ३, १२०)’—इत्यण् रोहिणः । आरोहति मेघमिन्द्रः स्ववाहनत्वात्, ‘तुराषास्मेघवाहनः (अम० को० १, ४७)’—इति तत्पर्यायेषु पठ्यते । असुरोभिः सह रिरंसया पर्वतेष्विन्द्रस्य गमनात् तदीयता । यदा ; उभयत्रापि छेद्य-छेदकभावेन सम्यन्धः । तथाच चरकाध्वर्यूणां ब्राह्मणे इतिहासः श्रूयते—‘प्रजापतेर्वा एतज्जयोः कान्तो कं यत्पर्वतास्ते पक्षिण आसन्, ते यत्र यत्र कामयन्ते तत्परा तमासत, इयं हि गिथिनासीत्, तेवामिन्द्रः पक्षानच्छिनत्, तैरिमा वृहदेति’ । “अह्वरहिमभिर्नद्रौहिणम् (ऋ० सं० १, ७, १६, २)”—“यो रोहिणमरुंरुहर्षवाहुः (ऋ० सं० २, ६, ८, २)”- इति निगमौ क्रमेण ॥

(१६) रैवतः । रैवत्यो गावः ‘पशवो वै रैवतीः’— इति श्रुतेः । ‘तस्येदम् (४, ३, १२०)’—इत्यण् । मेघो हि सर्वत्र वर्षति यवसं पानोयं च जनयित्वा तदीयो भवति, पर्वतस्सहस्रया । यदा ; रयिरस्याम्तीति मतुपि ‘रयेर्मतौ बहुलम् (६, १, ३४ वा०)’—इति सम्प्रसारणम्, ‘सञ्ज्ञायाम् (८, २, ११)’—इति वत्वम्, सर्वस्य धनस्येगिडत्वात् रैवान् इन्द्रः, मघवेति हि तस्य नाम, तदीयो रैवतः । पूर्ववत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम् । निगमायन्येपथीयो ॥

(१७) फलिगः । प्रतिफलति तत् फलम् । तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकं तद्गच्छत्याधारत्वेन मेघो वर्धयिष्यमाण पर्वतो हि वृष्टिमिति विशेषः । उ-प्रकरणे 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति गमेर्ङ-प्रत्ययः, स्वच्छोदकपूर्ण इत्यर्थः । यद्वा ; फलवत्-ज्ञानपानादि-प्रयोजनवत् उदकं फलि, तद्गच्छतीति पूर्ववत् । माधवस्तु—'फलिर्भेदनकर्मापि भिन्दन् गच्छति फलसंयुक्तो गच्छतीति वा'—इति निरवोचत् । तस्यायमभिप्रायः प्रायेण मेघो हि वर्षासु ग्रीष्मजन्यं तापं भिन्दन् गच्छति, पर्वतोऽपि स्वभारेण भूमिं भिन्दन्नधोगच्छति, अन्तकाले वा शतधा स्वयमेव भिद्यमानो गच्छति नागम् । क्वपिफलस्य मेघायत्तत्वात् फलसंयुक्तो गच्छति इत्युच्यते । तथाच कालिदासः—'त्वदायत्तं क्वपिफलमिति भ्रूषिकारानभिष्टैः'—इति मेघकाव्यम् । पर्वतोऽपि शस्यादिरूढवृक्षादि-फलसंयुक्तो गच्छति च । फलवत्त्वदशायां । फलेर्गमि गम्यादित्वादिन् (?), गमेः पूर्ववत् उः (३, २, १०१) इति च । "वलं हरोज भलिगं रवेण (ऋ० सं० ३, ७, २६, ५)"—इति निगमः ॥

(१८), (१९) उपरः ७, उपनः ११ । 'षा उपर उपन इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभि (निरु० २, २१)'—इत्यादि-भाष्यस्य स्कन्दस्वामि-वचनः—'षा उपर उपन इति ; षाड् अभिविधौ मर्यादायामित्यन्ये, विना उपरउपन इत्येताभ्यां साधारणानोत्तर्यः । षा उपरादिति यत्तस्ये उभयोरुपादानं रत्नयोरवि-

शेषत्वप्रदर्शनार्थम् । तयोश्चैकनिर्वचनत्वप्रदर्शनार्थमेकयोगपक्षत्वं
 चाङ्गीकृत्याह—‘उपर उपलो मेघो भवति (निरु० २, २१)’—
 इति । वक्ष्यमाणनिगमापेक्षया उपलशब्दस्य च पापापे प्रसिद्धत्वात्
 ‘तेषामुपरः स्वविधो मध्यमः’—इति तत् सङ्घातशब्दे पर्वत उपल-
 शब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्ध एवेति मेघग्रहणं कृतम् । ‘मर्यादापक्षस्य च
 मेघग्रहणमेव लिङ्गमिति उत्तराणि मेघस्यैवेति । यदा पर्वतस्तदा
 उपेत्य रमन्ते छास्मिन् अभ्राणीति, मेघपक्षे आप इति । अभि-
 विधिपक्षे नेदं निर्वचनम्’—इति । जनेर्विधीयमानो ङ-प्रत्ययो
 (३, २, ८७) बाहुलकाद्भवेर्भवति (३, ३, १) ; कदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरं (६, २, १३८) बाधित्वा अश्रयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २,
 २) । ‘उपरोजलवापनात्’—इति माधवः । वपेः कदरादित्वात्
 (उ० ५, ४२) अरन् द्रष्टव्यः, सम्प्रसारणं च बाहुलकात् । उपर-
 मिव हि नमस्यभ्रं भूमौ पर्वतश्च’—इति माधवः । अत्र श्रीभोगः
 —‘पृथिविदेविकेविवपिष्विभ्यश्चित्’—इत्यलच्-प्रत्ययः । अ्युत्-
 पत्यनवधारणाद्वावगृह्यते । मेघनामत्वे तत्र—“एषामुपंग उदा-
 यन् (ऋ० सं० ७, ७, १८, ३)”—इति निगमः । पर्वतानां चान्वे-
 षणीयः । “हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः (ऋ० सं० २, ४, ४, १)”
 —इति । अत्र ‘उपरा अस्माच्छिला दीर्घाः’—इति माधवः ॥

(२०) चमसः ङ । ‘चमु अदने (भू० प०)’ ; ‘अत्यविचमि
 (उ० १, ११३)’—इत्यादिना असच् ॥

(२२) अहिः ङ । ‘इण् गती (अदा० प०)’ ; ‘इन् सार्ध-

* निरु० १०, १२, १९, १८ ।

† उ० १९-३, ४ । निरु० १०, ४९ ।

धातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन् प्रत्ययः, गुणावादेशौ, यकारस्य हकारो व्यत्ययेन । एत्यन्तरिचे । अयतेरेव गत्यर्थादिन्-प्रत्यये पूर्वषट् व्यत्ययः । यद्वा ; 'अहि गती' भौवादिकः (आ०), इन् प्रत्ययः, बाहुलकात्रलोपः, आगमानित्यत्वाद्वा नुम् न क्रियते । इ-प्रत्ययाधिकारे श्रीभोजदेवः—'आहिकुण्डलिकं पात्रलोपय'—इति । यद्वा ; 'अह व्याप्तौ' स्वादिः (प०), इन्, अङ्गीतिं व्याप्नोति आकाशं दिगन्तराणि वा । यद्वा ; आङ्पूर्वाङ्गन्तेः हिंसार्थाद् गत्यर्थाद्वा 'आङ् त्रिहनिभ्यां ङस्त्व (उ० ४, ११३)'—इति इण्-प्रत्ययो डिञ्, आ समन्तात् इन्ति भिनत्ति उष्णमाभिसुख्येन, इन्ति गच्छन्त्यन्तरिचम् । यद्वा ; केवलादेव इन्तेर्बाहुलकादिण्-प्रत्ययो डिञ्, हिः इन्ता, न इन्ता अ-इन्ता, अहिः अ-हिंसक इत्यर्थः ; सर्वदा लोकस्य धर्मप्रदत्वात् । माधवेन तु—त्वमपामं पिधानां हृषोरप (ऋ० सं० १, ४, ८, ४)—इत्यत्र, वाजसनेये तु 'सोऽग्निपोमावभिसम्बभूव सर्वा विद्यां सर्वं यगः सर्वमन्नाद्यं सर्वां त्रियं स यत्सर्वमेतत् समभवत् तस्मादहिः'—इति प्रदर्शितम् । तेन चैतद् युक्तम् । अहिशब्दोऽसुरवाचक आद्युदात्तः । "यदिन्द्राहंन् प्रथमजामहीनाम् (ऋ० सं० १, २, ३६, ४)"—इति । नदी-वचनोऽस्तोदात्तः । 'इन्द्रोदत्तं परिं जानादहीनाम् (ऋ० सं० ८, ७, २७, ६)"—इति । अत्राहि-शब्दग्नेधनामत्वेनाभाषयत् स्कन्द-स्वामी । "दासपंत्रीरहिगोषा अतिष्ठन् (ऋ० सं० १, २, ३८, १)"—इति निगमः ॥

(२२) अभ्रम् ७ । 'अभ्र गती (भू० प०)' ; पदाद्यच् (३

१, १३४), अभ्रन्त्यन्तरिचे । आपो रातीति वा अप्शब्दे कर्म-
ण्युपपदे रातेर्दानार्थात् 'घातोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)', पकारस्य
भकारो व्यत्ययेन (३, ४, ८८) । न भ्रंस्यप्यस्मादापो वर्षासमया-
दन्यचेति वा । यदुक्तं—'न भ्रंस्यति यतस्त्रेभ्यो जलान्यभ्राणि
नान्यतः'—इति । नञ् पूर्वात् 'भ्रसभ्रंस अधःपतने (भू० आ०)'
—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति ड-प्रत्ययः ।
न भ्राजने या वर्षासु मलिनवर्षत्वात् भ्राजतेः पूर्ववत् डः (३, २,
१०१) । "प्र णः पित्व विद्युद्भवेव रोदंसी (ऋ० सं० ७, ३, १,
३)"—"उद्भ्राणीव स्तनयन्वियुर्त्ति (ऋ० सं० ४, ७, १८, २)"
—इति च निगमौ ॥

(२३) वलाहकः । वलाकाभिर्हीयते गम्यते इति वलाहकः,
वाग्वाहको वा ; पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) वर्षागमादिना
साधुः । वराह-शब्दाद्वा 'मञ्जायां कन् (५, ३, ७५)' ; रेफस्य
लकारः । उक्तार्थो वराह-शब्दः (१३), विकृतस्यासाधारण्यार्थत्व-
प्रदर्शनाय पुनः पाठः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२४) मेघः ः । 'मिह सेचने (भू० प०)' ; पचाद्यच् (३, १,
१३४), न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् । मेहति सिञ्चति वर्षणभूमिं मेघः ।
"वर्षा वां मेघो हंपणा पीपाय (ऋ० सं० २, ४, २६, ३)"—
"अस्मिन् मेघे विद्युत् (१)"—इति च निगमौ ॥

(२५) हतिः । 'ह विदारणे (क्रा० प०)' । 'दृणातेऽस्त्रय
(उ० ४, १७८)'—इति ति-प्रत्ययः, ङस्त्रविधानसामर्थ्याद् गुणो न

भवति । दीर्यने इन्द्रेण, इतिषत् स्यन्दमानाधारत्वाद्वा । 'इतिं
सु कर्पं षर्पितं न्यंश्चम् (ऋ० सं० ४, ४, २८, २)"—"ईशानो
विष्टजद् इतिम् (?)"—इति च निगमौ ॥

(२६) ओदनः † । उदकशब्दे उपपदे ददानिः 'कृत्यस्युटो
बहुनम् (३, ४, ११३)'—इति कर्त्तरि ल्युट् । ओदनः उदकदाते-
त्यर्थः । † † † । यद्वा ; 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)'; 'उन्देर्नलोपश्च
(उ० २, ७२)'—इति युचप्रत्ययः, गुणः ; उनत्ति वनभूमिम्
ओदनः । "धारयत् पक्कमोदनम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, १)"—
इति निगमः ॥

(२७) ह्यन्धिः । 'ह्य सेचने (भू० प०)'; 'कनिन्युह्यपीत्या-
दिना (उ० १, १५४) कनिन्, ह्यपा । शत्रुजयादिसाधनत्वात्
कामानां वर्षिणा यज्ञः, सन्निधीयतेऽस्मिन्नित्येण प्रहारकाले 'कर्म-
ण्यधिकरणे च (३, ३, ८३)'—इति कि-प्रत्ययः न लोपाभाव-
च्छान्दसः । "विप्रन्धि."—इति केषुचित् कोशेषु दृष्टम् । तदा
विषं जलं धीयतेऽस्मिन्निति निर्वाहः, मुगागमच्छान्दसः । निगम-
दर्शनान्निर्णयः । "ह्यपा ह्यपन्धिश्चतुरग्निसस्यन् (ऋ० सं० ३, ६,
७, २)"—इति मेघनाम न वेति सन्दिग्धम् † ॥

(२८) ह्यत्रः ‡ । ह्यणोते राच्छादनार्थात् (स्वा० प०) 'अभि-
विमिमिदिशंसिभ्यः क्तन् § (उ० ४, ४, १५८)'—इति क्तन्-प्रत्ययो

* निघ० ६ ३४ ।

† 'ह्यन्धि मेघ-भेदनकारणत्वं कुर्वन्तम्'—इति तस्यायथीयभाष्यम् ।

‡ प० ९, १० । निघ० ९, १६, —१० । § 'क्त'—इति मूलपाठः ।

बाहुलकाद् भवति ; आच्छादयति ह्यसौ कृत्स्नं नभः । वर्त्ततेर्वा
 गतिकर्मणः (निघ० २, १४) 'स्फायितद्विवच्चि (उ० २, १२)'—
 इत्यादिना रक्प्रत्ययः ; गच्छत्यसौ कृत्स्नं नभः । वर्द्धतेर्षा वृद्धार्थात्
 (भू० आ०) बाहुलकात् वृन् , धकारस्य तकारो व्यत्ययेन ; वर्द्धते
 हि वर्षासु मेघः । व्राह्मणोक्ता एवामी षयोऽप्यर्थाः—'यदिमां-
 श्लोकानवृणीत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम् , स इपुमाषमिपुमाभं विश्वद्
 अवर्द्धत'—इति । "वृत्राय वञ्च मीर्शानः कियेधाः (ऋ० सं० १,
 ४, २८, २)" — "अह्वयद् वृत्रमयं" विवेरुपः (ऋ० सं० ८, ८, ५,
 १)"—इति च निगमो ॥

(२८) असुरः † । 'असु क्षेपणे (दि० प०) ; 'असिमसोरुन
 (उ० १, ४२-४३)'—इति उरन्-प्रत्ययः ; अस्यति क्षिपति भूमौ
 जलम् । यद्वा ; अस्यति क्षिप्यते स्थाने इन्द्रेण वर्षार्यम् । यद्वा ;
 अस्ति (भू० प०) तिष्ठति 'शुम्भृच्चिह्नप्यमिषमि (उ० १, १०)'—
 इत्यादिना उ-प्रत्ययः असुः । शरीरे मसतीत्यसुः प्राणः । 'प्राणा
 वा आपः'—'पानोयं प्राणिनां प्राणाः'—इत्यादिदर्शनात् असु-
 शब्देनाव जलमुच्यते । तद्वाति, 'आतोऽनुपमर्गे कः (१, २, १) ।
 यद्वा ; जनवान् प्राणवान् वा । रो मत्वर्धोयः । यद्वा ; 'अस
 गतिदोस्यादानेषु' भौषादिकः स्वरितेत् ; पूर्वम्नादेश सूत्रादुरन् ।
 असति गच्छत्यन्तरिक्षे, दीप्यते स्यम् , पादक्षे वा जलं वर्षितुम् ।
 यद्वा ; 'सुर ऐश्वर्ये (सुदा० प०)', इगुपधनक्षणः कः (१, १, १३५),
 सुरतीति सुर ईश्वरः स्वतन्त्र इत्यर्थः, असुरः अनीश्वरः, इन्द्रादिपर-

तन्त्र इत्यर्थः । “दिवः श्येनासौ असुरस्य नीळयः (ऋ० सं० ८, ४, २४, १)” — “दीर्घा धियोरघ्रमाणा असुर्यम् (ऋ० सं० २, ७, ६, ४)” — इति च निगमौ ॥

(३०) कोशः ङ । कोशतेः शब्दकर्मणः (भू० प०) पचाद्यचि (३, १, १३४) षष्ठीदरादित्वा (६, ३, १०८) द्वेषलोपः कोशः । मेघो हि गर्जितलक्षणं शब्दं करोति । कुप्यतेर्वा वृद्धार्थात् (दि० प०), अस्मिन्नेवार्थे पकारस्य शकारः, इधुमात्रमवर्धतेत्युक्तम् (२८) । कोशतिच्छादनार्थ इति माधवः, पूर्ववदवच्छादयत्यसौ वृत्तं नभः । जलस्य कोशस्थानीयत्वात् कोश इत्यन्ये । यद्वा ; ‘कु शब्दे (तु० आ०), ‘कुदापाभ्यः शः’ — इति त्रीभोजदेवः ; कौति (अदा० प०) गर्जितशब्दं करोति कोश । “दिव्या न कोशासौ अभ्रवर्षाः (ऋ० सं० ७, ३, २४, ६)” — “मृच्छान्तं कोशमुदचा नि पिंश्च (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)” — इति च निगमौ ॥

इति त्रिंशन्नेघनामानि ॥ १० ॥

श्लोकाः^(१) । धारा^(२) । इळा^(३) । गौ^(४) । गौरौ^(५) ।
गाभ्रवी^(६) । गभीरा^(७) । गम्भीरा^(८) । मन्द्रा^(९) । मन्द्रा-
जनी^(१०) । वाशी^(११) । वाशी^(१२) । वाशीची^(१३) ।
वाणः^(१४) । पविः^(१५) । भारती^(१६) । धमनिः^(१७) । नाळीः^(१८) ।

* निघ० ५, २६ ।

(१८) “नाली” क ख, घ । पर क-पुलकोदाहत-निगम-विरोधादुपै
चित । “नालि” स, य, ञ । “नीलि” C D F, झ ।

मेना^(१८) । मेळि^(१९) । सूर्या^(२०) । सरस्वती^(२१) । नि-
 वित्^(२२) । स्वाहा^(२३) । वग्नः^(२४) । उपब्धिः^(२५) । मायुः^(२६) ।
 काकुत्^(२७) । जिह्वा^(२८) । घोषः^(२९) । स्वरः^(३०) । शब्दः^(३१) ।
 स्वनः^(३२) । ऋक्^(३३) । होत्रा^(३४) । गीः^(३५) । गाथा^(३६) ।
 गणः^(३७) । घेना^(३८) । ग्नाः^(३९) । विपा^(४०) । नग्ना^(४१) ।
 कशा^(४२) । धिषणा^(४३) । नौः^(४४) । अक्षरम्^(४५) । मही^(४६) ।
 अदितिः^(४७) । शची^(४८) । वाक्^(४९) । अनुष्टुप्^(५०) । घेनुः^(५१) ।
 वल्गुः^(५२) । गल्दा^(५३) । सरः^(५४) । सुपर्णी^(५५) । वैकुण्ठा^(५६) ।
 इति सप्तपञ्चाशद् वाङ्नामानि ॥ ११ ॥

(१८). (२०) कातिरिक्तेषु सर्वेषुच व्यत्ययपाठः "मेळिः भेनाः" इति ।
 "भेनि." ग. iid प० २, २० ।

(२३) "स्वाहा" ख । (२४) "वग्न" ग. iid, ख ।

(२८) "काकुत्" ग iid, ख । (२८) "जिह्वा" ख ।

(३८) 'गणा'—इत्यपि टीकासम्मतः पाठः ।

(४०) "ग्नाः"—इति क-D-E-पुलकातिरिक्तेषु सर्वेषु, परं क-पुलकस्य
 टीकासम्मतत्वात् प्राधान्यम् ।

(४१) "नग्ना"—इत्येव कातिरिक्त सर्वेषुचकेषु, परं टीकासम्मतता केचिदि-
 लुक्पाठोपाधान् व्योतितम् । निघ० ६, ६ ।

(४२) "कशा" इति ख । (४३) "धिषु" ग C. D. F, ख ।

(४४) "नौः" ख E । "नग्ना" ग C. F, ख । "नग्ना" D, ख ।

(४५) "अक्षरः" ग. C. F, ख । प० १२, २, ७ । "राक्ष" D, ख ।

(४६) "मही" ख, ख ।

• "इति वाच." ग ।

‘आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः । *
 * । वाङ्नामान्युत्तराणि (निरु० २, २१—२३)’—इति भाष्ये
 स्कन्दस्वामी—‘उत्तराणि सप्तपञ्चाशत् श्लोकइत्यादीनि वाङ्-
 नामानि । उच्यते इति वाक् इन्द्रियम्, तत्कार्यः शब्दोऽप्युच्यते
 इति वाक्, उच्यतेऽनया अर्थः इति वाक्, स्तनयिद्रुल्लक्षणा
 माध्यमिका साप्युच्यते इति वाक्, तदधिष्ठात्रापि देवता वागि-
 ष्यते । सर्वतथास्या मेघहेतुत्वात् मेघनामभ्य उत्तराणीति । स
 च वाक्-शब्दो ‘वचिपरिभाषणे (अदा० प०)’—इत्यस्मात् धातोः
 ‘वचिप् वचि (उ० २, ५४ । ३, २, १७= वा०)’—इत्यादिना क्विपि
 दीर्घत्वे सम्प्रसारणाभावे च व्युत्पन्नः ॥

(१) श्लोकः * । ‘यु श्रवणे (भू० प०)’ ; ‘इष्मीकापाश-
 ल्यतिमविभ्यः कन् (उ० ३, ४१)’—इति कन्-प्रत्ययो बाहुलकाद्-
 भवति, गुणः, कपिलकादित्वात् लत्वम् ; श्रूयते इति श्लोकः ।
 यद्वा ; ‘श्लोक सङ्गति (भू० आ०)’ ; ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३,
 ११८) ; श्लोक्यते पद्यते रूपेण संहन्यते कविभिः श्लोकः ‘पद्ये यशसि
 च श्लोक’ (३, ३, २)’—इत्यमरसिंहः । “ऋतस्य श्लोको” बधिरा
 तंतर्द (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)—“श्लोको न यातामपि वाजी
 षस्ति (ऋ० सं० ७, ६, ११, ५)”—इति निगमौ ॥

(२) धारा † । ‘धृञ् धारणे (भू० उ०)’ ; ‘हितमति च (३, १,
 २६)’—इति णिचि ‘एरजख्यन्तानाम् (३, ३, ५६ भा०)’—इत्यस्या-
 प्रापकत्वादेव ‘कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)’—इति कर्त्तरि

भवति । यद्वा ; धारेः पवाद्यच् (३, १, १३४) ; लीकस्य धारं-
यित्री वर्षप्रदानेन स्वाभिधेयस्य वा । “तनसहे सुधारा”—इत्यत्र
धारा वाङ्नाम । “धारां सुतस्य रोचते (ऋ० सं० ७, ६, २४,
१)”—“यः ससाद् धारां सुतस्य (ऋ० सं० १, ५, ११, ४)”—
इति च निगमौ ॥

(३) इळा ः । ‘इल्ल घेषणे (तु० प०)’ ; इगुपधेभ्यः (३,
१, १३५) कर्त्तरि विधीयमानः कः प्रत्ययो बाहुलकाद् (३, ३, १)
भवति । चिष्यते प्रेष्यते उच्चारणकाले प्राणिन ; इला । बहुचानां
लक्षसुक्तं पूर्वमेव (१) । यद्वा ; ‘इङ् सुतो (अदा० आ०)’—‘जि
इभ्यो दोतो (रु० आ०)’ ; आभ्यां पूर्ववत् कः (३, ३, १), ष्टपो-
दरादिः (६, ३, १०८) ; इङ्गति स्तूयतेऽनया देवता इष्यते वा या
स्वयं देवतात्वात् , दीपयति प्रयोक्तारं, दीप्यते वा स्वेन तेजसा ।
यद्वा ; इलेत्यन्नाम (निघ० ३, ७), अकारो मत्वर्थीयः ; यज-
मानानां देयेनाग्नेन हविलक्षणेन वा तदती इला । “अभि न इळा
यूयस्य माता (ऋ० सं० ४, २, १६, ४)”—इति निगमः ॥

(४) गौः † । व्याख्याता पृथिवीनामसु (१) । गच्छति यत्रे-
ष्वाहता, गीयते स्तूयते वा । “अयं स गिङ्गे येन गौ रभीर्हता
(ऋ० सं० २, ३, १८, ४)”—इति निगमः ॥

(५) गौरो ‡ । रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १६) ।
‘ऋषे द्वापवञ्चविकुत्र (उ० २, २०)’—इत्यादि-सूत्रेण रन्-प्रत्य-
यास्तो गौरग्रन्थो निपातितः, तस्माद्गुचेर्धातोर्गावादेशः, ‘पिहौरादि-

भ्यश्च (४, १, ४१)'—इति डीष् । स्वया दीप्त्या ज्वलति वाग्-
देवतात्वात् । यद्वा ; 'गूरी उद्यमने (तु० आ०)', अस्मात् इनि
पूर्ववन्निपातनादुकारस्योकारः, 'रोरि (८, ३, १४)'—इति रेफ-
लोपः, डीष् ; गुरते उद्यच्छति स्वमभिधेयम् ; उद्यमनं चारु
प्रकाशनम् । यद्वा ; 'गुड् अच्यक्ते शब्दे (भू० आ०)'—इत्यस्मान्नि-
पातनादिनि वृद्धिः ; गवते गर्जितलक्षणमच्यक्तशब्दं करोतीति
गौरो । यद्वा ; शुक्रवर्णत्वात् गौरी, 'भास्वत्कपर्दीं शशिकला-
मिन्दुकुन्दावदन्ताम्'—इत्याचार्याः, 'सर्वशक्ला सररुती'—इति
च । "गौरोर्मिमाय सलिलानि तच्छति (ऋ० सं० २, ३, २२,
१)"—सोमो' गौरी अधिश्चितः (ऋ० सं० ६, ७, ३८, १)"—
इति च निगमौ ॥

(६) गान्धर्वी । गविगन्धर्व्यज्ञो वः (१) । 'धृञ् धारणे
(भू० उ०)'—इत्यस्मात् गोशब्दोपपदाद्वा व-प्रत्ययः, उपपदस्य
गवादेशः, गन्धर्वः ; गौर्यज्ञस्य धारयितेन्द्रः । भोजसु 'गन्धेरक् च'
—इति व-प्रत्ययोऽधिकृतः धातोरगागमश्च । गन्धयति अर्हयति
हिनस्ति देवशत्रूनिति गन्धर्वः इन्द्रः । 'गन्ध अर्हने'—इति धातु-
शुरादिरात्मनेपदी । 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण्, डीष्
(४, १, १५), गान्धर्वी । ऐन्द्रीत्वर्थः । तथाच ब्राह्मणम्—'अथ
यैन्द्रवायवी तस्यै यदैन्द्रं पदं तेन वाचं कल्पयति, वाग्घैन्द्री (ऐ०
ब्रा० २, ४, २)'—इति । यद्वा ; गन्धर्वा देवानां गायकाः, तेषा-
मियम् । अथाचैतरेयब्राह्मणे—'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्व्वासीत् (ऐ०
ब्रा० १, ५, १)'—इत्यस्मिन् खण्डे वाचो गान्धर्वीत्वं स्पष्टमुक्तम् ।

भवति । यद्वा ; धारेः पचाद्यच् (३, १, १३४) ; लोकस्य धारं-
यित्री वर्षप्रदानेन स्वाभिधेयस्य वा । “तनसहे सुधारा”—इत्यत्र
धारा वाङ्नाम । “धारां सुतस्यं रोचते (ऋ० सं० ७, ६, २४,
१)”—“यः ससाद् धारां नृतस्यं (ऋ० सं० १, ५, ११, ४)”—
इति च निगमौ ॥

(३) इळा ः । ‘इन्न चेषणे (तु० प०)’ ; इगुपधिभ्यः (३,
१, १३५) कर्त्तरि विधीयमानः कः प्रत्ययो बाहुलकाद् (३, ३, १)
भवति । चिप्यते प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणिनः ; इला । बहुचानां
लक्षमुक्तं पूर्वमेव (१) । यद्वा ; ‘इङ् सुती (अदा० आ०)’—‘ञि
इश्वो दोमो (रु० आ०)’ ; आभ्यां पूर्ववत् कः (३, ३, १), ष्यो-
दरादिः (६, ३, १०८) ; इङ् इति स्तूयतेऽनया देवता इङ्घते वा या
स्वयं देवतात्वात् , दीपयति प्रयोक्तारं, दीप्यते वा स्वेन तेजसा ।
यद्वा ; इलेत्यचनाम (निघ० ३, ७), अकारो मत्वर्थीयः ; यज-
मानानां देयेनाग्नेन हविलंचणेन वा तद्वती इला । “अभि न इळा
यूयस्यं माता (ऋ० सं० ४, २, १६, ४)”—इति निगमः ॥

(४) गौः ङ । व्याख्याता पृथिवीनामसु (१) । गच्छति यमे-
ष्वाहता, गीयते स्तूयते वा । “अयं स शिङ्गे येन गौ रभीर्वता
(ऋ० सं० २, ३, १८, ४)”—इति निगमः ॥

(५) गौरो ङ । रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १६) ।
‘ऋषे द्राघवञ्जविभ्रुव्र (उ० २, २७)’—इत्यादि-सूत्रेण रन्-प्रत्य-
यान्तो गौरशब्दो निपातितः, तस्माद्दुचेर्धातोर्गावादेशः, ‘यिङ्गोरादि-

भ्यश्च (४, १, ४१)'—इति ङीप् । स्वया दीप्त्या ज्वलति वाग्-
 देवतात्वात् । यद्वा ; 'गूरी उद्यमने (तु० आ०)', अस्मात् इति
 पूर्ववन्निपातनादुकारस्योकारः, 'रीरि (८, ३, १४)'—इति रेफ-
 लोपः, ङीप् ; गुरती उद्यच्छति स्वमभिधेयम् ; उद्यमनं चारु
 प्रकाशनम् । यद्वा ; 'गुङ् अश्वक्ते शब्दे (भू० आ०)'—इत्यस्मान्नि-
 पातनादिनि वृद्धिः ; गवते गर्जितलक्षणमश्वक्तेशब्दं करोतीति
 गौरी । यद्वा ; शुकवर्णत्वात् गौरी, 'भास्वत्कपर्दीं शशिकला-
 मिन्दुकुन्दावदन्ताम्'—इत्याचार्याः, 'सर्वशक्ता सररूती'—इति
 च । "गौरोर्मिमाय सलिलानि तघ्नति (ऋ० सं० २, ३, २२,
 १)"—सोमो' गौरी अघिञ्चित. (ऋ० सं० ६, ७, ३८, ३)" —
 इति च निगमौ ॥

(६) गान्धर्वी । गविगन्धर्व्यञ्चो षः (१) । 'धृञ् धारयि
 (भू० उ०)'—इत्यस्मात् गोशब्दोपपदाद्वा व-प्रत्ययः, उपपदस्य
 गवादेशः, गन्धर्वः ; गौर्यञ्जस्य धारयितेन्द्रः । भोजसु 'गन्धेरक् च'
 —इति ष-प्रत्ययोऽधिकृतः धातोरगागमस्य । गन्धयते अर्हयति
 हिनस्ति देवशत्रूनि गन्धर्वः इन्द्रः । 'गन्ध अर्हने'—इति धातु-
 सुरादिरात्मनेपदी । 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण्, ङीप्
 (४, १, १५), गान्धर्वी । ऐन्द्रीत्यर्थः । तथाच ब्राह्मणम्—'अथ
 ऐन्द्रवायवी तस्यै यदैन्द्रं पदं तेन वाचं कल्पयति, वाग्धैन्द्री (ऐ०
 ब्रा० २, ४, २)'—इति । यद्वा ; गन्धर्वा देवानां गायकाः, तेषां-
 मियम् । तथाचैतरेयब्राह्मणे—'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वसीत् (ऐ०
 ब्रा० १, ५, १)'—इत्यस्मिन् खण्डे वाचो गान्धर्वीत्वं अष्टमस्यम् ।

‘तां गन्धर्वींऽवदीत् गर्भे अन्तः’- इति श्रुतिः । “अग्निर्गान्धर्वीं पृथ्वा मृतस्य (ऋ० सं० ८, ३, १५, ६)”-इति निगमः ॥

(७) गभीरा †, (८) गम्भीरा † । भीयन्ति (दि० प०) रातीति (अदा० प०) भीराः । ‘आतोऽनुपसर्गं कः (३, २, ३)’ । गवां भीरा गभीरा गम्भीरा च । ष्टपोदरादित्वात् (६, ३, १०६) गो-शब्दस्य ग-भावो गम्भावश्च । स्तनयिन्नु-लक्षणा हि माध्यमिका वाक् श्रूयमाणैव सर्वप्राणिनां भियमादधाति । यद्वा ; उणादौ गभीरादि सूत्रेण गमेर्जातोरीरन्-प्रत्यये तुमागमो मकारस्य विकल्पेन लोपो निपात्यते (उ० ४, ३४) । गच्छति यज्ञे, अधिगम्यते वा ज्ञानार्थिभिः । यद्वा ; ‘गाष्ट प्रतिष्ठालिष्योर्प्रत्ये च’ भौवादिकः (आ०), अस्य ङ्रस्त्वत्वं, भयान्तादेगः, वा च तुम् निपात्यते । प्रतिष्ठिता स्वस्मिन् स्थाने, लिप्स्यन्ते वा प्राणिभिः, अथिता वा गद्यपद्यादिरूपेण गभीरा गम्भीरा । उभयोरपि निगमावन्वेषणीयौ ॥

(९) मन्द्रा ‡ । ‘मदि स्तुतिमोदमदरूपप्रकान्तिगतिषु (भू० षा०)’ । गच्छति स्वाभिधेयं प्राप्नोति, अधिगम्यते वा तदर्थिभिः । “स मन्द्र्यां च जिह्वया (ऋ० सं० ५, २, ३२, ३)”-इति निगमः ॥

(१०) मन्द्राजनो । मन्द्रशब्दो व्याख्यातः । ‘अज गति-क्षेपणयोः (भू० प०)’, ल्युट् । मन्द्र मजनं गमनं क्षेपणं प्रेरण सुच्चारणं वा यस्याः सा मन्द्राजनी, पिप्पल्यादिषु द्रष्टव्यम् । (४, १,

* प० १२, ३, ३, -१० ।

† प० १, १० ।

‡ निघ० ११, २८, -१६ ।

४१ ग०) “मन्द्राजनी चोदते अन्तरासनि (ऋ० सं० ७, २, २१, २)”—इति निगमः ॥

(११) वाशी ३ । ‘वाश्र शब्दे’ दैवादिकः (आ०) । ‘वसि-
वपियजिराजिब्रजिध्वजिसदिहनिकमिवाशिवादिवारिभ्य इञ् (उ०
४, १२१) कर्मणि कारके वा दृश्यते, वाशिः । ‘ऊदिकारादक्लिन्ः
(४, १, ४५ वा०)’—इति ङीष्, वाशी । “ते वाशीमन्त इषिणो
अभीखो (१, ६, १३, ६)”—“वाशीभिस्तर्चताश्मन्मयीभिः (ऋ०
सं० ८, ५, १८, ४)”—इति च निगमौ ॥

(१२) वाणी ४ । ‘वणि शब्दे (भू० प०)’ । बाहुलकादिञ्
(उ० ४, १२१ । २, ३, १), ङीष् (४, १, ४५ वा०) । “वाणीः
पुरुहृतं धर्मन्तोः (ऋ० सं० ३, २, २, १०)”—“अभिवाणीर्त्तवीणां
सप्त नृषत (ऋ० सं० ७, ५, ६, ३)”—इति निगमौ ॥

(१३) वाणीवो । वाणीं स्तुतिरूपां वाच भवति गच्छतीति
विगृह्य ‘ऋत्वगिलादिना (३, २, ५८) क्लिन् न-लोपे, ‘अचः
(६, ४, १२८)’—इत्यकारलोपे ‘अचर्तथोपसङ्खानम् (४, १, ६ वा०)
—इति ङीष् । “रथे वाणीष्वार्हिता (ऋ० सं० ४, ४, १५, ४)
—इति निगमः ॥

(१४) वाणः । वष्यते शब्दते वाणः । ‘अकर्त्तरि च कारके
सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)’—इति घञ् । यदा ; वणनं शब्दनं
वाणः, भावे घञ् (३, ३, १८), अर्ध्यादित्वादच् (५, २, १२७) ।

० प० ४, १ । नि० ४, १६, —१८ ।

१ नि० ६२ ।

स्तुतिमती हि वाक् । “दौना दच्चा वि दुहन्ति प्र याणम् (ऋ० सं० ३, ६, १२, ४)”—इति निगमः ॥

(१५) पविः † । ‘पूञ् पवने (क्रा० उ०)’ ; ‘अचद्ः (उ० ४, १३४)’—इति इ-प्रत्ययः । पुनाति हि वाक् । ‘पावका नः सरस्वती, ऋ० सं० १, १, ६, ३’—इति मन्त्रः । पूयते वा सङ्गीतनादिना, ‘वाचं शौरिकथान्तापप्रसङ्गे पुनीमहे’ इत्युक्तेः । पूयतेऽनयेति वा शुद्धिकरणं हि वाक् । ‘पवित्रं हि वाग् विदुषाम्’—इति माधवः । “वाणस्यं चोदया पविम् (ऋ० सं० ७, १, ७, १)”—इति निगमः ॥

(१६) भारती † । ‘डु भृञ् धारणपोषणयोः (भू० उ०)’ ; ‘भृमृष्टशियजिपर्विष्यमितमिनमिहर्षिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)’ । भरतशब्दात् ‘प्रज्ञादिभ्यश्च (५, ४, ३८)’—इति स्वार्थिकोऽण्, डीप् (४, १, १५) । विभर्त्ति जगद्वर्षप्रदानेन, स्वाभिधेयं वा भ्रियते प्राणिभिः व्यवहारसाधनत्वेन । अथवा ‘अग्निर्भरतः, प्राणो भूत्वा हवींषि विभर्त्ति’—इति वाजसनेयकम् ; तदीया भारती । तथाच ‘अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत्’—इत्युपनिषत् (ऐ० उ० १, ६) । अथवा ‘भरतः (निघ० ३, १८)’—इति ऋत्विङ्नाम ; तदीया, स्तुतिसाधनत्वात् भारती । “आ भारती भारतीभिः सजोपा (ऋ० सं० २, ८, २३, १)”—इति निगमः ॥

(१७) धमनिः † । धमतिर्गतिकर्म्या (निघ० २, १४),

* प० २, २०, ४, २ । निघ० ३, ४ १२, २० ।

† निघ० ८, १६ ।

‡ निघ० ६, २४ ।

‘अतिष्ठधृधम्यस्यश्वितरिभ्योऽनिः (उ० २, ८५)’—इत्यनि-प्रत्ययः ।
 गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः । गम्यते ज्ञायते अनया अर्थः, ज्ञायते वा विद्वद्भिः
 साध्वसाधुविभागेन । यद्वा ; ‘धमति’—इति बवकर्मत्वपि पठ्यते
 (निघ० २, १८) । हन्तेऽनया शापाक्रीशादिरूपयेति । तथाच
 ‘वञ्च एव वाक्’—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० २, ३, ३) । वाक्सा-
 यका वदनाग्निःसरन्ति पीराहताः’—इति च महाभारतम् ।
 “इन्द्रेषितां धमनिं पप्रयन्नि (ऋ० सं० २, ६, ४, ३)”—इति
 निगमः ॥

(१८) नाळीः । ‘नल गन्धे (भू० प०)’ ; ‘वसिषपियजिराजि-
 त्रजि (उ० ४, १२१)’—इत्यादिना विहितः इञ्-प्रत्ययो बाहुल-
 कात् भवति, ‘कृदिकाराद् (४, १, ४५ वा०)’—इति डीप्,
 व्यत्ययेन सोर्विसर्जनीयः । ‘गन्ध अर्हने (सु० आ०)’, ‘अर्हं हिंसा-
 याम् (भू० प०)’—इति पठ्यते । गन्धनं हिंसात्मकं सूचनम्,
 सूचयति परमर्हाणि । “श्वमैस्य धम्यते नाळीः (ऋ० सं० ८, ७,
 २३, ७)”— इति निगमः ॥

(१९) मेना † । ‘मान पूजायाम् (सु० आ०)’—इत्यस्मात्
 ‘बहुलमन्थत्रापि इनच् भवति (उ० २, ४६)’—इति वचनादिनच्,
 बहुलप्रहणान्न-लोपः । पूज्यतेऽनया गुर्वादिरुपदेशवाक्येन, पूज्या
 वा देवतात्वात् । “आग्नेनां कृत्स्नव्युतो भुवद्भोः (ऋ० सं० ८,
 ६, १०३)”—इति निगमः । ‘मेनां गर्जितशब्दम्’—इति साधवः ॥

(२०) मेळिः † । सम्पर्कार्थी धातुः (सु० आ०) । पूर्ववत्

बाहुनकादिञ् । सम्पृक्ता ह्यर्थेन वाक् । तथाच—‘वागर्थाविष
सम्पृक्तौ’—इति (रघौ १, १) कालिदासः । ‘नेलिं’ मदेन्तं पित्रो-
रूपस्ये (ऋ० सं० ३, १, २७, ४)”—इति निगमः । मत्वर्थीयस्य
लुकि वाग्मिन म् इत्यर्थः । “नेलि. स्यात् त्राणयोजनात्”— इति
माधवः † ॥

(२१) सूर्या ‡ । सत्तेर्गत्यर्थात् (भू० प०), सुवतेर्वा प्रेरणा-
र्थात् (तु० प०) ‘राजस्य नूर्यं (३, १, ११४)’—इत्यादिना निपा-
तनात् क्वपि सत्तेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः । सरति गच्छति स्तोतृन्
प्रति, कर्णशक्नुलिं वा सुवति प्रेरयति दीदनारूपा पुरुषादीनिदं
कुर्विति । यडा ; सुपूर्वादीरतेः ‘कृत्यस्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)’
—इति कर्मणि क्वपि निपातनाद्रूपसिद्धिः । सुटु ईर्यते उच्चार्यते
इति सूर्या । यडा ; ‘पु प्रेरणे (ष्वा० उ०)’, ‘सुसूधौगृधिभ्यः क्ण्
(उ० २, २३)’—इति क्ण्-प्रत्ययः । तीर्यते उच्चारणकाले प्राणैर्न
सूरा ‘छन्दसि स्वर्थे (?)’—इति यत् प्रत्ययः, सूर्या । यडा ;
सूरयो मेधाविनः, तानर्हति ‘छन्दसि च (५, १, ६७)’—इति यत्
प्रत्ययः । यडा ; सूरियु साधुः तत्र साधुः (४, ४, ८८)’—इति
यत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) सरस्वती § । सनेरसुन् (उ० ४, १८४) सरः ।
शदपद्यादिरूपेण प्रसरणमस्यास्तीति ‘अस्त्रायामेधास्रजोधिनिः

* ‘नेलि मेलकं नानाशाखावतामी वाक्यानाम् एकधित्तये सडल(स्य)व्य वक्रा-
रम्—इति माधवः ।

† प० ३, १ । निच० १२, ७ ।

‡ प० १, १३ ४, ३ । निच० २, २३. ८, २६. ११, ७४ ।

(५, २, १२१), 'बहुलं छन्दसि (५, २, १२२)'— इत्युक्ते मतुपि ङीष् ।
यद्वा ; सर इत्युदकनाम (निघ० १, १२ । सत्तंस्तद्वती ह्यधि-
देवतात्वादुदकवती हि माध्यमिका वाक् । सैव चासीन्नदी सर-
स्तती । तदुक्तं भाष्यकारेण—'तत्र सरस्ततीत्येतस्य नदीवत् देवता-
वच्च निगमा भवन्ति (निरु० २, २३'—इत्यादिना । "पावका नः
सरस्तती (ऋ० सं० १, १, ६, ३)"—इति निगमः देवतायाः ।
"इय शुशेभिः (ऋ० सं० ४, ८, ३०, २)"—इत्येषा नद्याः ॥

(२३) निवित् । 'विद ज्ञाने (अदा० प०)', 'नि-पूर्वः ।
'ससू द्विपदुद्दुह (३, २, ६१)'—इत्यादिना क्विपि [अन्तर्णीत-
ख्यर्थेधात् विदिः] नितरा विदयति ज्ञापयति स्वमभिधेयम् ।
"तान् पूर्व्या निविदा इमहे ययम् (ऋ० सं० १, ६, १५, ३)"—
इति निगम ॥

(२४) स्वाहा # । यस्य रात्री यादृङ्निर्वचनं दृष्टं तत्सर्वं
तद्रूपेणैव लिख्यते । अत्र निरुक्तम्—'स्वाहेत्येतत् सु आहेति वा
स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुत हविर्जुहोतीति वा
(निरु० ८, २०)'— इति । अस्य स्कन्दस्वामी—स्वाहेत्येतत् स्वाहा-
कृति-शब्दस्य पूर्वपदं स्वाहाकारान्तो होममन्त्राणो कर्त्तव्यः, न हे
वै आहुतयो देवान् गच्छन्ति य अवपट्कता वा अस्वाहाकृता वा
भवन्ति (शत० ब्रा० ८, ३, ६—१४)'—इतिश्रुतिः । स्वाहा-
कारस्य सम्प्रदानत्वेन मन्त्रान्तेऽवश्यभावित्वात् । अयमर्थः यस्यान्ते
श्रूयते स होममन्त्रः गोभनमर्थमाह । अथवा प्रजापतेः स्वा
आत्मीया वागाहेति स्वाहाकाररूपा वाक् प्रजापतिस्त्वष्टेत्यर्थः ।

अथवा स्वं प्राहेति यजमानस्य, स्वं हविः देवतायै दत्तं तदुरेन
 त्यागात् ; तस्य यजमानो सीवं प्राहेति स्वाहा ; सम्प्रदानत्वं
 स्वाहाकारस्य स्पष्टमनेन प्रकारेण दर्शितं स्वाहुतमित्यादिना ।
 अथवा यदनेन स्वाहाकारेण जुहोति तदेव सुष्ठुमर्यादया जुहो-
 तीति ; एवञ्च सति पूर्वकाणि निर्वचनानि ब्रूमः । इदन्तु जुहोते-
 रिति । अत्र भास्करमिश्रः—‘स्वयं सरस्वती आह ब्रूते’ । ‘स्वैष
 ते वागित्यब्रवीत्’—इति ब्राह्मणम् । स्वयमेवाहेत्यस्यार्थस्य द्योतको-
 ऽयं निपातः प्रदेशान्तरेऽपि विभक्त्यन्तसमुदायात्मनिपातः स्वाहेति ।
 संस्कारविशेषानवधारणान्नावगच्छते । अत्र चीरस्वामी—‘सुष्ठु
 आह्वयति स्वाहा’ । अत्र स्वाहा-शब्दो नाथ्ययम् अप्यग्निजाया-
 वांचित्वमित्यर्थः । भाष्ये तु स्वाहा-शब्दस्य वाङ्नामत्वेनाभिव्यक्ते-
 र्दृष्टानि निर्वचनानि लिखितानि ; तेषु यच्चोच्छ्रितं तद् गृह्यन्तु
 विद्वांसः । तस्याः वाचः सृष्टी पृथिवी चाग्नियेति वाचोऽग्नेय
 कारणकार्यभावः श्रूयते । ‘अग्निर्वाक् भूत्वा सुखं प्राविशत्
 (ऐ० उ० १, ८)’—इति । तस्मादग्नेर्वाचश्च सम्बन्धात् अग्नायो
 स्वाहा वागित्युच्यते । वाति वातात्मत्वेन वाशुच्यते इति सन्देहः ।
 निगमः सुलभः स्वाहाकारपक्षे, अन्यत्रान्वेषणीयः ॥

(२५) वग्नुः । ‘वच भाषणे (अदा० प०)’ ; ‘वचेर्गघ (उ०
 १, ३२)’—इति तु-प्रत्ययः, चकारस्य गकारश्च । वग्नुः वाचा
 समानोऽर्थः । “वग्नुर्मियर्त्ति यं विदे (ऋ० सं० ६, ८, ४, १)”
 —“इन्द्रं स्थेष यग्नुरा शृण्व आजी (ऋ० सं० ७, ४, १३, ३)”
 —इति च निगमौ ॥

(२६) उपद्भिः । उप-पूर्वात् पदेर्गत्वर्थात् (दि० आ०) 'इन सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्-प्रत्ययो ब्राह्मलकादुपधालोपः, 'न पदान्तद्विर्वचन (१, १, ५८)'—इत्यनेन जश्विधिं प्रति स्थानि-वद्भावनिषेधात् 'भलां जश् भशि (८, ४, ५१)'—इति प्रकारस्य बकारः । उप समीपे भक्तानां गच्छति, उप आचार्यसमीपे गम्यति इति वा । यद्वा ; उ-पूर्वात् ददातिः (लु० उ०), द्यतेः (दि० ष०), दयतेः (भू० आ०) वा 'कृत्यल्युटी बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति बहुलवचनात् 'उपसर्गे घीः किः (३, ३, ८२)'—इति कि-प्रत्ययः कर्त्तरि भवति बकारश्चोपजनः । उपेत्य ददातीत्यभिलपितम्, प्रयोक्तृणां, खण्डयत्यन्नानं तर्कादिसमये प्रतिवादिनां वा, रक्षति भक्तानिति वा उपद्भिः । "आघोपयन्तः पृथिवीमुपद्भिभिः (ऋ० सं० ८, ४, २८, ४)"—"उपद्भिरियंत्ति सोमः (ऋ० सं० ७, ३, २४, ५)"—"शृणु आयता मुपद्भिः (ऋ० सं० २, ४, ८, २)"—इति निगमाः ॥

(२७) मायुः † । 'डु मिञ् प्रचेपणे (ऋ० उ०)' । 'कवा-पाजिमिस्त्रदिसाध्यशुभ्य उष् (उ० १, १)', 'मीनातिमीनीतिदीडां ल्यपि च (६, १, ५०)'—इत्यात्वम्, 'आतो युक् चिण्कृतोः (७, ३, ३३)'—इति युक् । क्षिप्यते प्रेर्यते उच्चार्यते इति मायुः, प्रक्षि-पति वृथ्युदकं भूमाधिति वा । "मिमोति मायुं ध्वसनावधिश्चिता (ऋ० सं० २, ३, १८, ४)"—इति निगमः ॥

(२८) काकुत् † । 'कैगैरै शब्दे (भू० ष०)' । सम्प्रदादि-

* नि० २, ८ ११, ४२ ।

† ष० ४, १ । नि० ३, ११ ।

त्वात् (३, ३, ८४ या०) क्तिप् । कानं शब्दनं करोतीति का,
 मृग्यादित्वात् कुः, (उ० १, १६) बाहुलकात् तकार उपजनः ।
 यद्वा ; 'ककवक लौष्ये भू० आ०', 'मृषोरुतिन् (उ० १, ८१)'
 —इत्येव बाहुलकाद् (३, ३, १) अघ्नाद् भवति णिच्च काकुत् ।
 ककते चक्षणा भवति एकस्मिन्नर्थे न प्रतिनिष्ठतीत्यर्थः ; तथाहि
 शब्दा अनेकार्था वक्ष्यः, एकार्थाय काकादिनाभिधीयमाना अने-
 कार्था भवन्ति । ककुदुश्चम्यान मम्यास्तोति काकुत् । मत्वर्थी-
 यस्य लुक्, छान्दसो दीर्घः, सर्वथा पृषोदरादिरयं शब्दः । "या
 ते काकुत् सुकृता या वरिंठा (षट्० सं० ४, ७, ११, २)"—
 इति निगमः ॥

(२८) जिह्वा ० । 'शिवयःश्चिह्वाश्रीवाप्यामीषा'-इति निपाताः ।
 निह आम्वादाने (अदा० उ०), व-प्रत्यये, आम्वादेर्जकारो निपा-
 त्यते । लेष्ट्याम्वादयत्यनया अन्यविषयावमारान् । यद्वा ; आह्व-
 यते (भू० उ०) जुहोते (जु० घ०) वायं यडन्तस्य कः, मम्ममारणम्
 'अभ्यस्तस्य च (१, १, ३१)'—इति, मम्ममारणे च 'न धातुलोप
 आर्धधातुके (१, १, ४)'—इति गुणनिर्देशादुवडादिगे रूपम् ।
 जोडुवाति पुनःपुनराह्वयति शब्दं करोति रमान् वादते जुहो-
 त्वप्याजनि, जोडुवा मति ओकारस्येकारादिगे उकारस्योपे च
 जिह्वा । "पुरो विप्रां दधिरे मन्द्रजिह्वम् (षट्० सं० १, ७, २६,
 १)"—'अनर्गापं ह्यभं मन्द्रजिह्वम् (षट्० सं० २, ४, १२, १)"
 —इति च निगमो ॥

(३०) घोषः ः । 'घुष शब्दार्थः (भू० प०)'; 'हलश्च (३, ३, १२१)'—इति घञ् । घुष्यते शब्दते घोषः । "उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषम् (ऋ० सं० ३, १, २, १)"—"इन्द्रे घोषा असंज्ञत (ऋ० सं० ६, ४, ४३, १)—इति च निगमौ ॥

(३१) स्वरः । 'स्वृ शब्दोपतपयोः (भू० प०)'; पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८) । स्वर्यते शब्दरतेऽनेन देवता उपतप्यतेऽनया मर्मसृक्प्रयुक्तयेति वा । स्वरतिरर्चतिकर्मा वा (निघ० ३, १) । स्वर्यते स्तूयते देवतात्वात् । 'गोचरसञ्चर (३, ३, ११६)'—इत्यत्र चकारस्यानुत्तसमुच्चयार्थत्वात् घः । यद्वा ; स्वरति देवतामिन्द्रादिम् ; पवाद्यच् (३, १, १३४) । "स्वरं च मे श्लोकं च मे (य० वा० सं० १८, १)"—इति निगमः ॥

(३२) शब्दः । शपत्याक्लोमि शाशपित्यां दानी । अस्य हस्ति-ग्रन्थः—'शपते अनेनेति शब्दः संस्कृता वाक् । भर्ता हृतीये इति योगविभागात् अचतुर्थेऽपि हृतीयं भवति'—इति । 'शब्दनं शब्दः'—इति चीरस्वामी । खेऽन्तरिक्षे शब्दं करोतीति वा । "शब्दो रोगिणो मीमांसा च (?)"—इति निगमः ॥

(३३) स्वनः । 'स्वन शब्दे भू० प०'; 'स्वनहसोर्वा (३, ३, ६२)'—इत्यप् । स्वन्यत इति स्वनः । "सिन्धोरुर्मेरिव स्वनः (ऋ० सं० ७, १, ७, २)"—इति निगमः ॥

(३४) ऋक् ऋ । ऋच्यते (तु० प०) स्तूयतेऽनया । यद्वा ; स्तूयते स्वयं देवतात्वात् । 'ऋच्य सुतो (तु० प०)'—इत्यस्मात्

सम्यदादित्वात् (३, ३, ८४ वा०) क्तिप् । “ऋचा वने मन्वृषः
(ऋ० सं० ८, ५, २७, ३)”—इति निगमः ॥

(३५) होत्रा * । ‘इ दानादानयोः (जु० प०)’ ‘इयामाशु-
भसिभ्यस्त्रन् (उ० ४, १६८) । ह्यतेऽनया मन्वरूपया हविः,
ह्यतेऽस्यां प्राणः, ह्यते वा प्राणः । तथाच—‘वाचि हि प्राणं
जुहुमः प्राणे वा वाचम्’—इत्युपनिषत् (ऐ०) । यदा ; होवेति
यज्ञनाम (निघ० ३, १७), ह्यतेऽस्मिन् हविरिति यज्ञय वागित्यु-
च्यते तस्माद्भ्यत्वात् । वाचं यच्छति वाग्वै यज्ञः’—इति ब्राह्मणम्
(ऐ० ब्रा० ५, ४, ५) । ऋतुयाजप्रैपेपु दशमे प्रैपे—“वनेम तद्वो-
ष्या चिन्तन्त्या (ऋ० सं० २, १, १७, २)”—इति निगमः, “वीति-
होत्रं त्वा कवे (ऋ० सं० ४, १, १८, ३)”—इति च निगमः ॥

(३६) गीः † । गृणातिरर्चतिकर्मा (निघ० ३, १४), शीणा-
दिकः क्तिप्, ‘ऋत इहातो ७, १, १००’, ‘व्यौरुपधाया दीर्घ-
इकः (८, २, ७६)’—इति दीर्घः, हल्ढ्यादिलोपः (६, १, ६८),
रेफस्य विसर्जनीयः । गृणात्यनया गोः । “तमिहंवेन्तु नो गिरः
(ऋ० सं० ६, १, १०, ३)”—इति निगमः ॥

(३७) गाथा । ‘गै शब्दे (भू० प०)’, अर्चतिकर्मा च (निघ०
३, १४) ; ‘उपिकुपिगार्त्तिभ्यस्त्रन् (उ० २, ३) । गायतीत्यसौ
देवताः, गायन्ति तामिति वा गाथा । “तं गार्थया पुराण्या (ऋ०
सं० ७, ४, २५, ४)”—“युञ्जन्ति हरो’ इपिरस्य गाथेया (ऋ० सं०
६, ७, २, ३)”—इति निगमौ ॥

(३८) गणः * । 'गण गणने' चुरादिरदन्तः (प०) । 'अक-
र्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)'—इति घञ् । 'अतोलोपः
(६, ४, ४८) । गण्यते या गणः, अतोलोपस्य स्थानिवद्भावात् इहिनं
भवति । गणेति केचित् पठन्ति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३९) घेना ण० । दधानिर्लटः शानवि व्यत्ययेन एत्वाभ्यास-
लोपी दधाना स्वमभिधेयं वर्षप्रदानेन लौकिकाय वा । यदा ;
'घेद् पाने (भू० प०)'; घेटद्घ (उ० ३, १०)' इति न-प्रत्ययः
इकारधान्तादेशः, गुणः, धयन्ति तामिति घेना । पानमत्र
स्वीकारः । यदा ; आस्त्रादः । धीयते पोयते आस्त्रायते वानिन,
धयन्ति प्राणमिति वा घेना । तथाच—'तं माता रेब्धि स उ
रेब्धि मातरम्'—इति श्रुतिः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४) । यदा ;
'धिविः प्रीणनार्थः (भू० प०)' बाहुलकात् न-प्रत्ययो नकार-वका-
रयोर्लोपश्च, गुण, घेना । प्रीणयति हि व.क् सुहु प्रयुक्ता । 'घेना
वाक् प्रीणनादि वा'—इति माधव । "घेना जिगाति दाशुपे'
(ऋ० सं० १, १, ३, ३)"—"जनानां घेना अवचाकां गृह्या (ऋ०
सं० ७, ८, २५, १)"—इति च निगमौ ॥

(४०) ग्नाः ‡ । गमेर्धातोः (भू० प०) 'धापृवस्यव्यतिभ्यो नः
(उ० ३, ६)'—इति बाहुलकात् न-प्रत्ययो भवति टि लोपश्च ।
टाप् (४, १, ४) । गत्वर्था बुध्यर्थाः । जानन्ति काममिति ग्नाः ।
यदा ; गच्छति यज्ञेष्वभूत् । 'अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावः (१,
१, २८, ३)' इत्यत्र छन्दासि वै ग्नाः—इति ब्राह्मणम्—इति

* निघ० ६, १६ । † निघ० ६, १७ । ‡ निघ० १, २१, १०, ४०, १२, ४६ ।

माधवः । * * * । तस्मात् छन्दसां गायत्र्यादीनां वापूपत्वात्
ग्ना-व्यपदेशः । निगमोऽन्वेषणीयः * ॥

(४१) विपा । 'विप् िरणे (चु० प०)' । सम्पदादिजात्
(३, ३, ८४ वा०) क्विप् । तृतीयैकवचनम् । प्रेर्यते मनसा विपा ।
'मनसा वा इषिता वाग्वदति (ऐ० ब्रा० २, १५)'— इति ब्राह्म-
णम् । "वरुणाय विपा गिरा (ऋ० सं० ४, ४, ६, १)" — इति
निगमः । गिरेति पदं निरुक्त्या योजनीयम् ॥

(४२) नग्ना । न गच्छति पितृकुलात् वाल्यात्, अनावर-
णापि न गच्छति लज्जामिति वा । 'नग्निनाऽनागतात्तवा'—
इत्यमरः (२, ६, ८) । नग्ना कन्या । ग्ना शब्दः पूर्वमेव निरुक्तः,
इह न-पूर्वः । नायं नञ्, किन्तु प्रतिषेधार्थोऽयं निपातः, अतो
'न लोपो नञः '६, ३, ७३'— इति न भवति । * * * । "नना"
— इति केचित् । नमते नं-प्रत्ययो बाहुलकाम्कारलोपश्च ।
नमयत्यनयेति नना । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) कशा '।' । 'कान्ठ दीप्तौ (भू० आ०)' । अस्तर्यति-
ण्यर्थः । पचाद्यच् (३, १, ११४) । आकारस्य ऋस्वत्वं छान्द-
सम् । प्रकाशयत्यर्थान् । यद्वा ; खिशया सती वर्षव्यत्ययादिना
कशा ; वाग्धि मुखात् काशते तत उपलब्धेः । यद्वा ; 'कशं शब्दे
(भू० प०)' । अत्र शब्दायते कशा । यद्वा ; 'कश गतौ (भू० प०)';
अच् (३, १, ११४) । गच्छति गन्तव्यम् । "या वां कशा मधु'-
मती (१, २, ४, ३)" — इति निगमः ॥

* एष एव निगमः—'ऊधर्मं नद्या जरन्ते (ऋ० सं० ४, ७, १८, १)'— इति ।

'अपि च नद्या, या वन्दामि'— इति तव सायणव्याख्या ।

† निघ० ८, १८ ।

(४४) धिषणा * । धारयत्यर्थमिति धीः बुद्धिः । धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेनेति धीः कर्मैबुद्धिः कर्म वा । सनोति सम्भजति इति सनोतिः (पणु त० उ०) पचाद्यचि (३, १, ११४), पृषोदरादि-त्वात् (६, ३, १०८) पूर्वपदङ्गस्त्वत्वे च धिषणा । यद्वा ; 'जि धृपा प्रागल्भ्ये (स्वा० प०)' । 'धृपेर्धिष् च सञ्ज्ञायाम् (उ० २, ८०)'—इति क्युप्रत्ययो धिपादेशश्च धिषणा । प्रगल्भसमर्था रक्षितुं जगद् वर्ष-प्रदानेनेत्यर्थः । यद्वा ; 'दिधिषामि विन्धैः (ऋ० सं० २, ७, २३, १२)'—इत्यत्र स्तन्दस्वामिना पठितात् 'धिषि धारणे'—इत्यस्मात् 'धिष शब्दे ष' (जु० प०)—इति धातुपाठपठिताद्वा बाहुलकात् क्युप्रत्ययो धिषणा वाचि स्वाभिधेयं धारयति सम्बन्धस्य नित्यत्वात् । शब्दायते वा मेघे अधिष्यिता 'मिमांति मायुं धिषणा-वधिं त्रिता (ऋ० सं० २, ६, १८, ३)'—इति श्रुतिः । "आर्षश्च मित्रं धिषणा च साधनं (ऋ० सं० १, ७, ३, १)"—इति निगमः ॥

(४५) नौः † । 'नुद प्रेरणे (तु० उ०)'; 'ग्लानुदिभ्यां डौ (उ० २, ६०)'—इति डौ-प्रत्ययः । नुद्यते प्रेर्यते मूलाधारादि-स्थानेभ्यः प्राणेन । नमतेर्वा (भू० प०) बाहुलकात् (३, ३, १) डौ, नम्यते वा देवतात्वात् । "सुतर्माणमधिनावं रुहेमेति यद्गो वै सुतर्मा नौः कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नौ वाग्ध्वै सुतर्मा नौः (ऐ० ब्रा० १, ३, २)"—इति ब्राह्मणम्, "समिती नाव्याहृतम् (ऋ० सं० ८, ६, २३, ४)"—इति च निगमौ ॥

* निद० ८, ३ । प० २, ३० ।

† 'अथ धारणाधीषि'—इति सायण (ऋ० सं० २, ७, २४, २) ।

‡ निद० ४, २३ ।

(४६) अवरम् † । 'अशू व्याप्ती (स्वा० आ०)' ; 'अश भोजने (क्रा० प०)' । अशेः सरन् †, (उ० ३, ६७)—इति सरन्-प्रत्ययः, ब्रथादिना (८, २, २६) पत्वम्, 'पढोः कः सि (८, २, ४१)' । अश्रुते श्रोतुं स्वाभिधेयम्, व्याप्नोति वा अश्राति वा हविः । अश्वेर्वा (६० प०) बाहुलकात् सरन् नकार-लोपश्च । 'खरि च (८, ४, ५५)'—इति चर्त्वम् । अनक्ति म्रचयति सेचयति यर्षेण भूमिम् । यहा ; नञ्-पूर्वात् चरतेः (भू० प०) पचाद्यच् (३, १, ११३) । न चरति, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयतइत्यर्थः । 'वाग्वै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते'—इति (ऐ० आ० ५, ३, १) ब्राह्मणम् । "अक्षरेण प्रति मिम एताम् (ऋ० सं० ७, ६, १३, ३)"—इति निगमः । 'वाचा विरूपनित्यया'—इत्यर्थं माधवोऽवादीत् । "उपाचंरा सहस्त्रिणी" (ऋ० सं० ५, २, १८, ४)"—इति च निगमः ॥

(४७) मही ‡ । व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १२) । मद्यते पूज्यतेऽनया देवता इति वा । "अमात्रं त्वा धिपर्णा तिल्वेपे मही (ऋ० सं० १, ७, १५, २)"—इत्यत्र वाङ्नामत्वमपि युज्यते ॥

(४८) अदितिः § । व्युत्पादिता पृथिवी नामसु (१, १४) । अदीना, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयतइत्यर्थः । "अनागसो अदितये स्याम (ऋ० सं० १, २, १५, ५)"—इति निगमः ॥

(४९) शची ¶ । अत्र क्षीरस्वामी—'शच श्वच गती' । शच-

* प० १९ । निघ० ११, ४१ । † 'सरः'—इति मूलपाठः । ‡ निघ० ११, ८ ।

§ प० २, ११. १, २०. ४, १. ४, ५ । निघ० ४, २९. ११, २९ ।

¶ प० २, १. ३, ८ । निघ० १, ११. १९, २० ।

तीति तु धातुपाठे गत्यर्थो न दृष्टः । 'शच व्यक्तायां वाचि (भू०
आ०)' ; 'इन् सर्वधातुभ्य (उ० ४ पा० ११४) । 'क्षदिकारात्
(४, १, ४५ वा०)—इति ङीप् । शवते गच्छति यज्ञम्, शच्यते
गम्यते ज्ञायतेऽनयाऽर्थः, शचते व्यक्ता वाचं करोतीति वा । "शची-
र्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्वार्यन्थो नरं कं पतोम (निरु० १, ११)"
—इति निगमः ॥

(५०) वाक् † । निरुक्ता पूर्वमेव (पृ० ८१) । "यद्वाग्
वदन्यविचेतनानि (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४)'"—इति निगमः ॥

(५१) अनुष्टुप् † । स्तोमतिर्वृद्धार्थः (भू० आ०) । क्तिप् ।
अनुपूर्वेण क्रमेण, पूर्वमकारात्मना ततः स्पर्शादिभिर्यज्यमाना
वर्द्धते । तथाचोपनिपत्—'अकारो वै सर्वा वाक् सैव स्पर्शाभि-
र्यज्यमाना बह्वी नानारूपा 'परा' 'पश्यन्ती' 'मध्यमा' 'वैखरी'
इति । तथाच 'विरूपं वक्ति वाक् तावकं वपुः'—इति संवित्प्रकाशे
वामनदत्तः । 'ध्वनि वर्णं पदं वाक्यमित्याहुः पदचतुष्टयम् । यस्याः
सूत्रादिरूपेण वाग्वेर्वी ता मुपास्यहे'—इति शोभोजदेवः ‡ । अति-
स्तुतिषु चचारि वाक् परिमितानि पदानि (निरु० १३, ८)—
इत्यत्र निरुक्त्या एव वा वृद्धिः प्रतिपादिता । यद्वा ; पूर्वं पञ्चा-
शदचरात्मना ततो गद्यपद्यादिरूपेण वर्द्धते । तथाहि—'परिमिता
यर्णा अपरिमितां वाचोगति माप्नुवन्ति'—इति भगवान्मत्स्यलायनः ।
यद्वा ; स्तोमति रर्चतिकर्मा (निघ० ३, १४) । आनुपूर्वेण स्तौति

* प० ४ ५ । निरु० २, २३ ८, २१ ११, २० ।

† निरु० ७, १२ ।

‡ भोजश्रीद-शाकाल्य मद्रनापरणमिदम् ।

देवताः । “अनुष्टुभमनु” च चर्यमाणमिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ७, १०, ४)—इति निगमः ॥

(५२) धेनुः † । ‘धेद् नानि (भू० प०)’ । ‘धेद् इच्च (उ० ३, ३३)’—इति नु-प्रत्ययः, इकारोऽन्तादेशः । धयति ता मिति धेनुः, पीयते हि वा तत्प्रवृत्तवृष्टिद्वारेण, धेनुवद्वोम्भी सर्वकामान् इति वा । ‘अधेन्वा चरति माययैप वाचं शयुवाए अंफलामंयुष्याम् (ऋ० सं० ८, २, २३, ५)’—इति श्रुतिः । “गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधेः”—इति दण्डी । तथाचागमः—‘एक शब्दः सम्यक् जातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति (श्रि० भा०)’—इति । “अभि सप्त धेनवः (ऋ० सं० ७, ३, १६, ५)”—“नेष्टुः सचन्त धेनवः (ऋ० सं० २, ५, २६, ५)”—इति च निगमौ ॥

(५३) वलुः । ‘वल संवरणे (भू० आ०)’ । ‘वलेगुक् च (उ० १, १८)’—इत्यु-प्रत्ययः । संवृणोत्याच्छादयति जगत् व्याप्नोतीति यावत् । यद्वा ; वलातिः शब्दार्थः (भू० प०), बाहुलकादु प्रत्ययः । गजितादिलक्षणं शब्दं करोति वलुः । “अयं नाभां वदति वलु वोगृहे (ऋ० सं० ८, २, १, ४)”—इति निगमः ॥

(५४) गल्दा † । ‘गल अदने’ भौवादिः (प०) । गलनं पूरणं कामानां, गलः पूरणार्थः स्कन्दस्वामिनोक्तः, तद्दाति । ‘आतीऽनुपसर्गे कः (३, २, ३), गल्दा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५५) सरः ‡ । ‘स्र गतौ (भू० प०)’ ; असुन् प्रत्ययः (उ० ४, १८४) । गत्यर्थाः बुद्धयर्थाः । सरति जानाति सर्वं देवतात्वात्,

* प० ५, ५ । निघ० ११, ४२ । † प० ४, १ । निघ० ६, ३४ ।
‡ प० १२ । निघ० ५, ११, ८, २६ ।

ज्ञायते वा विद्विः, सरति गच्छत्येव वाङ्मता । “सरो न पर्णमभितो
वर्दन्तः (ऋ० सं० ५, ७, ४, २)”—इति निगमाः । अत्र प्रक-
रणात् स्तोत्रशस्त्रात्मिका वागुच्यते एवं माधव ऐच्छत् ॥

(५६) सुपर्णी * । सुपर्णशब्दो रश्मिनामसु व्याख्यातः (१,
५) । ‘पाककर्णपर्णपुष्पफलमूल (४, १, ६४)’—इत्यादिना डीप् ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५७) वेकुरा † । ‘भा दीप्तौ (अदा० प०)’ ; कान्तिं करो-
तीति किञ्चित् विगृह्य करोते रौणादिके क-प्रत्यये कृते ‘उदोष्ठ-
पूर्वस्य (७ १, १०२)’—‘बहुलं छन्दसि (७, १, १०३)’—इति
ऋकारस्थानोष्ठ-पूर्वस्यापि उकारो मकारस्य वकारेण आकारस्य
एकारेण च व्युत्पत्तिश्छान्दसत्वात् वेकुरा दीप्तिकारिणी प्रयोक्तुः ।
“वेकुरानामासि जुष्टा (ता० म० ब्रा० १, १, ३)”—इति निगमः ।
छन्दोगानां सामकल्पे ‡ पठितोऽय मन्त्रः । ‘व्यचे व्यसि कर्मणः
वेकुरा’—इति भरतस्वामि-भाष्यम् ॥

इति समपञ्चाशत् वाङ्नामानि ॥ ११ ॥

अणोः^(१) । चोदं^(२) । चङ्गं^(३) । नभः^(४) । अम्भं^(५) ।
कवन्धम्^(६) । सलिलम्^(७) । वाः^(८) । वनम्^(९) । घृतम्^(१०) ।

* पु० ५ पृ० ३८ प० १ । निद० ७, २१ । † निद० ६, २६ ।

‡ ताण्ड्यामहाश्रावणस्वाध्यायस्य सामकल्प उच्यते ।

(१) “अणोः”—इति छ ।

(२) “चोदं” छ । “चङ्गं” ग । “नभः” ष । “अम्भं”—इ ।

(३) “कवन्धम्” क-ङ-भिन्नेषु सर्वेषु, मुद्रिणि सम्बन्धितापुलके चैकम्

(४) २ १५, १) इत्यने, पर टीकात्सम्बन्धविग्रह ।

मधु^(११) । पुरीषम्^(१२) । पिप्लम्^(१३) । चौरम्^(१४) । विषम्^(१५) ।
 रेतः^(१६) । कशः^(१७) । जन्म^(१८) । वृवुकम्^(१९) । वुसम्^(२०) ।
 तुय्या^(२१) । वुर्वुरम्^(२२) । सुचेम^(२३) । धसगांम्^(२४) ।
 सिरा^(२५) । अररिन्दानि^(२६) । धस्मन्वत्^(२७) । जामि^(२८) ।
 आयुधानि^(२९) । क्षपः^(३०) । अहिः^(३१) । अक्षरम्^(३२) ।
 स्रोतः^(३३) । वृषिः^(३४) । रसः^(३५) । उदकम्^(३६) । प्रयः^(३७) ।
 सरः^(३८) । भेषजम्^(३९) । सहः^(४०) । शवः^(४१) । यहः^(४२) ।
 ओजः^(४३) । सुखम्^(४४) । क्षवम्^(४५) । आवयाः^(४६) । शु-
 भम्^(४७) । यादुः^(४८) । भृतम्^(४९) । भुवनम्^(५०) । भवि-
 ष्यत्^(५१) । महत्^(५२) । आपः^(५३) । व्योम^(५४) । यशः^(५५) ।

(१०) "शकम्" C. D. F । (१८) "जन्म" C. । "जन्म" ग. D. F ।

(१२) "वृवुरम्"—इति पाठ टीकाज्ञस्यतः । "वुवुरम्"—इति ग. C. D. F
 पुलकेषु ; एभ्योऽन्यत्र सर्वत्रैव "वृवुरम्"—इति ।

(२३) "सुचेमा" ख । "सुचीम"—इत्यपि टीकाज्ञस्यतः ।

(२५) "सिरा" ख ङ. टीकाज्ञस्यतयापाधान्तेन । "सुरा" ख. F । "सुरा, ग. ख ।

(२६) "अररिन्दानि" ख. ग. ख ।

(२८) "जामिः" ख ग. D. F, ख । "जामिवत्"—इत्यपि टीकाज्ञस्यतः ।

(३२) "अक्षरा" ग, ख । "अक्षरः" C. D. F, ख ।

(४७) "यशः"—इत्येव जातिरिक्तेषु सर्वत्र, पर टीकाविद्वद् । पु० ७ ।

(४८) "यादुः" ग. C. D. F ।

(५२), (५३) एवमेवानुपूर्वी पाठः, टीकाकृत, सभ्यत, ग-पुलके च ।

महः^(१८) । सर्गाकम्^(१९) । स्वृतीकम्^(२०) । सतीनम्^(२१) ।
 गहनम्^(२२) । गभीरम्^(२३) । गम्भरम्^(२४) । ईम्^(२५) ।
 अन्नम्^(२६) । हविः^(२७) । सद्म^(२८) । सदनम्^(२९) । ऋतम्^(३०) ।
 योनिः^(३१) । ऋतस्य योनिः^(३२) । सत्यम्^(३३) । नीरम्^(३४) ।
 रयिः^(३५) । सत्^(३६) । पूर्णम्^(३७) । सर्वम्^(३८) । अक्षि-
 तम्^(३९) । वह्निः^(४०) । नामं^(४१) । सर्पिः^(४२) । अप^(४३) ।
 पवित्रम्^(४४) । अमृतम्^(४५) । इन्दुः^(४६) । हेम^(४७) । स्व^(४८) ।
 सर्गाः^(४९) । शम्बरम्^(५०) । अश्वम्^(५१) । वपुः^(५२) । अश्वु^(५३) ।
 तीर्यम्^(५४) । तूर्यम्^(५५) । कृपीटम्^(५६) । शुक्रम्^(५७) । तैजः^(५८) ।
 स्वधा^(५९) । वारिः^(६०) । जलम्^(६१) । जलापम्^(६२) । इदम्^(६३) ।
 इत्येकशतमुदकनामानि * ॥ १२ ॥

- (१८) "सर्गाकम्" क च C D F पुनर्केचो, लक्षणेन पाठ, पर टीकाविरोधादुपेक्ष्य ।
 (१९) "सतीकम्"—इत्यपि टीकाज्ञापकतः । य C D F पुनर्केचु पु "सतीकम्"
 —इत्यस्य पुरस्तात् "सतीकम्"—इति, परस्तात् "सतीकम्"—इति द्वे पदोदधिके दृश्यते ।
 (२०) "स्वृतीकम्" ख, झ । (२१) "सतीनम्" य C D F, ख । निब० १४, ११ ।
 (२२) इतो, मकार "कम्"—इत्यपि कम् य C D F, ख । प० १, ८ । निब० १, ८ ;
 १४ व, १८ ६, १३ । (२३) "गम्भरम्"—ख । (२४) "ईम्"—इति ख ।
 (२५) "अन्नम्"—ख । (२६) "हविः"—ख । (२७) "सद्म"—ख । (२८) "सदनम्"—ख ।
 (२९) "ऋतम्" C D, ख । (३०) इदं न दृश्यते य C D, F पुनर्केचु ।
 (३१) "योनिः" य F, ख । "ऋतस्य योनिः" C, D, ख । (३२) "सत्यम्" च (धमात्) ।
 (३३) इतोऽमकारम् "अप" —इत्येतदधिकं य C, D । पुनर्केचु ।

* "इत्येकशतम्" य० ।

‘उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् (निरु० २, २४)’—

(१) अर्णः † । ‘ऋ गती (भू० प०)’ । ‘उदके नुट् च (उ० ४, १८२)’—इति अर्त्तरसुन् प्रत्ययः । अर्यते तत् प्राणिभिरित्यर्थः । ऋच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा अकारान्तोऽप्यस्ति † । ‘ऋ गती (क्रा० प०)’, पचाद्यच् (३, १, १३४) । ऋणाति गच्छति दिवो भूमिं वृषमाणम् । “सृजदर्शांस्वय यशुधा (ऋ० सं० २, ४, १६, ४)” — “अग्ने दिवो अर्णं मच्छा जिगसि (ऋ० सं० ३, १, २२, ३)” —इति निगमौ ॥

(२) चोदः । ‘क्षुदिर् सम्पेपणे’ भीवादिः स्वरितेत् । असुन् (उ० ४, १८४) । क्षुयते चोदः । क्षुषं हि जलं पर्वतादिभ्यः शिलादिष्वधःपतनात् । “नावा न चोदः प्रदिशः पृथिव्याः (ऋ० सं० ८, १, १८, ७)” — “यामौरसाङ्क्षोर्दसोद्गः पिपिन्चथुः (ऋ० सं० १, ७, ३५, २)” —इति च निगमौ ॥

(३) क्षद ‡ । ‘क्षद स्थैर्ये (सौ०)’ — इति स्कन्दस्वामी । ‘क्षद गतिर्हिंसनयोः (सौ०) — इति सुबोधिनीकारः । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३, २, ७५)’ — इति मनिन् । क्षदौति पिपासादनिवर्त्तने । स्वकार्ये स्थिरं भवति जलाशयं व्याप्य स्थिरं भवतोति वा । तथाच ‘स्वावराद् गृह्णामि’—इति श्रुतिः, गतावर्णसोरसमित्यर्थः । हिनस्ति पिपासा मुखं वा अतीप्सितं वा पुरुषम् । “क्षेत्रेवाद्येषु तर्त्तरीथ उपा (ऋ० सं० ८, ६, २, २)” —इति निगमः ॥

(४) नभः † 'नह वन्धने (दि० उ०)' ; 'नहेर्दिवि भय (उ० ४, २०५)'—इति विधीयमानोऽसुन् भकारादेशश्च बाहुलकादुदकेऽपि भवतः । नह्यते हि तन्नेघैर्दिवि भूमौ सेचादिभिः, नह्यति प्राणिनां मनांसीति वा । प्राणिनी हि यत्रोदकं विद्यते तत्रैव स्थातुं मन कुर्वते । तथा—'स-मनसः खलु वै पशवोऽनाहतास्ते पशवो हि स-मनसः'—इति श्रुतिः । न न भातीति वा ; एकस्य नञो लोपः इतरस्य न-लोपाभावः । भातिरसुनि टिलोपश्च बाहुलकात् । भात्येव स्वया दीप्या देवतात्वात् । यद्वा ; नभ इव नभः । तथा-म्बरनिर्वचन 'अम्बुवद्राजते'-इत्यादिना ग्रन्थेन (२७ पृ०) आकाशस्य जलसाम्यं सुक्तम्, साम्यस्थोभयनिष्ठत्वात् अत्र जनमप्याकाशसदृशमित्युच्यते । "मदच्युतमौशानं नभोजाम् (ऋ० सं० ७, ७, २५, ४)"—"नभोवसानः परियास्यध्वरम् (ऋ० सं० ७, १, ८, ५)"—इति च निगमौ ॥

(५) अश्वः † । 'आङ्ग व्याप्ती (स्वा० प०)' । उदके नुम्भीच (उ० ४, २०४), अत्रापि ऋसोऽसुन्निति (उ० ४, २०२) च वर्त्तते । व्याप्नोति सर्वमश्वः । तथाचाथर्वणो श्रुतिः—'सर्वमिदमश्वः (अथ० ब्रा० १)'—इति, 'आपो वा इदं सर्वम् (अथ० सू० १)'—इत्यादिरनुवाकश्च । "अश्वः किमांसीद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, १)"—इति निगमः ॥

(६) कवन्धम् ‡ । वन्धिरनिभृतत्वे (निह० १०, ४), निभृतं

* पु० ४ । प० २, २० । निह० ९, १४ ।

†, प० १, २० ।

‡ निह० १०, ४ ।

चञ्चल मतोऽन्यदनिभृत मचञ्चलम् तदनिभृतं, क्वबन्धः कमनीयञ्च
तद्वन्धं चेत्यर्थः । कमेर्डप्रत्यये कः, बन्धेः पचाद्यचि बन्धः इति
निर्वाहः । यद्वा ; कं सुखं बध्नाति स्नानपानादिना । कर्मण्यन् ।
बवयोरविशेषात् वकारः ; क्वबन्धम् । “नीचीनंवारं वहणः क्वबन्धम्
(ऋ० सं० ४, ४, ३०, ३)” — “अर्यमणो न मरुतः क्वबन्धिनः *
(ऋ० सं० ४, १, १६, ३)” — इति च निगमौ ॥

(७) सलिलम् † ‘सल गतौ (भू०प०)’ । ‘सलिकल्पनिमहि-
भङ्गिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् (उ० १, ५४) । सलति
गच्छति निम्नं देशं, गम्यते प्राणिभिरिति वा । “गौरीर्मिमाय
सलिलानि तच्छति (ऋ० सं० २, ३, २२, १)” — इति निगमः ॥

(८) वाः ‡ । ‘वृञ् वग्ने (स्त्रा० उ०)’ । स्वार्थिकोऽण्
छान्दसः, तदन्तात् क्विप्, अणि लोपः हल्द्व्यादिलोपः, रेफस्य
विसर्जनीयः । वृतं हि तदिन्द्रेण । तथाच श्रुतिः—‘अपकामं
स्यन्दमाना अवीवरत वाहिकम्’—इति । इन्द्रो दिवः शक्तिभिर्देवः
तस्मादर्णमवो हितमिति । “वार्षं पया रथ्येव खानीत् (ऋ० सं०
२, ५, २५, १)” — इति निगमः ॥

(९) वनम् § । ‘वन पण्य सम्भक्तौ (त० आ०)’ । ‘पुंसि सघ्रायां
घः प्रायेण (३, ३, ११८)’ । वन्यते सेव्यते वनम् । “यथा वाती
यथा वनम् (ऋ० सं० ४, ४, २०, ४)” — “सोमो विश्वान्यतसा
वनानि (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)” — इति च निगमौ ॥

* शून्त-प्रकाशिते सुमाद्यर्गदमेहितापुलके तु ‘क्वबन्धिनः’—इति पवर्गोऽन्य-
पाठः स्थितः ; परममनुपदीक-‘बवयोरविशेषाद् वकारः’—इत्युक्त्वा द्विवरत्नमतविग्रहः ।

(१०) घृतम् । 'ष्ट घृ सेचने (भू० प०) । 'अञ्जिष्टसिन्धुः
 ऋः (उ० ३, ८६)'—इति ऋ-प्रत्ययः । सेचयत्यनेन भूमिं वरुणः,
 सिञ्चत्यनेनेति वा । 'कृष्णं निपानं हरयः सुपर्णाः (ऋ० सं० १,
 २२, ८, ४७)'—इत्यत्र 'घृतमित्युदक नाम (निघ० १, १२)
 जिघत्तैः सिञ्चति-कर्मण. (निरु० ७, २४)'—इति भाष्यम् । यद्वा ;
 'घृ चरणदीप्त्योः (सु० प०)' । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिनाऽकर्मकत्वात्
 कर्त्तरि ऋः (३, ४, ७२) । जिघत्ति चरति मेघात् पर्वतादिभ्यो
 वा, दीप्यते वा स्वया दीप्त्या । "आदिघृतेन पृथिवी व्युद्यते
 (ऋ० सं० २, ३, २३, १)" —इति निगमः ॥

(११) मधु । मेघोदरवर्त्ति सलिलं मध्वित्युच्यते । तत्र
 पुनर्वैद्युतात्मना दृष्टमानं सरः स्वर्णेन तद्गतेनैव यायुना धायमानं
 धमति (भू० प०) । धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४) वा अन्त-
 र्णीत-खर्यो निःकालने द्रष्टव्यः निर्धाम्यते निःकस्यते हि तन्मे-
 घात् । यद्वा ; 'मद द्रमौ (दि० प०)' । अस्माद्वाहुलकादु-प्रत्ययो
 धान्तादेशश्च । माद्यन्ति हि तेन पीतेन प्राणिनः । यद्वा ; मधु-
 यत्स्त्रादुत्वात् मध्वित्युच्यते । इमानि स्कन्दस्वामि-निर्घचनानि ।
 वैयाकरणपक्षे तु 'मनज्ञाने (दि० आ०)'—इति, अस्मात् निदिति
 (उ० १, ६) वर्त्तमाने 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च
 (उ० १, १८)'—इत्यु-प्रत्ययो धोऽन्तादेशश्च । मन्यते अतिशयेन
 जनैः इति मधु । 'मननीय मधु'—इति भट्टभास्करमिश्रः ।
 "विद्वान् मध्व उल्लभारा दृग्ने कम् (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ५)"
 —इति निगमः ॥

(१२) पुरीषम् † । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'शृषुभ्यां किञ्च (उ० ४, २७)'—इति ईपन्-प्रत्ययः । 'उदोष्ठपूर्वस्य (७, १, १०२)'—इति उद्रपरत्वम् । पूरयति जगत् प्रलयकाले, पूर्यतेऽनेन तडाकादि, पालकं वा जगतः शस्योत्पत्ति-हेतुत्वात् । प्रीणातेर्वा (क्रा० उ०) बाहुलकात् कौपन्-प्रत्यय, ईकारस्योकारादेशः स च पकारात् परो द्रष्टव्यः । प्रीणाति जगत् पुरीषम् । "उद्यनसंसुद्रा-दुत वा पुरीषात् (ऋ० सं० २, ३, ११, १)"—इति निगमः ॥

(१३) पिप्यलम् । 'पृ पालनपुरणयोः (जु० प०)' । 'कल पृष्ट-पादिभ्यः (१ +)'—इति कल-प्रत्यये 'उदोष्ठ पूर्वस्य (७, १, १०२)'—इति 'बहुलच्छन्दमि (७, १, १०३)'—इति बहुलवचनात् उवाभावे, बाहुलकत्वात् हित्वे, अभ्यासस्य उरदत्वे, 'अर्त्ति-पिप्योर्ध (७, ४, ७७)' 'बहुलच्छन्दसि (३, ४, ७८)'—इतीत्वे, उत्तरस्य पकारस्य हित्वमकारलोपथापि । पिप्यर्त्तिपिप्यनम् । पुरी-पेण समानार्थम् । 'अपि भ्रवते'—इति निरुक्ताः—इति क्षीर-स्वामी । भ्रवतेऽपि । 'भ्रुङ् गतौ (भ्रू० आ०)' । गच्छत्यपि । अपिशब्दात् तिष्ठतीति च गम्यते । तथाहि—जलं नदीषु प्रवाह-वत्वात् गच्छति निम्नं प्रदेशं वा । 'जलाशयादियु तीरादिनिरुह-त्वान्न क्वचिद् गच्छति'—इति माधवः । अपिवा भ्रवतेर्गत्यर्थाद् जस्योर्तेर्द-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, टिलोपाभावो बाहुलकादेश । पकारस्य हित्वमकारोपजनय । 'यष्टि भागुरिरलोप मयाप्योरुप-

* निरु० १, १२ ।

† कौश्यान् 'कल्पभूपद (उ० १, १०१)'—इति पाठः । तदनु 'इषादिभ्य-पिन् (उ० १, १०२)'—इति कल्प-प्रत्ययेन भव्यम् ।

सर्गयोः (२, ४, ८२ भा०)”—इत्यपि-शब्दस्याकारलोपः, पिप्पलम् ;
पृषोदरादिः । “तस्येदाहुः पिपलं स्वाहमे (ऋ० सं० २, ३, १८,
२)”—इति निगम ॥

(१४) क्षीरम् † । ‘घञ् अदने (भू० आ०)’ । ‘घसेच्चिच्च
(उ० ४, ३३)’—इति ईरन् प्रत्ययः, चकारात् किञ्चेति अनुवर्त्तते[†],
कित्वात् ‘गमहनजन (६, ४, ६८)’—इत्युपधालोपः, ‘खरि च
(८, ४, ५५)’—इति चत्वं घकारस्य ककारः, ‘शासिवसिघसीनाञ्च
(८, ३, ६०)’—इति पत्वम् । अदन्ति तदिति क्षीरम् । ‘क्षर
सञ्चलने (भू० प)’—इत्यस्माद् बाहुलकात् डोरन्-प्रत्ययः टि-
लोपश्च । क्षरति हि तत् मेवात् । “क्षीरेणं स्नातः कुर्यावस्य योपे’
(ऋ० सं० १, ७, १८, ३)”—इति निगमः ॥

(१५) विषम् ‡ । ‘विप्ल व्याप्ती (जु० उ०)’ । ‘विपेर्व्याप्ति-
कर्मणि (?)’—इति क-प्रत्ययः । विवेष्टि व्याप्नोति सर्वं विषम् ।
यद्वा ; विपूर्वात् ‘ष्णा शौचे (भदा० प०)’—इत्यस्मात् ‘अन्येष्वपि
दृश्यते (३, २, १०, १)’—इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बाहुल-
कात् भवति, णकारलोपोऽपि बाहुलकादेव । विशेषेण स्नात्यने-
नेति विषम्, तद्वि प्रथमं शौचसाधनम् । विपूर्वात् सचतेर्वा पूर्व-
यत् ड-प्रत्ययः । तद्वि स्नानपानाद्यगाहनाद्यिभिः सेव्यते । “जातं
विष्वाची’ अहतं विपेण’ (ऋ० सं० १, ८, १६, १)”—“केश्य१’ग्निं
केशी विषम् (ऋ० सं० ८, ७, २४, १)”—इति च निगमौ ॥

* निह० २, ५ ।

† ‘घसे किञ्’—इत्येव पाठो दृश्यते कौमुद्याम् ।

‡ निह० ११, ४२ १२, २६ ।

(१६) रेतः । 'रि रीङ् स्रवणे' देवादिकः (आ०) । 'सुरिभ्यां तुट् च (उ० ४, १८७)'—इत्यसुन्-प्रत्ययो तुडागमश्च गुणः । रीयते स्रवति रेतः । यद्वा ; वृष्टिलक्षणानामपां देवानां रेतस्त्वाद्रेत उच्यते तथाचोपनिषत्—'देवानां रेतो वर्षम्'—इति । "अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनु' हितम् (ऋ० सं० ५, १, १४, २)" — "समाह्वगर्भा भुवन्नस्य रेतः (ऋ० सं० २, ३, २१, १)" — इति निगमौ ॥

(१७) कशः । 'कश गतौ (भू० प०)', 'कश शब्दे (भू० प०)' । उभयोरसुन् (उ० ४, १८४) । कशति गच्छति निम्नं प्रदेशम् , मेघेभ्यः पतत् शब्दं करोतीति घा कशः । "याभिर्महा-मंतिथिम्ब' कंगो चुवम् (ऋ० सं० १, ७, ३५, ४)" — इति निगमः ॥

(१८) जन्म * । 'जनौ प्रादुर्भाषे (दि० आ०)' । 'चन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति मनिन् , औणादिको वा (उ० ४, १४०) । जायते वृष्टिकाले स्रकारणात् । 'चग्नेरापः (तै० उ०)'—इत्युपनिषत् । जायन्ते वाधिनू जलचारिणो मत्स्यादयः । निगमोऽन्वेषणोयः ॥

(१९) हवुकम् † । प्रवीतिः शब्दार्थात् (अदा० उ०), भ्रंशते-वाधःपतनार्थात् (भू० आ०) ; उभाभ्यां ममुदिताभ्यां वा 'उनुका-दयश्च (उ० ४, ४०)'—इति जक-प्रत्यये निपातनाद्रूपमिद्धिः । 'जक-प्रत्यये धातुद्वयस्य हवूभावः'—इति यीनियामः । क्रमेणार्थः—तद्धि विपतत् साध्याकारं शब्दं करोति, भ्रंशति दिवोऽनावरण-त्वात् ; मेघेभ्यो भ्रंशति शब्दवच्चेति "द्वा हवुकं यद्दतः पुरीषम् (ऋ० सं० ७, ७, १८, ३)" — इति निगमः ॥

(२०) वुसम् * । विपूर्वात् स्वातेः (अदा० प०) 'भातघोष-सर्गे (३, ३, १०६)'—इति क-प्रत्यये उपसर्गेकारस्योकारो बाहुल-काद् भवति, धातोर्नकारलोपोऽपि बाहुलकादेव । विशेषेण स्वात्यनेनेति वुसम् † । तद्धि प्रथमं शौचसाधनम् । भ्रंशतेर्वा पचाद्यचि (३, १, १३४), छपोदरादित्वाद्गृहनीयं रूपम् । पूर्व-वदर्थः । यद्वा ; 'वुस उत्सर्गे (दि० प०)' । 'गृहे कः (३, १, १४४)'—इति बाहुलकादध्मादपि भवति । वुस्यते उत्सृज्यते मेघै-रिति वुसम् । "आवि. स्वः कृणुते गृह्णते वुसम् (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)"—इति निगमः ॥

(२१) तुष्या । तुजतिहिंस.याम् (भू० प०) । 'क्विप् च (३, २, ७६)'—इति क्विप् । तुजन्ति हिंसन्ति तम शीथेन जना-निति वा तुजो रश्मयः । तद्वा तुष्याः । रोमत्वर्थीयोऽतिशायने । तुष आदित्यः, तत्र भवा तुष्या । 'भवे छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत् । 'आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरसं ततः प्रजाः'—इति मनुः (३ अ० ७६ श्लो०) । यद्वा ; तुष्यशब्देन शीथ उच्यते, अति-शयेनादित्यकिरणवान् हि शीथकालः । 'तत्र साधु. (४, ४, ८८)'—इति यत् । तुष्या । 'अग्न्याकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुष्यशब्दः'—इति वृत्तिकारः । तत्र भवे इत्यर्थे 'तुष्याद् घन् (४, ४, ११५)'—इति घन्-प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन 'भवे छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत् । 'तुष्या आपः'—'तुष्यमुदकम्' उभयमपि दृश्यते । 'अग्नेरापः (तै० उ०)'—इत्यपां कारणत्वेन अग्नेः शुतत्वात्, अग्ने वै धूमो

जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः (सु० उ० २, ५)—इति क्रमेण वा अकाग्रे वृष्टिलक्षणेनापां विद्यमानत्वात्, यद्वास्यापि 'अग्नी प्राप्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः'—इति (मनुः ३अ० ७६ श्लो०) परम्पर्येण वृष्टिहेतुत्वात् । सर्वस्वर्य-यतया वरिष्ठ इन्द्रो विवक्षितः, वृष्टिप्रदनाच्च ; तस्मात् तत्र भव इत्येपोऽर्थः सर्वत्र यथाकथञ्चित् यत्तुं शक्यते । “भावः शर्म' इपमं तुप्रंगसु (ऋ० सं० १, ३, ३, ५)”—“उत यमुग्रे सचां (ऋ० सं० ६, ३, ४, ५)”—इति च निगमौ ॥

(२२) बुर्बुरम् । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'गिह्वे कः (३, १, १४४)'—इति बाहुलकात् कः । 'उदोष्ठपूर्वस्य (७, १, १०२)' । पुरम् । यपुपः शरीरस्य पूरकं पालकं वा यपुः पुरं सत् । पृपोदरादित्वात् (६, ३, १०६) यकाराकारलोपेन पकारद्वयस्य वकारादेशो विसर्जनीयस्य रेफदेशेन बुर्बुरम् । बुर्बुरमस्मिन्नस्तीति वा मत्वर्थीयोऽकारः (५, २, १२०), बुर्बुरयत् । ० ० ० । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२३) सुचेम । 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)', 'क्षि क्षये (भू० प०)'—इत्यस्मादा 'अक्षिन्सुसुहृष्टविक्षुभायावापदियक्षिनोभ्यो मन् (उ० १, १३०) बाहुलकादभिधानलक्षणादा । 'क्षिक्त्रकार-स्येक्षञ्ज्ञा न भवति'—इति उणादिहृत्तिः । क्षियन्ति निवमन्त्यनेन प्राणिनः, गच्छन्त्यनेन पशुनमिति वा, उपरिभागेन क्षीयन्ति वा । - यदा ; पूर्वधाद् धातुद्वयान्निति रूपसिद्धिः । 'सुक्षीम'—इति माधयः पठति, निगमदृग्नात्रिण्यः । 'हृद्यै त्वा चेमाय त्वा (य० ?)'—इत्यत्र चेमशब्द उदकनामापि भवितुमर्हति ॥

(२४) धरणम् ० । 'धृञ् धारणे (भू० उ०)' । 'हेतुमति च (३, १, २६)'—इति णिच् । धारिर्णित्कुक् क्युन् प्रत्ययः । धारयति जगत् धरणम् । "पयां विसर्गे धरणेषु तस्यौ (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६)"—“धीरा इच्छेकुर्धरणेष्वारभम् (ऋ० सं० ७, २, २८, ३)"—इति निगमौ ॥

(२५) सिरा १ । 'सृ गती (भू० प०)' पचाद्यचि (३, १, १३४) टाप् (४, १, ४), सरा ; अकारस्येकारो व्यत्ययेन (३, १, ८५) । "हृञ् माभयानं सिरासु' (ऋ० सं० १, ८, २६, १)"—इति निगमः । 'सरणशीलास्त्रसु'—इति माधयभाथम् । 'सुरा'—इति केचित् पठन्ति । 'सुञ् अभिपवे (स्वा० उ०)'; 'अभिपवः क्लेदनम्'—इति तद्धृत्तिः । 'सु प्रसवे' भ्वादिरदादिषु (प०) । 'सुस्र्धाग्धभिः क्रन् (उ० २, २३)'—इति क्रन्-प्रत्ययः । सुनोति क्लेदयति भूमिमिति । प्रसोति अनुजानाति सस्याद्युत्पत्तिं स्वसत्तया, स्यते या परेषां स्वामिनां विनियोगाय । यद्वा ; 'सुर ऐग्र्ये' तुदादिः (प०) । सुरति ईग्रं भवति जगत् कर्तुं समर्थो भवतीत्यर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२६) अररिन्दानि । 'रा दानि (अदा० प०)' । 'आहृगम-हनजनः कि-किमौ सिट् च (३, २, १०१)'—इति कि-प्रत्ययः । लिङ्गद्वापात् द्विर्वचनादिः । ररिर्दाता । ररिर्दत्त न विद्यते तदररि, अन्ये रदत्तमित्यर्थः । तद्दाति 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' अररिदम् । तकार उपजनः अररिन्दम् । अथवा 'स्त्यस्युटो बहुसम्

(३, ४, ११३)'—इति कर्मणि किर्भवति । ररि = दत्तम्, न ररि
 अररि = अदत्तम् पृथिव्यादिभिः ; किन्तत् ? सुखम् । अररि
 ददातीति पूर्ववत् । उदकेन यद्दीयते सुखादिकं तच्चान्यैः पृथिव्या-
 दिभिः दातुमशक्यत्वाददत्तमित्युच्यते । “अधारयदररिन्दानि सुकृतः
 (ऋ० सं० २, २, ४, ५)”—इति निगमः । अत्र ‘अदत्तदानमुदकैः’
 —इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी ॥

(२७) ध्वस्मन्वत् । ‘ध्वंसु गतौ च (भू० आ०)’ । चकारादधः-
 पतनेऽपि । औणादिको मनिन् भावे (उ० ४, १४०) । बाहुल-
 कादु-लोपः (१, ३, १) । अस्मि ध्वंसनं मेघेभ्यः पर्वतादिभ्यो वा
 अधःपतनं निम्नप्रदेशगमनम् । जलार्थिकर्तृकं वा गमनं मस्या-
 स्तीति मतुप् ; ‘अनो नुट् च (ऋ० सं० २, १६)’—इति मतुपो नुडागमः,
 नुटो ऽसिद्धत्वात् (ऋ० सं० २, १) तस्य च वत्वं भवति (ऋ० सं० २, ६) ।
 ‘ध्वस्मन्वत् स्यात् ध्वंसनयत्’—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी । “सं
 त्वां ध्वस्मन्वद्भ्येतु पाथः (ऋ० सं० ४, ५, १६, २)”—इति निगमः ।
 माधवस्तु ‘समभ्येतु त्वां मदीये वर्धमानं ध्वंसनक्रियायुक्तमत्र’ वषनं
 स्पृहणीयं सहस्रसङ्ख्याकम्’—इत्यभाषयत् ॥

(२८) जामि ङ । जामेर्गतिकर्मणो (निघ० २, १४) ‘वसि-
 वपियजि (उ० ४, १२१)’—इत्यादिना विहित इष् बाहुलकाद्
 भवति । जमति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा जलार्थिभिः ।
 यद्वा ; ‘जनो प्रादुर्भावे (दि० आ०)’ । अस्मात् ‘जनिघसिभ्यामिष्

• नैव पाठो यदाहुतः सायणीयः ।

† ऋ० सं० ४, ५, १ । निघ० २, ४ ; ६, ४, २०, १०, १६ ।

(उ० १२६) — इति इष् प्रत्ययो बाहुलकान्नकारादेशश्च दीर्घः (३, ३, १) । जायतेऽस्मात् पृथिव्यादि, जायते वा स्त्रकारणात् 'अग्ने-
रापः अद्भ्यः पृथिवीति (तै० उ०)' श्रुतेः । "जामिवत्" — इत्यन्ये
पठन्ति । निगमदर्शनाद्विर्णयः ॥

(२८) आयुधानिः । 'युध सम्प्रहारे (दि० आ०)' । 'घञर्थे
क-विधानम् (३, ३, ५८ वा०)' — इति कः । आयुध्यत्यनेनेत्या-
युधम् । यद्वा ; 'इगुपधञ्जाप्रौक्किरः कः (३, १, १३५)' — इति
कर्त्तरि कः । आयुध्यते सम्प्रहरति रक्षांसि । जसि आयुधानि ।
"इन्द्रे सन्तिष्ठ जन्मयायुधानि (ऋ० सं० ७, ४, ८, २)" — "जामि
व्रुवाण आयुवानि वेति (ऋ० सं० ७, ६, ४, २)" — इति च
निगमौ ॥

(३०) क्षपः । 'क्षप प्रेरणे (बु० प०)' । कथादिष्वपठितो-
ऽपि 'बहुलमेतन्निदर्शनम् (बु० ग० सू०)' — इत्यस्योदाहरणत्वेन '।
धातुहत्तौ पठ्यते । अहनि णिलोपः । क्षिपयति प्रेरयति नाशयति
पिपासाम् । "क्षपो जिन्वंन्तुः पृषतीभि ऋष्टिभिः (ऋ० सं० १,
५, ७, ३)" — इति निगमः ॥

(३१) अहिः † । मीघनामसु निरुक्तम् (१, १०) । गच्छन्ति
निम्नं प्रदेशम्, आभिसुख्येन हन्ति तापम्, अहिंसकं वा प्राणि-
नाम् । "पृथिव्या निग्गोशा अहिम् (ऋ० सं० १, ५, २८, १)"

० निद० १०, ६ ।

१ कथादिष्वपठितोऽपि, अत्र सर्वं पठ्यमानं जातव्यं पठिता ।

‡ बु० १० । १००४ प० ११ ।

—इत्यत्र 'शश पुतगती (भू० प०), अन्तर्णीतण्यर्थः, निर्गमभूमौ पातनमुच्यते, अहिम् मेघं वृक्षमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । उदकं भवितुमर्हति । अन्वेपणीयो निगमः ॥

(३२) अक्षरम् ः । निरुक्तं वाङ्नामसु (१, ११) । व्याप्नोति जगत्, अश्रयते भुज्यते या प्राणिभिः, अनक्ति मेचयति भूमिं या, न क्षरति क्षीयते कदाचिदपीति वा । “ततः क्षरत्यक्षरम् (ऋ० सं० २, ३, २२, २)”—इति निगमः ॥

(३३) स्रोतः । 'सु गती (भू० प०)' । 'सुरीभ्यां तुद् च (उ० ४, १८७)'—इत्यसुन् । स्रवति निम्नं देशम् । “धन्वन् स्रोतः लण्णते गातु भूमिम् (ऋ० सं० १, ७, २, ५)”—इति निगमः ॥

(३४) छत्तिः । 'छप् प्रेरणे (दि० प०)' । छिन् । यद्वा ; 'क्लिच्छी च सञ्ज्ञायाम् (१, ३, १७४)'—इति छिच् । छप्यन्ति हि देवतास्तेन तर्पिताः, छप्यन्ति तेन पीतेन प्राणिन इति वा । तथाच श्रुतिः—'मन्ये' भिजानो चमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अतःपं यदा वः' (अथ० सं० ३, १३, ६) । निगमोऽन्वेपणीयः ॥

(३५) रसः ः । रसतिः शब्दार्थः (भू० प०) । पचाद्यच् (१, १, १२४) । रसति हि तन्मेषपर्वतादिभ्यः पतत् । यद्वा ; 'रस आस्वादने (सु० प० च०)' । 'पुंसि सञ्ज्ञायां चः (१, ७, ११८)' । रस्यते आस्वाद्यते जिह्वया लिङ्गते इति रसः । यद्वा ; रसोऽर्पा गुणः ः, गुणगुणिनोरभिदोषवारेणास्वाद्यते ; मत्वर्थीयस्य लुग् वा रसमान् रसः । यद्वा ; रसतिरर्षतिकर्मा (१, १४), पचाद्यच् (१,

• ३० ११ । ३० २८ प० १ । † ३० ११ । ३० ८० प० ८ ।

‡ 'आपवदुदका रसेन'—इति नि० प० १. ४ ।

१, १३४) ; अर्चते देयतात्वात्, अर्चतेऽनेन देवता इति वा । “आत्वा विश्रित्खिन्द्वयः (ऋ० सं० ६, ६, १८, २)” — इति निगमः ॥

(३६) उदकम् † । ‘उदकञ्च (उ० २, ३६)’ — इत्युणादि सूत्रेण उदकगण्यो निपात्यते । कुन्-प्रत्यये खनतेरुत्पूर्वस्य धातु-लोपः । उत्खायते तद् वायुना विभज्यमानं कर्म, उत्खनति वा भूमिं स्वेन वेगेन कर्ता । उत्पूर्वस्य षाञ्चतेर्लोपः उदकमिति ; उदञ्चतीत्युदकम् । “उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते (अथ० सं० ३, १३, ४)” — इति, “समानमेतदुदकम् (ऋ० सं० २, ३, २३, ५)” — इति, “मण्डूका इवीदकान् (ऋ० सं० ८, ८, २४, ५)” — इति, “मण्डूका उदकाटिव (ऋ० सं० ८, ८, २४, ५)” — इति च निगमाः ।

(३७) प्रयः ‡ । ‘प्रीञ् तर्पणे (ऋ० सं० ५, ५, १८४) । अप्सुन् (उ० ४, १८४) । तृप्यन्तेऽनेन देवताः । यद्वा ; प्रपूर्वात् यमते (भू० सं० ५, ५, १८४) । रसुनि टिलोपो बाहुनकात् । प्रकर्षेण गच्छन्ति प्रयः । “आपो न ह्योपं दधति प्रयोसि (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)” — इति निगमः ॥

(३८) सरः § । ‘सृ गती (भू० सं० ५, ५, १८४) । अप्सुन् (उ० ४, १८४) । सरति स्त्रियते वा सरः । “साकं सरांसि चिगर्तम् (ऋ० सं० ६, ५, २८, ४)” — इति निगमः ॥

(३९) भेषजम् ¶ । ‘भियञ् चिकित्सायाम्’ कण्डादिः (प०) । पुंसि सञ्ज्ञायां घः (१, ३, ११८) । भियञ्च्यन्त्यनेन भेषजम्, ‘अन-

* नि० २, २४ । † प० १० । ‡ पु० ११ । § पु० १०० प० १० ।
¶ प० ३, ६ । नि० १०, ०, ११ ।

न्तावसथेतिह भेषजात्—इति निर्देशात् साधु । “आप इहा उं
भेषजीरापो’ (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)”—इति श्रुतिः । ‘भेषं रोगं
जयति’—इति दुर्गः । यद्वा ; भेषजमस्त्रिदस्तीति भेषजम् । अग्निं
आदित्वादच् (५, २, १२७) । तथा “अप्सु मे सोमो’ अन्नवीदन्त-
विश्वानि भेषजा (ऋ० सं० १, २, ११, ५)”—इति श्रुतिः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(४०) सहः * । सहिरभिभवार्थः (दि० प०), अभिभवते
उष्णमग्निं वा । यद्वा ; सहो बलं (निघ० २, ८), तदस्यास्तीति
मत्वर्थीयस्य लुक् (१, ४, १८ वा०) । बलवत् हि बलम् । “सह-
दातुं पुरुहूत चियन्ते’ (ऋ० सं० ३, २, १, १)”—इति निगमः ।
सकारलोपञ्चान्दसः ॥

(४१) शवः † । ‘टु ओ खि गतिहृदयोः (भू० प०)’ । ‘श्वेः
सम्प्रसारणञ्च (उ० ४, १८८)’—इत्यसुन् । श्रयति गच्छति वर्धते वा
यर्षाकाले । शवतीर्षा गतिकर्मणः (निघ० २, १४) असुन् । शवति
गच्छति शवः । निगमोऽन्वेषणीयः । माधवेन स्वीये नामनिघण्टौ
‘शवः’—इत्येतन्नापाठि, ‘शिवम्’—‘शापम्’ इत्येते पठिते । द्वितीय-
भाशसाशिवासु माटपु प्रतीपं शपत्तद्यो वदन्ति । शिवमिति सनि-
गमं दृष्टमपि भाषायामपि जलपर्यायत्वात् अत्र तत्पर्यायेन तस्य
पाठे प्रयोजनं मन्दम्, शापमित्येतत्त्वत्यन्ताप्रसिद्धम् प्रायः पूर्वाचार्यैः
समाग्राये अपठितम् । अस्य च उदकनामत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, शवस्य

* प० २, ८ । निघ० ४, २४, ११, ८ ।

† प० २, ८ । निघ० १०, २१ ; ११, ११, २१, २४, १२, २१ ।

भोजः सहः इत्याभ्यां सह प्रसिद्धपाठेऽत्र दृष्टत्वात् , प्रायोऽचरसा-
म्याच्च लेखकैः प्रायेण शव इति लिखितमिति । शपन्त्यनेनेति
शापम् । 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)'—इति
घञ् । हस्ते ह्युदक भादाय शपन्ति मुनय इति श्रूयते ॥

(४२) यहः ऋ । यातं प्राप्तं पिपासितैः, द्रुतं च यज्ञे देवता-
त्वात् । असुनि यातेर्ह्यतेष द्विधातुजं रूपम् ; पृषोदरादिः ।
(६, ३, १०८) निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) भोजः ण । 'उल्ल अर्जवे (तु० प०)' । 'उल्लोर्वलोपश्च
(उ० ४, १८७)'—इत्यसुन् , बाहुलकादुदकेऽपि भवति । उल्लते
रुक्पक्षे न्यग्भावार्थश्च । उल्लतेर्वा नैरुक्तधातोर्वृद्धिकर्मणोऽसुन्
प्रत्ययः । उल्लत्यनेनेत्युक् । न्यग्भावयति या स्ववेगिना नतप्रदेशं,
यदेते या यर्पासु बलवदा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४४) सुखम् ङ । सुखावहत्वात् सुखम् । 'सुखं कस्मात् ?
सुहितं खेभ्यः । निरु० ३, १३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । सुहु दितं
खेभ्यः । नेयं हितयोगलक्षणा चतुर्थी (१, ४, ४४ वा०), इन्द्रियाणा-
मचैतन्यात् सुखादिभिरसम्बन्धात् ; अत इयं द्विती पञ्चमी (२,
३, २५), इन्द्रियविषयसन्निकर्षस्य सुखहेतुत्वात् उपपद्यते इन्द्रियाणां
हेत्वर्थकयथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेश्च सम्बन्धयोगपदार्थान्तराध्याहारः ।
अतिगयेन हितं पुरुषस्य, खेभ्यः ख-हेतुकमित्यर्थः । हितं वा
पुरुषे आत्मधर्मत्वात् सुखादीनां धर्माधिकरणत्वाच्च धर्मिणाम् ।
अथवा खेभ्य इति चतुर्थ्येयं ; ख-शब्देन च आत्मा मनसा संयुज्यते

(४६) आधयाः । आङ् पूर्वात् 'वी' गतिव्याप्तिप्रजनकान्यस-
नखादनेषु (अदा० प०)—इत्यस्मात् 'इण्' व्याप्तिः (उ० ४, २१६)
—इति बाहुलकादासि-प्रत्ययः । उपसर्गश्च धात्वर्थानुवर्तकः
अभिमुख्यार्थो वा ; अस्यते वीयते आभिमुख्येन गम्यते इति वा
आधयाः निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४७) शुभम् । 'शुभ दीप्तौ (भू० आ०)' । क्तिप् प्रत्ययः ।
शोभते दीप्यते स्वेन तेजसा देवतात्वात् । द्वितीयैकवचनस्य प्रयोगो
यथादृष्टम् । "शुभं पृच्छमिपमूर्जं वर्हन्त (५, १, १, ४)" — "इयं
जनाय बहयः शुभस्यतीः (७, ८, १८, ४)" — "द्रव्यत्पाणी शुभस्यती
(१, १, ५, १)" — इति च निगमाः ॥

(४८) यादुः । 'या प्रापणे (अदा० प०)' । 'भृ-भृशीढृच-
रिक्तरितनिधनिमसृजिभ्य उः (उ० १, ७)' — इति बाहुलकादु-
प्रत्ययो दुहागमश्च । याति निम्नं प्रदेशं यादुः । 'यादुः स्याद् गमन-
क्रियम्' — इति माधवः । तदानीमु-प्रत्ययो बाहुलकात् । "ददाति
मह्यं यादुरो" — (ऋ० सं० २, १, ११, ६) इत्यत्र स्कन्दस्वामी—
'यादुरित्युदकनाम, रोमत्वर्थीयः' — इति ॥

(४९) भूतम् । 'भू सत्तायाम् (भू० प०)', निष्ठातकारः
कर्त्तरि । पूर्वमेव सत् भूतम् प्रथमदृष्टत्वात् । 'अपएव समर्जादौ
तासु वीजमयासृजत् (१५० ८ श्लो०)' — इति मनुः । अथवा 'भू
प्राप्तौ (वा आ०)' — इति धातुः । प्राप्यं पिपासितैः । यद्वा ;
पञ्चसु पृथिव्यादियु महाभूतेष्वन्तर्भावात् भूतमित्युच्यते । 'मातान्त-
रिचं निर्भयस्ते अग्निन् भूतानि (२, ८)' — इति निबृहत् एवोदाह-
रणम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५०) भुवनम् ० । 'भू सत्तायाम् (भू० प०)' । 'भूसधूर्त्-
भ्रसृजिभ्यश्छन्दसि (उ० २, ७५)'—इति क्युन्-प्रत्ययः, उवडा-
शेयः । भवन्त्यनेन सर्वे पदार्था इति भुवनम् । "य इमा विष्वा
भुवनानि जुह्वत् (ऋ० सं० ८, ३, १६, १)" — "इमा च विष्वा
भुवनान्यस्य (ऋ० सं० ३, ३, ३१, ४)" — इति च निगमौ ॥

(५१) भविष्यत् । भवतेरेव । 'लट् शिपे च (३, ३, १३)
—इति लट्, 'लटः सदा (३, ३, १४), 'स्यतासी लसुटोः (३, १,
३३)', इडागमः (७, २, ३५) । जलं हि आगामिन्यपि काले विद्यते,
प्रलयेऽपि जलत्वस्य नाशाभावात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५२) महत् १ । 'मह पूजायाम्' भूवादिः (प०), कथादिय
(पु० च०) । अस्मात् 'वर्त्तमाने पृष्टम्हहहल्लगच्छलवच्च (उ० २,
७८)'—इति निपातनम् । महति महयति वा देवता मनेन पुरुष-
स्येति महत्, मद्यते वा देवतात्वात् । यदा ; मानेन स्वर्गतेन
परिमाणेन अन्यान् स्वस्मादूनप्रमाणान् पदार्थान् जहाति अति-
क्रामति 'दशोत्तराण्यावरणानि सप्त'—इत्यत्र विष्णुपुराणे सर्व-
महत्त्वं जलतत्त्वस्योक्तम् । मानशब्दाज्जहातिश्च, पृषोदरादित्वाद्रूप-
सिद्धिः । "महत्त उखं स्यर्विरं तदासीत् (ऋ० सं० ८, १, १०,
१)" — इति निगमः ॥

(५३) आपः ३ । एतदुक्तसमानार्थम् । ० ० ० । कृत्वं
ताभिर्हि ध्याप्तम्, आप्रोतेः महद्-कर्मकत्वात् । तथाचाद्यर्षणिका

• निष्० ३, १२, ७, २४, ८, १०, १०, ११; २४; ४६, १२, ११ ।

† प० ३, १ । निष्० ३, १२ ।

‡ पु० ३ । पु० ३० प० १० ।

श्रुतिः—आपो अग्ने विश्वमावन् (अथ० सं० ४, २, ६)—इति ।
यदा ; कर्मणि क्तिप् , इन्द्रेण आसा आपः, तदाप्रोतीन्द्रो वा ।
‘तदाप्रोदिन्द्रो’ वो यतीस्तस्मादापो अनु’ एन (अथ० सं० १, १३,
२)—इति श्रुतिः । “आपो हि षा मयोभुवः (७, ४, ५, १)”
—इति निगमः ॥

(५४) व्योमः । निरुक्तमन्तरिक्षनामसु (३ । ४० २६ प० ११) ।
व्यवति प्राणिनः संवृणोति भूमिमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५५) यशः ॥ ‘अशू व्याप्तौ (स्त्रा० आ०)’—‘अश भोजने
(क्रा० प०)’ । ‘अशेदेवने युद् च (उ० ४, १८६)’—इत्येतस्माद्
बाहुलकादुदकेऽपि भवति । ‘अशेर्युद् च’—इत्येव शोभोजदेवः ।
अश्रुते व्याप्नोति जगत् , अश्रुते वा प्राणिभिः । “तिर्यग् विलयमस
जर्वेवुधो यस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् । अत्रासंत ऋषयः
सप्त साकं ये अस्य गोपा मंहती बभूवुः (अथ० सं० १०, २६, ८)”
—इति निगमः ॥

(५६) महः । महदित्यनेन समानम् । अत्रासन् प्रत्ययः
(उ० ४, १८४) । “महा जिनीषि महिनि (ऋ० सं० ४, ४,
२८, १)”—इति निगमः । ‘महो अर्षि (ऋ० सं० १, १, ६, १.
निरु० ११, २७)’—इत्यत्र ‘मह उदकनाम’—इति स्कन्दस्वामी ।
“महोम्यः स्वाहा (?)”—इति च ॥

(५७) सर्षिकम् । ‘स गतौ (भु० प०)’ । ‘सर्षेर्नुम् च (उ० ४,
२३)’—इतीकन् प्रत्ययः । अधिगतं किञ्चन बाहुलकात् भवति,

शुणः, धावति सर्षीकम् । “सल्लिलाय त्वा सर्षीकाय त्वा सतीकाय त्वा (?)”—इति निगमः ॥

(५८) स्वृतीकम् । ‘स्वृ शब्दोपतापयो (भू० प०)’, स्वरतिग-
त्यर्थः (निघ० २, १४), अर्चतिकर्मा च (निघ० ३, १४) । ‘अली-
कादयश्च (उ० ४, २५)’—इतीकन्-प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः, निपात-
नात्तुगागमः । ‘शब्दं करोति, गच्छति, पूज्यन्तेऽनेन देवताः, पूज्यते
वा स्वयं देवतात्वात् इति स्वृतीकम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥ “सती-
कम्”—इति क्वचित् पठन्ति । ‘धट्ल विशरणगत्यवसादनेषु
(भू० तु० प०)’—पूर्वबदीकन् (उ० ४, २५) ; दकारस्य तकारः ।
गच्छति अवसीदति कुञ्चानि, अनेनेति वा । “सतीकाय त्वा (?)”
—इति पूर्वमुक्ती निगमः । अत्र स शब्देऽवग्रहकरणं पदकाराणा-
मभिप्रायस्य वैचित्र्यात् * ॥

(५९) सतीनम् । पूर्ववत् सर्वम् ; दकारस्य तकारोऽपि
निपातनात् । यद्वा ; सती शोभना अमी ; सामर्थ्यान्माध्यमिका
वाक्, सा ईना ईश्वरा अस्य तत् सतीनम् ; ‘सञ्ज्ञापूरण्योश्च
(३, ३, ३८)’—इति पुम्ब्रह्मनिषेधः । “अथो’ सतीन कङ्कतः
(ऋ० सं० २, ५, १४, १)”—इति निगमः । “सतीन मन्वाहृथ्यो
भरेषु (ऋ० सं० १, ७, ८, १)”—इति च ॥

(६०) गहनम् † । ‘गाहृ विलोडने (भू० घा०)’ । ‘युच्
बहुलम् (उ० २, ७४)’—इति युच् प्रत्यय, बहुलवचनाद्बहुत्वम् ।
अप्यगाह्यते प्राणिभिः गहनम् । “अश्वः किमासीद् गहनं गभीरम्

* पदकारेण हि ‘स । तीकाय’ एवमवग्रहीतम् ।

(ऋ० सं० ८, ७, १७, १)"—इति निगमः । अत्रान्धः गभीर-
मित्येते निरुक्त्या योजनीये ॥

(६१) गभीरम् ७ । गभीरघातोः 'गभीरगभीरौ (उ० ४, २४)'
—इति नुगागम ईरन्-प्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते । गच्छति
यज्ञेष्वाहृतं वसतीवर्यादिरूपेण । "परिं दीने गंभीर आं (ऋ० सं०
६, ४, ५३, १)"—"न तं हन्ति सूवतो' गभीराः (ऋ० सं० ८,
६, ५, ४)"—इति च निगमौ ॥

(६२) गभ्रम् । 'कदरादयश्च (उ० ५, ४२)'—इत्यर-
प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः । निपातनाद् गभ्रम् भडागमश्च । पूर्ववदर्थः ।
यज्ञा ; 'यह उपादाने (क्रा० उ०)', पूर्ववदरन्, 'हृषहोर्भृच्छन्दसि'
(सि० कौ० वै० ३ अ०) । रेफस्य मकारो बाहुलकात् स चाका-
रात् परः । गृह्यते वसतीवर्यादित्वेन । "गभ्रेषु प्रतिष्ठाम् (ऋ०
सं० ८, ६, २, ४)"—इति निगमः ॥

(६३) ईम् १ । अव्ययमिदम् । "वि यदञ्जा चर्जयनाईई
यथा (ऋ० सं० ४, ३, १४, ४)"—इति निगमः । बहुषु पाठेषु
"कम् ३"—इति दृश्यते, तस्मिन्निभ्रमतः । * * * । अत ईमित्वेव
पठितव्यम् ॥

(६४) अन्नम् ९ । 'अन प्राणने (अदा० प०)' । 'कृवृजृसि-
द्वपन्धभिस्त्रपिभ्यो नित् (उ० ३, ८)'—इति न-प्रत्ययः । अन्यते
प्राण्यते प्रजाभिः ; न हि कदाचिदपि जलेन विना जीवन्ति
प्राणिनः 'अस्य शोषादयो दोषा भवन्ति यदनाभतः । न हि

* ५० ११ । १०८४ प०३ । † प० ४, २ । निद० १, ८ ४, १८ ४ २८ ।

‡ प० २, ६ । निद० १, ८ १४, ४, १८ ६, २३ । § निद० २, ८ ।

तोयाद् विना तृप्तिः स्वस्थस्याप्यातुरस्य च"— इति वाग्भटः ।
अस्तेर्वा निष्ठातकारः ; अत्रात्र इति निर्देशात् जग्ध्यादेशाभावः,
अद्यते स्म । अत्रहेतुत्वाद्वा अत्र मित्युच्यते । "हिरण्यदा दंदतर्व-
मसौ (ऋ० सं० २, ७, २३, ५)" — इति निगमः ॥

(६५) हविः । 'हु दानादानयोः (जु० प०)' । 'अर्विशुचि-
हुस्रभिच्छदिच्छदिभ्य इतिः (उ० २, १०१)' — इति इति-प्रत्ययः ।
दीयते पिपासितेभ्यः, आदीयते वा जनैरुपभोगाय । अथवा ह्वयते
देवतोद्देशेन, प्रक्षिप्यते वैश्वानरे हविरिदं जुहोमीत्यादि मन्त्रैः ।
"हविषांजारी अपां पिपंत्तिं (ऋ० सं० १, ३, ३३, ४)" —
"विश्वकर्मन् हविषा वाहधानः (ऋ० सं० ८, ३, १६, ६)" —
इति च निगमः ॥

(६६) सद्म # । (६७) सदमम् † । 'पदल्ल विथरण-
गत्ववसादनेपु (भू० तु० प०)' । पूर्वत्र, 'मनिन् (उ० ४, १४०)'
— इति मनिन् प्रत्ययः । उत्तरत्र, 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'
— इति युच् । विगौर्यते शिलादिषु यातात्, विगीर्यन्तेऽनेन
कुशादय इति वा ; गच्छति वागच्छति निम्नं, गम्यते वा प्राणिभिः ;
अवसादयति पिपासायुक्तं वा । 'हविर्हविषो महि मद्म दैव्यम्
(ऋ० सं० ७, ३, ८, ५)" — इति निगमः ॥

(६८) ऋतम् ‡ ॥

(६९) योनिः § । 'यु मिश्रणे (अदा० प०)' । 'वह्निश्रियुद्ध-

* प० २, १०, २, ४ ; २० ।

+ निघ० ४, १०, ७, २४, १२, ४२ ।

‡ प० २, १०, २३, २, ४, ४, १८, ४, ४, ६, २२, ८, ६ ; १८ । निघ० १०, ४० ।

§ प० २, ४ । निघ० ७, ८, १८ ।

स्वाहात्वरिभ्यो निः (उ० ४, ५१)'—इति नि-प्रत्ययः । युतं मितं सम्पृक्तं सर्वपदार्थैः । यद्वा ; वेतिर्वकारस्य उकारः, स च ईकारात्परः यणादेशः, स एव प्रत्ययः । परिवीतं हि जलं वायुना तोरेण वा । यद्वा ; योनिः कारणमन्नस्य । 'हृष्टेरन्नं ततः प्रजाः (मनुः ३, ७६)'—इति हि स्मृतिः । “चरन्तु प्रियस्य योनिषु प्रियः सन् (ऋ० सं० ८, ७, ७, ५)”—“त्वचं पृच्छन्त्युपरस्य योनौ' (ऋ० सं० १, ५, २७, ३)”—इति च निगमौ ॥

(७०) ऋतस्य योनिः । यज्ञस्य योनिः ; नष्टुदकीन विना कथिदपि यज्ञः कर्तुं शक्यते, ऋतस्य आगामिनो वर्षजलस्य योनिर्वा,—आदित्यो भोमं रसं रश्मिनादत्ते पुनर्वर्षाकाले वर्षति ; तथा—'सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः'—इत्युक्तम् । 'अस्य योनिर्भवति'— इति माधवः । “ऋतस्य योनि मा संदः (ऋ० सं० ४, १, १३, ४)”—“ऋतस्य योनागर्भे सुजातम् (ऋ० सं० १, ५, ८, २)”—इति निगमौ ॥

(७१) सत्यम् # । सत्यु भवम् 'भवेच्छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत् । यद्वा ; सत्यु साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ८८)'—इति यत् । सतीऽर्हमिति वा 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यः । “विद्युदसिविद्यामयाद्दशानभृतास्तत्यमुपैति (?)”—“ऋतात् सत्य सुपागात् (?)”—इति च निगमौ ॥

(७२) नीरम् । 'शीञ् प्रापथे (भू० उ०)' । 'स्फायितश्चि-यश्चिगक्ति (उ० २, १२)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययः । नयति प्राप-

यति शुद्धिं नीयते वा पुरुषेण स्वाभिमतकार्यसम्पादनाय । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(७३) रयिः † । 'रीङ् गतौ †' । 'अच इः (उ० ४, १३४)'
—इति इ-प्रत्ययः, गुणः । रीयते गच्छति रयिः । यद्वा ; रातेः
(अदा० प०) इ-प्रत्यये बाहुलकात् युगागमो धातोर्ङ्स्वघ । दीयते
पिपासितेभ्यः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७४) सत् ‡ । 'अस भुवि (अदा० प)' । लटः शतरि
'असोरक्षीपः (६, ४, १११)', सत् । सर्वदा विद्यमानं प्रलयेऽपि
नाशभावात् 'सदसि भूयाः (?)'—इति निगमः ॥

(७५) पूर्णम् । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० क्रा० प०)' । निष्ठा-
तकारः । 'उदोष्ठपूर्वस्य (७, १, १०२)', 'हलि च (८, २, ७७)',
'रदाभ्याम् (८, २, ४२)'—इति निष्ठानत्वम्, 'रसाभ्यां नो णः
(८, ४, १)'—इति णत्वम् ; पूर्णम् । रक्षितं सेत्वादिना, तदर्थिभिः
पूरितं वा कटाहादिषु । यद्वा ; 'पूरी आप्यायने' दिवादिशुभ्रा-
दिषु । 'वा दान्तगान्तपूर्णदस्त (७, २, २७)'—इत्यादिना निपा-
तितम् उपभोगशीलं आप्यायितम् । "पूर्णं पूर्णेन सिच्यते (अथ०
सं० १०, ८, २८)"—इति निगमः ॥

(७६) सर्वम् § । 'रु, गतौ (भू० प०)' । 'सर्वनिष्ट्वरिष्वलश्व-
शिवपट्यप्रह्वेष्वी- अतन्वे (उ० १, १५१)'—इति निपातितम् ।

* प० २, १० । निघ० ४, १७ ।

† 'रीङ् अच' दिवादि, 'री यतिरेष्वधी.' आदिषु दृश्यते ; न तु रीङ्
गतौ वापि ।

‡ प० १, २८ । निघ० २, २० ।

§ निघ० २, २४ ।

अतन्त्रे अकर्त्तरीत्यर्थः । सृतमनेन । यद्वा ; ब्राह्मणकात् कर्त्तरि
भवति ; सर्वम् । उभयत्रापि पचायच् (३, १, १३४) । हिनस्ति
पिपासामुत्थं वा । 'सर्वमस्ति सर्वं मे भूयाः (?)'—इति निगमः ॥

(७७) अक्षितम् ७ । 'क्षि क्षये (भू० प०)' । भावे निष्ठात-
कारः । क्षितं क्षय', स यस्य न विद्यते, तदक्षितम् । सर्वदा सर्वं
रूपभुज्यमानमपि स्वमहत्तया उपर्युपरि वर्षणाद्वा क्षयरहित-
मित्यर्थः । क्षिय 'निष्ठायामण्यदर्थे' । वाक्त्रोशदैन्ययोः (६, ४,
६०-६१)—इति विहितो दीर्घः, अत्र च भायो ष्यदर्थः, तस्मात्
स न भवति ; दीर्घाभावात् 'क्षियोदीर्घात् (८, २, ४६)'—इति
निष्ठानवमपि न भवति । "उत्समर्चितं व्यर्चन्ति (अथ० सं० ४,
२७, २)"—"समानमर्थमर्चितम् (ऋ० सं० २, १, १८, ५)"—
"अक्षितमत्यै जुहोमि स्वाहा (?)"—इति च निगमाः ॥

(७८) बर्हि १ । निगमोऽन्वेष्यः । धृङ्गेर्नलोपश्च (उ० २,
१०२)—इत्यादिना पूर्ववत् साध्यम् ॥

(७९) नम ३ । नमतेः (भू० प०), 'मनिन् (उ० ४, १४०)'
—इति मनिन्-प्रत्यये घातोर्मन्लोपो दीर्घश्च निपात्यते § । नम्यते
पुद्गलदेयतात्वात् । णिञ्श्लेषे वा निपातनम् । नमयति नदीतीर-
निकटवर्तिनो वितसादोन् । अथवा 'अम गत्यादिषु' 'भूवादिः
'अम रोमि' सुरादिः, नञ्-पूर्वः ; अस्मांश्चिपातनं पूर्ववत् । न

* निघ० २, ११, ११, ११ ।

† उ० १ प० २८ प० ६ । प० ४, २ । निघ० ८, ८ ।

‡ निघ० १, २९ ४ २४ ।

§ 'नामन्-मीमन् (ऋ० ४, १४६)—इत्यादिर्नलोपश्च ।

धमन्ति गच्छन्त्यनेन । न हि स्नानपानीपयोगिजले विद्यमाने प्राणिनोऽन्यत्र गच्छन्ति । तथाहि—श्रोत्रियसजलनदीप्रमृतिषु विश्रमानेष्वेव वासो विधत्ते स्मृतिः । न आमयत्यनेन रोगी न भवत्यनेनेत्यर्थः । 'आपो' अमीवचार्तनीः (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)—इति श्रुतिः । "नामानि यद्बो अधि येषु वर्धते (ऋ० सं० ७, २, ३३, १)" — "दर्धाना नाम यत्तियम् (ऋ० सं० १, १, ११, ४)" — इति च निगमौ ॥

(८०) सर्पिः । 'सृष्ट गती (भृ० प०)' । 'अर्चिश्चिद्दृष्ट-
पिच्छदिच्छदिभ्य इसिः (उ० २, १०१)' — इति इसि-प्रत्ययः ।
सर्पति द्रवद्रव्यत्वात् । * * । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८१) अपः ७ । 'आप् व्याप्ती (स्वा० उ०)' । आपः कर्मा-
ख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा (उ० ४, २०२) — इत्यसुन् प्रत्ययो बाहुल-
कात् जलेऽपि भवति ; अपः । आप इत्यनेन समानार्थम् ।
"बद्धीनां गर्भो" अपसोमुपस्वात् (ऋ० सं० १, ७, १, ४) —
"जामीनामग्निरपसि स्वसृणाम् (ऋ० सं० २, ८, १४, १)" — इति
च निगमौ ॥

(८२) पवित्रम् १ । 'पृञ् पयने (क्रा० उ०)' । 'पुवः सञ्ज्ञा-
याम् (३, २, १८५)' — इति करणे इव-प्रत्ययः । पुनात्यनेनात्मानं
स्नातः । अथवा 'कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः (३, २, १८६)' — इत्यपि
देवतात्वात् कर्त्तरि इव-प्रत्ययः । पुनाति पापहतः । तथाच
मनुः—'ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृत्ननीवार्युपाञ्चनम् । वायुः कर्म्मार्कं

* प० २, १ । निघ० ७, २७ ।

† प० ४, २ । निघ० ३, ६ ।

कालौ च शुद्धेः कर्तृणि देहिनाम् (५ अ० १०५ श्लो०)”—इति ।
 “शतपवित्राः स्वधया मदन्तोः (ऋ० सं० ५, ४, १४, ३)”—इति
 निगमः ॥

(८३) अमृतम् † । नञ्-पूर्वात् स्त्रियतेर्धातोः ‘तन्मिड्भ्यां
 किञ्च (उ० ३, ८५)’—इति तन् प्रत्ययः । न स्त्रियन्ते हि प्राणिनी-
 ऽनेन पीनेन । अथवाऽत्यन्तस्वादुरसत्वादमृतमित्युच्यते ; तथा
 ‘अमृतीह्नापः’—इति ङितिः । “यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम्
 (ऋ० सं० २, ३, १८, १)”—इति निगमः ॥

(८४) इन्दुः † । ‘जि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)’ । अस्मात्
 ‘उन्देरिच्चादेः (उ० १, १२)’—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाहुल-
 काद् भवति, धकारस्य दकारश्च । इन्द्रे दीप्तौ स्वेन तीजसा
 देवतात्वात् । यद्वा ; ‘उन्दी क्लेदने (रु० प०)’ । ‘उन्देरिच्चादेः
 (उ० १, १२)’—इत्यु-प्रत्यय आदेरिदादेशश्च उच्यते भूमिमिन्दुः ।
 यद्वा ; ‘इदि परमैश्वर्यं (भू० प०)’ । अस्माद्-प्रत्ययः । परमेश्वरं
 हि जलं देवतात्वात्, प्राणिनां प्राणनस्य जीवनस्य च तदायत्त-
 त्वाच्च । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८५) ईम ‡ । हिरण्यनामसु व्याख्यातम् (२ । ४० २०
 प० १) । हिनोति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते या तदर्थिभिः,
 यद्वंते वा यर्पासु । निगमोऽन्वेषणीयः ‡ ॥

(८६) स्वः † । सुपूर्वादिस्तंस्तर्भावितण्यर्थात् ‘अन्धेभ्योऽपि

* पु० २ । ४० १८ प० १९ । † पु० १, १० ४. ४ । निघ० १०, ४१ ।

‡ पु० २ । ४० १८ प० १० । § सा० ४० ४० ६ । ४, ४ ४४४ ।

॥ पु० ४ । ४० १४ प० १४ ।

दृश्यन्त (३, २, ७५) — इति विच् गुणः, 'सूरादिनिपातमश्रयम् (१, १, ३०), सुपो लुक्, रेफस्य विसर्जनीयः । अनाहठगादि-जनितं क्लेशं सुष्ठु शोभनं गमयति नाशयति ; खः । यद्वा ; केवला-देव स्वार्थे णिच्, 'अपिशब्दः सर्वोपाधिष्वभिचारार्थः' — इत्युक्ते-रिष्टार्थसिद्धिः । अरणं गमनं दोषरहितत्वेन शोभनं यस्य, सुष्ठु गच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा, सुष्ठु प्राणिभिर्गम्यते इति वा ; खः । अकारान्तमप्यस्ति । सुपूर्वाद्गमतेषु बाहुलकाद् भवति । * * * । "आविः खः क्णुते गूहते बुसं (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)" — "खः सिपासत्रयिरो गविंष्टिषु (ऋ० सं० ७, १, १, २)" — इति च रेफान्तस्य निगमौ । "आसु खसु वंशंगः (ऋ० सं० ८, ७, २, ३)" — इत्यकारान्तस्य । समान्त्रायपाठः उभयत्र समानः ॥

(८७) सर्गाः । 'सृज विसर्गे (तु० प०)' । कर्मणि घञ् । सृज्यते मेघैर्विसृज्यत इति सर्गाः ; जसि सर्गाः । यद्वा ; सर्गी वेगः ; 'अर्गभादित्वादच् (५, २, १२७)' । वेगवन्ति हि जलानि । "सर्गी-सो वताइव (ऋ० सं० ७, ७, ११, ४)" — इति निगमः ॥

(८८) गम्बरम् * । सम्पूर्वाद् हणोतिः 'घहृहृनिश्चिगमघ (३, ३, ५८)' — इत्यप् । मंत्रियते मेघैः । यद्वा ; पचाद्यच् (२, १, १३४), हणोति हि भूमिं संवरम् । पृषोदरादित्वात् (१, ३, १०८) गम्बरम् यद्वा ; गम्बो वधः निरुक्तो मेघनामसु (१०। पृ० ७१ प० ८) । तद्दानपीन्द्रः गम्बः, मत्वर्थीयस्य लुक् । 'रा दानि (अदा० प०)' ; गम्बेनेन्द्रेण दीयते गम्बरः । 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८ वा०)'

—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः । यद्वा ; शश्च तद्वरश्च शम्बरः ।
गमनं च रोगाणामुत्कृष्टञ्च सर्वपदार्येषु इत्यर्थः । ‘शम्बरं सम्बरं
जलम्’—इति माधवः । “अतिथिग्वाय शम्बरं गिरेरुग्रो अक्षभरत्
(ऋ० सं० २, १, १८, २)”—इति निगमः ॥

(८८) अश्वम् † । आड् पूर्वात् भवतिः क इत्येष बाहुलकाद्
भवति, उपसर्गङ्गत्वञ्च । ‘ऊन्दस्युभयथा (६, ४, ८६)’—इति
सुपि भूसुधियो विधीयमानो यथादेशो व्यत्ययेन क-प्रत्ययेऽपि
भवति । आ समन्ताद् भवति विद्यते अश्वम् । ‘अश्वमा भवति’
—इति माधवः । “सनेम्यश्वं मरुतो^१ लुनन्ति (ऋ० सं० २; ४,
८, ३)”—इति निगमः ॥

(८९) वपुः† । ‘टु वप वोजतन्तुसन्ताने (भू० उ०)’ । ‘अर्त्ति-
ष्टवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् (उ० २, ११०)’—इत्युसि-प्रत्ययः ।
उमेऽनेन वीजम् ; वीजवपने हि जलं साधकतमं भवति । “चरिण्डु-
१ चिर्वपुषामिदेकम् (ऋ० सं० ३, ५, ७, ४)”—इति निगमः ॥

(९०) अश्वु ‡ । अश्वरिचनान्नीऽश्वरशब्दस्य निर्वचने विस्त-
रेणोक्तम् (३ । पृ० २७ प० ७) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९१) तोयम् § । तवतेर्बृद्धिकर्मणः (निरु० ८, २५) ‘अन्नमा-
दयश्च (उ० ४, १०८)’—इति यत्-प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः ।
वदते वर्षासु । ‘तदति तोयम्’—इति चीरस्वामी । तदतिः
पूर्ववत् यत्-प्रत्यये निपातनाद् दकारलोपो गुणः । यद्वा ; तदिः

• पृ० १० । ४० (४ प० १०) ।

† पृ० २, ७ ।

‡ निरु० २, १० ।

§ पृ० २, १५ ।

सौत्र आवरणार्थः । “तोयेन जोवद्वाः ससर्ज भूम्याम् (?)”

—इति निगमः ॥

(८३) तूयम्* । पूर्ववन्निपातनाद्गुपसिद्धिः । उकारस्य दीर्घः

(६, ३, १३३) । निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

(८४) कूपीटम् । ‘कूप सामर्थ्ये (भू० आ०)’ । ‘कृत्कृपिभ्यः

कीटन् (उ० ४, १८०)’ इति कीटन् प्रत्ययः । ‘कूपो रो लः (८,

२, १८)’—इत्यत्र, काशिकावृत्तिः—‘कृपण-कूपीट-कर्पूरादयोऽपि

कूपेरेव द्रष्टव्यः’ । ‘उणादयो बहुलम् (३, ३, १)’—इति च कूपे-

रेव बाहुलकात्त्वत्वाभावः । भाष्ये तु—‘कृपणादीनां प्रतिषेधो

वक्तव्यः (८, २, १८ भा०)’—इति सत्त्वाभावः । कल्पते ताप-

निवारणाय । “यत्रा कूपीटमनु तद्वहन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २१,

२)”—इति निगमः ॥

(८५) शुक्रम् ‡ । ‘शुच दीप्तौ (निघ० १, १७)’ । अस्मात्

‘ऋञ्जेन्द्रायवञ्चविप्र (उ० २, २७)’—इत्यादिना ककारान्तादिगो

र-प्रत्ययो गुणाभावस्य निपात्यते । शोचते शुक्रः । यदा ; शोचते

र्चलतिकर्मणः (निघ० १, १७) सम्प्रदादित्वात् (३, ३, ८५ वा०)

किप् । शुचि, तद्यस्य ; रो मत्वर्थीयः । दीप्तमित्यर्थः । शुक्रं

तेजः शब्दो वा, रेतः-पर्यायत्वात् ‘देवानां वै रेतो वर्षम्’—इति

श्रुतेः उदकनामत्वमपि बोद्धव्यम् । “शुक्रासु ते शुक्रमायुनाम् (१)”

—इति निगमः ॥

* प० २, १४ । निघ० ८, १३ ।

† अ० म० ७, ७, २०, ३ द्रष्टव्य ।

‡ निघ० ८, ११ १९, १७ ।

(८६) तेजः ॥ 'तेजु पालने' भूवादिः परस्मैपदी । असन् (उ० ४, १८४) । तेजयति पालयति प्राणिनः पिपासादिनिवारणात् । यद्वा ; 'तिज निशाने (भू० आ०)' असन् । अग्नि-जलादपां कार्यकारणयोरभेदोपचारात् तेज इत्युक्तिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८७) स्वधा ॥ स्व-शब्द उपपदे 'डु धाञ् दानधारणयोः (जु० उ०)'—इत्यस्मात् 'घातोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । स्वमात्मानं सर्वान्तर्यामिणं भगवन्तं नारायणं धारयति 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं ः तेन नारायणः स्मृत (मनुः १ अ० १० श्लो०)'—इति । स्वं धनं ददातीति वा ; शस्योत्पत्तिहेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८८) वारि । ऊर्णोतिः इण् प्रत्ययः । वार्यते तत् सेत्वादिभिः पुरुषैः । वाजसनेये सौत्रामणी-प्रैये—“देवं बृह्द्वारितीनाम् (य० वा० सं० २१, ५७)”—इति निगमः । अस्य भाष्य-कदुवटः—‘वारितीनामुदकयतीनां वारिप्रभवानां वा ओषधीनां सम्यग्निनि अध्वरे स्तोत्रम्’—इत्यादि ॥

(८९) जन्म । 'जन् घातने (भू० प०)', 'घातनं तैष्णम्'—इति हसिः । जन्ति गीतं भवति । यद्वा ; जायत इति जः । 'अन्येष्वपि दृग्गते (३, २, १०१)'—इति ङो निरुपपदादपि जने-भंवति । जैः जातैः प्राणिभि जायते पादीयते इति जन्म । 'ना आदाने (अदा० प०)' । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

• प० १० । † प० २, ७ १, ३० । नि० ०, २६ ।

‡ 'तददस्मात्त पुरम्'—इति मन्त्र-पाठः ।

(१००) जलापम् * । जैः जातैः लप्यते वाच्छाते (भू० उ०)
इति जलापम् । ज-शब्द उपपदे लपिः कर्मणि घञ् । 'जलापं
ज-लपितं जातैः'—इति माधवः । यद्वा ; जलापमिति सुखनाम,
सुखहेतुखादपां तडैती ताच्छब्दम् । "रुद्रं जलापमिपजम् (ऋ०
सं० १, ३, २६, ४)" —इति निगमः । 'जलापमुदकनाम वा—
इति माधवोऽभाषयत् ॥

(१०१) इदम् । 'इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)', इति त्वाम्बुम् ।
'इन्देः कर्मिर्नलोपथ (उ० ४, १५२)'—इति कर्मि-प्रत्ययः ।
देववादपां परमैश्वर्यं विद्यते । 'इणो दमुग्—इति श्रीभोजदेवः ;
इयते निम्बं प्रदेशं गम्यते वा । यद्वा ; इन्देः कर्मिन् बाहुलकार्त्त-
लोपो धकारस्य दकारश्च । इन्दे दीप्यते इदम् । "स्वसारो या
इदं ययुः (ऋ० सं० २, ५, २६, ५)" —"ता जिह्वया सदमेदं
सुमेधाः (ऋ० सं० ५, १, १०, ३)" —"रूपामिमामनो अकृणोदि-
दत्तः (ऋ० सं० ४, २, १८, ३)" —इति च निगमाः ॥

॥ इत्येकशतमुदकनामानि (१०१) ॥ १२ ॥

अवनयः^(१) । यच्छा^(२) । खा^(३) । सीराः^(४) । स्तोत्र्याः^(५) ।
एन्यः^(६) । धुनयः^(७) । रुजानाः^(८) । वक्षणाः^(९) । खादी-
अर्णाः^(१०) । रोधंचक्राः^(११) । हरितः^(१२) । सरितः^(१३) ।
अयुवं^(१४) । नभन्वः^(१५) । वध्वः^(१६) । हिरण्यवर्णाः^(१७) ।

* प० १, ६ ।

(१) कानिचिदसंज्ञेय एतत्तु "दम्पाः"—इति,

टीकाहकारतय ।

(२) "रुद्रः"—इति च ।

(३) "नभन्वः" च । "नभन्वः" C. D. F ।

(४) "वध्वः"—इति च ।

रोहितः^(१८) । सुस्रुतः^(१९) । अर्णाः^(२०) । सिम्बवः^(२१) ।
कुल्याः^(२२) । वर्यः^(२३) । उर्व्यः^(२४) । द्रुगवत्यः^(२५) । पावं-
त्यः^(२६) । स्वन्त्यः^(२७) । ऊर्जस्वत्यः^(२८) । पयस्वत्यः^(२९) ।
सरस्वत्यः^(३०) । तरस्वत्यः^(३१) । हरस्वत्यः^(३२) । रोधस्व-
त्यः^(३३) । भास्वत्यः^(३४) । अजिराः^(३५) । मातरः^(३६) ।
नद्यः^(३७) । इति सप्तविंशन्नदीनामानि * ॥ १३ ॥

(१) अवनयः[†] । पृथ्वीनामसु व्याख्यातः (१। पृ० १२ प० ७) ।
अयन्ति जगत् खोदकेन, अथ्यन्ते प्राणिभिस्तीरादिनिर्माणेन । “आ-
सिञ्चन्तीरवनय समुद्रम् (ऋ० सं० ४, ४, ११, १)” — “गा न द्राणा
अवनोरमुचत् (ऋ० सं० १, ४, २८, ५)” — इति च निगमौ । निग-
मेषु बहुवचनान्तेन प्रायशः अवणात् सर्वत्र बहुवचनान्तत्वम् † ॥

(२) यद्वाः ‡ । ‘या प्रापये (भदा० प०)’ । ‘शिवयद्वाजिद्वा-
यीवाध्यामीवा (उ० १, १५२)’ — इति निपातनात् अ प्रत्ययो धातो-
र्ज्ञस्वत्वं द्रुगागमथ । वाहुसकादायः स्थाने डीप् पीप्यस्यादित्वाद्

(१८) “सतोषयं” — इति भाष्यः । “सतोषयं” — इति ह । (२४) “ऊर्व्यं” C. न ।

(२६) “वार्यं” म C. D F ह । “वार्यं” — इति ह ।

(२७) “स्वन्त्यं” — इति च टीकाव्यक्तः । (३४) “भास्वत्यं” — इति ह ।

(३६) “मातरं” — इति ह । (३७) “नद्यं” — इति ह ।

* “इति नदीनाम्” म । † पु० १ । १० ६ प० ६ ।

‡ एकवचनान्तपादा अपि द्वयने परं ते द्विप्रीवापवा प्रायः । तदादि अन्तमदि
प्रायम् — १, १, ३, ३ अर्णि — भूमिम्, तत २, ४, २३, २ अर्णि — भूमिः,
तत १, ६, १, १ अर्णि — भूमिम् इति, एकवचन अर्णि — एकव इति व्याख्या
वाच सायब १, १८, ३ । † प० ४, १ । निद० ८, ८ ।

द्रष्टव्यम् । याति तांस्तान् प्रदेशान् प्राप्यन्ते वा प्राणिभिः । यद्वा ;
 'यद्वाः'—इति महन्नाम (निघ० ३, ३), पूर्ववत् छीप् । यद्वाः महत्वी
 नद्यः । द्विधातुजं वा इदं नाम,—यातेर्द्धञः, पृषोदरादिः (६, ३,
 १०८) । याताश्च प्राणिभिः हताश्च यन्नेष्वित्यर्थः । "स्त्रयमत्कैः परि-
 दीयन्ति यद्वाः (ऋ० सं० २, ७, २४, ४)"—"अवर्हयन्त्सुभगं"
 सुत यद्वाः (ऋ० सं० २, ८, १३, ४)"—इति च निगमौ ॥

केषु चित् कोशेषु "यव्याः"—इतीदं नाम दृष्टम् । 'यु मिश्रणे
 (अदा० प०)' पृथग्भावोऽप्यस्यार्थः—इति नैगमकाण्डे 'वियुते
 (निरु० ४, २५)' इत्यस्य निर्वचने स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितः । 'यु
 मिश्रणे'—इति अयं पठ्यते, प्रयुज्यते च—'जनयत्यै त्वा संयौमि'—
 इति, तथापि पृथग्भावेऽपि वर्तते । न चायं वैरुपसर्गस्यार्थः, केवल-
 स्यापि दर्शनात्—'युतं धनमस्य', 'युतं भोजनमस्य', 'युतोऽयम्'—
 इति पृथग्भूत इति गम्यते—इति । अस्मात् 'आसुयुवपिरपिल-
 पित्रपित्रमय (३, १, १२६)'—इति ष्यति प्राप्ते 'कृत्येषुटो बहुलम्
 (३, ३, ११३)'—इति 'असो यत् (३, १, ८७)', गुण, 'वान्तो यि
 प्रत्यये (१, १, ७८)' वर्षासु मेघैरुदकेन मिश्रणीयाः, अन्येषु सूर्य-
 रश्मिभिराकृष्टेन पृथग्भवन्तीति वा । अथवा 'युञ् बन्धने (क्रा०
 उ०)' अस्मात् अस्त्रादित्वात् (उ० ४, १०८) यक् द्रष्टव्यः । बध्यते
 आसु सेतुरिति, यव्याः । यद्वा ; यवेभ्यो धान्यविशेषेभ्यो द्विताः
 'खलयवमापतिलहपत्रघ्नणय (५, १, ७)'—इति यत् । नदीजवे-
 नापि वर्हन्ते यव्याः । "वार्शं त्वा यव्याभिः (ऋ० सं० ६, ७, २, २)"
 —इति निगमः । 'हृदमिव कुल्याभिः'—इति माधवभाष्यम् ।
 अनयोर्युक्तं गृह्णन्तु सूरयः ॥

(३) खाः* । 'खन अवदारणे (भू० उ०)', 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इत्यत्र 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः (३, २, १०१ भा०)'—इत्युक्ते निरुपपदादपि जनिव्यतिरिक्तादपि खने डः प्रत्ययः, टाप् । हचहननादिन्द्रेण खाताः । तथा च श्रुतिः—'अपां विन् मपिंहितं यदासीद् ह्रं जंघन्वा अप तद्वार (ऋ० सं० १, २, ३८, १)'—इति, 'इन्द्रो अस्माँ अददद् वज्रंवाहुः (ऋ० सं० २, २, १३, १)'—इति च नदीवाक्यम् † । यद्वा ; खनन्ति भूमिं वेगेन वहन्त्यः । अथ वा । 'खै दाने (१)' । 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८)'—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः, टाप् । 'खै स्थैर्ये हिंसायाच्च (भू० प०)'—इति वा । खायन्ति स्थिरा भवन्ति ह्रत्वेण रुद्धाः, हिंस्यन्ते वा तेन, खाः । "सरायखामुपं सजा गृणानः (ऋ० सं० ४, ७, ८, ४)"—"ऋध्यामं ते वरुण खानृतस्य (ऋ० सं० २, ७, ८, ५)"—इति च निगमौ ॥

(४) सीराः ‡ । 'पिञ् वन्धने' भौवादिकः क्रैययादिकश्च । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च (उ० २, २४)'—इति र-प्रत्ययः । सीयन्ते वन्धन्ते आसु सेत्वादितः शिलादिभिरवतारा वा । 'सरणात् सीरः'—इति सत्ते धातोः 'कृपृगृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् (उ० ४, २८)'—इति बाहुलकाद् भवति टि-लोपश्च । 'सीरा शब्दो नदी-वचनान्तोदाप्तः, हल-वचन आद्युदात्तः'—इति माधवः । "द्रवित्न्वः

* निह० ३, १३ १०, ८ ।

† तथाप्येय मनुकमणिका—'तत्र नदीवाक्यं चतुर्थीसहासमीदृशम्'—इति तत्र चेटं वडो ।

‡ निह० ८, ४० ।

पृथिव्यां सीरा अधि- (ऋ० सं० ८, १, ८, ४)" — "सीरा इन्द्रः
स्त्रिवितवे पृथिव्या (ऋ० सं० ३, ६, २, ३)" — इति च निगमः ॥
"सीरा युञ्जन्ति कवयः (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)" — इति हल-
वचनः ॥

(५) स्त्रोत्याः । स्त्रोतसि भवाः । 'स्त्रोतसो विभाषाद्यडो
(४, ४, ११३)' — इति झ-प्रत्ययः । स्त्रोतोऽनुसरणाद्दि नद्यो
भवन्ति । "नवति स्त्रोत्या नवं स्त्रवन्ती (ऋ० सं० ८, ५, २५, ३)"
— इति निगमः ॥

(६) एन्यः । 'इण गतौ (अदा० प०)' । 'धीन्याज्वरिभ्यो
निः (उ० ४, ४८)' — इति बाहुलकाद्भि-प्रत्ययः । 'छादिकारात्
(४, १, ४५ वा०)' — इति ङीप् । यन्ति एभ्यः गमन-स्वभावा हि
नद्यः गम्यन्ते वा प्राणिभिः । "षि यद् वर्त्तन्त एन्यः (ऋ० सं० ४,
३, १२, २)" — इति निगमः । एनी-शब्दो नदी-वचनो ऽस्तीदाप्तः
अन्यत्राद्युदात्तः इति भाष्यः । "एनी' त एते हृ'हृती अंभिःश्रिया
(ऋ० सं० २, २, १३, ६)" — इति अस्योदाहरणम् ॥

(७) धुनयः ॥ 'धुञ् कम्पने' भीवादिः । बहुलानुहतेः
'ष्टणिष्ट्त्रिपाष्णिर्षूर्णिभूर्णि (उ० ४, ५२)' — इत्युक्ते निर्-प्रत्ययः
किञ्च । धुन्वन्ति कम्पयन्ति तीरहृत्वादीनि, कम्पन्ते वा स्वयं
गमनशीलत्वात् । "दिवेदिंवे धुनयो यस्वर्थम् (ऋ० सं० २, ७,
१२, २)" — इति निगमः ॥

(८) रजानाः । 'रजो भङ्गे' सुदादिः परस्मैपदी । व्यत्ययेन

शानच्, अत्र च प्रथमा-समानाधिकारेण शानच् भवति, सुगागमलु
न क्रियते आगमानित्यत्वेन व्यत्ययेन वा । रुजन्ति कूलानि । “सं
रुजानाः पिपिप इन्द्रशतुः (ऋ० सं० १, २, ३, १)” — इति निगमः ॥

(८) वक्षणाःः । ‘वक्ष रोये (भू० प०)’ । ‘क्रुधमण्डार्येभ्यश्च
(?)’ — इति युच् । वक्षन्ति क्रुध्यन्तीव हि ताः वर्षासमये वेगेन
गच्छन्त्यः । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः । यद्वा ; ‘वह
प्रापणे (भू० उ०)’ । अस्माद् ‘युच् बहुलम् (उ० २, ७४)’ — इति
युचि पुगागमो बाहुलकाद् भवति । स्वयं प्रवहन्ति हि ताः ।
‘वक्षतिः प्राप्तिकर्मणः स्यात्’ — इति माधवः । युच् । प्राप्यन्ते हि
ताः प्राणिभिः प्राप्नुवन्ति वा समुद्रं निम्नं वा । “प्र वक्षणा अभिनत्
पर्वतानाम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)” — “महि ज्योतिर्निहितं
वक्षणासु (ऋ० सं० ३, २, ३, ४)” — इति निगमौ ॥

(१०) स्वादीभर्षाः । ‘स्वाद भक्षणे (भू० आ०)’ । कर्त्तव्य-
सुन्. (उ० ४, १८४) अर्षशब्दोऽकारान्तोऽपि निरुक्त उदकनामसु
(१२ । ८८ पृ० २५०) । स्वादः, भक्ष्यमाणः । भक्षणेन चात्र बाधनं
लक्ष्यते, तेन कूलं बाधमानोऽर्षो जलं यासामिति स्वादीभर्षः,
वेगवज्जला इत्यर्थः । ‘प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे (६, १, ११५)’ ।
तथा च माधवः — “धन्वर्षसो नद्यः स्वादीभर्षाः (ऋ० सं ४, २,
२६, २)” — इत्यत्र ‘धन्वर्षसस्तद्वज्जलाः । स्वादीभर्षा जलान्विताः ।
स्वादी वेगवज्जलं यासां तास्तयोक्ताः भक्षितकूलोदकाः’ — इति ।
“धन्वर्षसः (ऋ० सं० ४, २, २६, २)” — इत्ययं निगमः । अथार्षशब्दो
विशेषणम्, अन्यो वा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) रोधचक्राः । 'रुधिर् आवरणे (रु० प०)', 'भावि (३३ १८)' घञ् । 'डु छन् करणे (तना० उ०)', 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८ वा०)—इति कः । 'छजादीनां के द्वे भवतः'—इति द्वित्वम् । चक्रम् करणम्, रोधः, रोधस्य निरोधस्य चक्रं करणं कृतिरासां विद्यते इति रोधचक्राः । नद्यो वृद्ध्या प्राणिनां स्वर-सञ्चरणनिरोधकारिणः । यद्वा ; रोधः तीरं, तस्य करणं निर्माण-मासां विद्यते तीरवत्यो हि नद्यः । सकारलोपच्छान्दसः । यद्वा ; रुधेः करणे घञि (३, ३, १६) रुध्यतेऽनेन जलप्रयाह इति रोधः शब्दः करणं निर्माणमासां विद्यते । "समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः (ऋ० सं० २, ५, १३, २)"—इति निगमः ॥

(१२) हरितः ङ । 'ह्रञ् हरणे' भूवादिः (उ०), 'ह्र प्रसङ्ग-करणे' जुहोत्यादिः (?) । 'ह्रस्वरुहियुपिभ्य इतिः (उ० १, ६४)' । हरन्ति वृक्षगुल्मादीनि वेगेन, प्रसङ्ग हरन्ति वा । निगमोऽन्वेपणीयः ॥

(१३) सरितः । 'स्र गतो (भू० प०)' । पूर्वेषु सूत्रेषु (उ० १, ६४) इति-प्रत्ययः एव इत्यनेन समासार्थः । "सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेनाः (ऋ० सं० ३, ८, ११, १)"—"यो वां समुद्रान्-सरितः पिपत्तिं (ऋ० सं० ५, ५, १७, २)"—इति च निगमौ ॥

(१४) अणुवः ण । 'अहि गतौ (भू० आ०)' । 'जड्वाद्यय (उ० ४, १००)'—इति रु-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्योऽयं शब्दः, निपातनाद्य-स्रोपः, 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् (६, ४,

८६ वा०)”—इत्युवङ् । गच्छन्ति तांस्तान् प्रदेशान् । ‘अग्रुवो गम-
नात् नद्यः’—इति माधवः । “समग्रुवो न समनेष्वञ्जन् (ऋ० सं०
५, २, १, ५)”—इति निगमः ॥

(१५) नभन्वः । ‘णभ तुभ हिंसायाम्’ भूवादिरात्मनेपदी,
दिवादिः क्रमादिश्च परस्मैपदी । ‘दाभाभ्यां नुः (उ० ३, ३१)’—इति
बाहुलकात् नु-प्रत्यये नकार उपजन । नभन्ते, नभ्यन्ति, नभ्रन्ति
इति नभन्वः । ‘जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ् षौचल्युवधाया.’
—इति विकल्पितत्वात् ‘जसि च (७, ३, १०८)’—इति गुणा-
भावः । नद्यो हि बाधिकाः कूनादीनाम् । “प्राग्रुवो नभन्वी ३’
नद्यक्षाः (ऋ० सं० ३, ६, २, २)”—इति स्त्रीलिङ्गो निगमः । “प्र
पर्वतस्य नभन्तूरुच्यवुः (ऋ० सं० ४, ३, २४, ७)”—इति पुंलिङ्गे ।
अत्र ‘सिन्धव. स्युर्नभन्व’—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी † ॥

(१६) वध्वः† । ‘वह प्रापणे (भू० उ०) । ‘वहो धय (उ० १,
८०)’—इति ज-प्रत्ययः । वहन्ति उद्यन्ते वा भूभ्याम् । यदा ;
समुद्रस्य भार्यात्वात् वध्व इत्युच्यते । सरित्पतिर्हि समुद्रः ।
निगमोऽन्वेषणोयः ‡ ॥

(१७) हिरण्यवर्षाः । हिरण्यशब्दो निरुक्तः (१ । २ । १)
‘हर्यतेः कन्यन् हिरय’-इत्यादिना । ‘हृञ् वरणे (स्वा० उ०) ।
‘ऋत्वेन्द्राग्रवञ्ज (उ० २, २७)’—इत्यादिना रन्-प्रत्ययान्तो निपा-
तितः । हृणोति त्रियते वाऽसाविति वर्षः † खेतादिः । हिरण्यः

* ‘भन्ते शब्दकर्मणो नभाञ्जितिवत् नभन्व. उदकारि’—इति च तपैव
मायणोपस्थानम् ।

† नि० २, १ ।

‡ ऋ० सं० ४, ३, १, ६ इत्यम् ।

कान्त इष्टो वर्ष्णी यासां ताः । यद्वा ; द्विता घर्मादी रमणीया मनः-
प्रल्हादजनयित्राः, वारिकाय तापादेर्भूम्या वा इति । “द्विरंश-
वर्ष्णीः परिर्यन्ति यद्द्वीः (ऋ० सं० २, ७, २३, ४)” — इति निगमः ॥

(१८) रोहितः ः । ‘रुह बीजजन्मनि (भू० प०)’ । ‘द्विष्ट-
रुहियुपिभ्य इतिः (उ० १, ८४)’ । रोहत्याभिर्वीजानि, तज्जलेन
हि बीजानि प्ररोहन्ति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१९) समुतः । सम्पूर्वात् ‘सु गतौ (भू० प०)’ — इत्यस्मात्
‘क्विप् च (३, २, ७६)’ — इति क्विप् प्रत्ययः । सङ्गताः संसुतः ।
समोऽन्तलोपश्चान्दसः । सुद्रनद्यो महानद्यश्च परस्परं सङ्गता
भवन्ति ततः समुत इत्युच्यन्ते । समुत सङ्गता इति माधवः ।
यद्वा ; स्रवणेः सम्पदादित्वात् (३, ३, ८४ वा०) क्विप् । स्रवणं
सुतजलप्रवाहः स्रोत इत्यर्थः, तथा सह वर्तन्ते इति समुतः ।
‘सहस्र सः सञ्ज्ञायाम् (३, ६, ७८)’ — इति सः, समुतः । ‘समुतः
स्रोतसा युक्ताः’ — इति च माधवः । “ऋतस्य घेना अयनन्तसमुतः
(ऋ० सं० २, २, ८, १)” — इति निगमः ॥

(२०) अर्ष्णीः णि । ‘ऋण गतौ’ तनादिः (प०) । ‘पचाद्यच्
(३, १, १३४)’ । अर्ष्णन्ति गच्छत्यर्ष्णीः । यद्वा ; अर्ष्ण इत्यकारान्त-
सप्युदकनामित्युक्तम् (१४१ पृ० १३५०) । अर्ष्ण आदित्वादच् (५, २,
१२०) । जलवत्यो हि नद्यः । ‘अर्त्तैरर्ष्णींस्त्युपगाः’ — इति माधवः ।
तत्र पक्षे ‘धापृवस्यन्यतिभ्यो न् (उ० ३, ६)’ — इति न-प्रत्ययः ।
यद्वा ; पचाद्यचि (३, १, १३४), अर्त्तैः ‘उदके नुट् च (उ० ४,

१८२)'—इत्थसुनि विहितो नुडागमो बाहुलकाद् भवति । “ऋणो-
रूपो अनवद्यार्थाः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)”—इति निगमः ॥

(२१) सिन्धवः* । ‘स्यन्दू प्रस्रवणे (भू० आ०)’ । ‘स्यन्देः सम्प्र-
सारणं घञ (उ० १, ११)’—इत्यु-प्रत्ययः । स्यन्दन्ते इत्यर्थः ।
“अधो अघाः सिन्धवः स्त्रीत्याभिः (ऋ० सं० ३, २, १३, ४)”—
“यस्य ते सप्त सिन्धवः (ऋ० सं० ६, ५, ७, २)”—इति च
निगमी ॥

(२२) कुल्याः । ‘कुल संस्थाने (भू० प०)’ । कौलन्ति
संस्थायन्त्यस्मिन् शिलादय इति कुलं पर्वतः । कुले प्रधान भूते
पर्वते भयाः कुल्याः । ‘भवे छन्दसि (४, ४, ११०)’—इति यत् ।
कुलिशनिर्वचने ‘कुलशातनः (निरु० ६, १७)’ । मेघस्य पर्वतस्य
वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः, कुलाः, तेषां च शातनः इत्युक्तेः । मेघस्य
पर्वतस्य वा समुच्छ्रिते प्रदेशे कुले भवन्तीति कुल्याः । चीरस्वामी
सु ‘कुलानि पर्वतानि श्यति पक्षच्छेदेन तनूकरोति, कुलिशः’—
इत्युक्तवान् । यदा ; ‘कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित् (अम० १, १०,
३४)’—इत्यत्र चीरस्वामिनो व्याख्या—‘कृत्रिमा अल्पा च चेतसे-
कार्या कुल्या’ । कुले साधुः ‘तत्र साधुः (४, ४, ८८)’—इति यत् ।
यदाहुः—‘कुल्यादानं जलं विद्यात् कुल्यो मान्ये व्यवस्थितः ।
दाम्पत्यं कुलमित्यन्ये हलं णि वा कुलमुच्यते’—इति । “स्यन्दन्तां

* निरु० ३, २७, ८, २६ १०, ५ ।

† “अष्टागव धर्मदल बह्वत्र कौवितार्थिनाम् । अतुर्गव मृद्वप्यानां विगव
ब्रह्मशातिनाम् ॥”—इति चारीत । ‘बह्वत्र मध्यम इतिमिति तथाविध हलद्वयेन
यावतो भूमिर्वाच्यते तल्लुनमिति वदति’—इति कुल्लु (मनु ०, ११८) ।

कुल्या विपिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)"—“इदं कुल्या
इवाऽऽगत (ऋ० सं० ३, ३, ८, ३)"—इति च निगमौ ॥

(२३) वर्यः । ‘वृञ् वरणे (स्त्रा० उ०)’, ‘वृङ् सम्भती (क्रा०
आ०)’ । ‘अच इः (उ० ४, १३४)’—इति इ-प्रत्ययः, ‘हृदि-
कारात् (४, १, ४५ वा०)’—इति डीप् । वरणीयाः सम्भजनीया
वा वर्यः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इदं नाम माधवः “ऋतावर्यः”—इत्यपठत् । ‘ऋतमित्युदक-
नाम (निरु० २, ५२), ‘छन्दसी वनिपौ च (५, २, १२२ वा०)’
—इति मत्वर्थीयो वनिप्, ‘वनो र च (४, १, ७)’—इति डीन्नेपौ,
‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)’—इति दीर्घः ; ऋतावर्यः ।
“ऋतावरीरुपं सुदुर्त्तमेवैः (ऋ० सं० ३, २, १२, ४)”—इति
निगमः ॥ अत्र स्कन्दस्वामिना ‘नदीनाम’—इति नोक्तम्, युक्तं
गृह्यन्तु सूरयः ॥

(२४) उर्यः० । ‘ऊर्षुञ् आच्छादने (अदा० उ०)’—इत्य-
स्माद् वृणोतिथ । उर्य इति पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१, १, १०) ।
महत्यो नद्यः, छादयित्तमो वा भूमिः खेनोदकेन ॥

एतदादीनामुत्तरेषां नाम्नां निगमा अन्वेषणीयाः प्रायेण ॥

(२५) इरावत्यः † । ‘इण गती (अदा० प०)’ । ‘ऋञ्जे-
न्द्रापञ्चविप्र (उ० २, २७)’—इत्यादिना र-प्रत्ययो गुणाभावो
निपात्यते । इरा वलं, तदासामस्ति मतुप्, वत्वं, डीप् ॥

(२६) पार्वत्यः । पर्वतशब्दो निरुक्तो मेघपर्वतानां नामत्वेन

(१, १०, ८) । 'तस्यापत्यम् (४, १, ८०)'—इत्यण्, डीप् (४, १, १५) ॥

(२७) स्ववन्त्यः । 'सु गतौ (भू० प०)', । लट्, शब्तौ डीप् । सर्वदा गमनस्रभावः । "नवतिं स्त्रीत्या नव च स्ववन्तीः (ऋ० सं० ८, ५, २५, ३)"—इति निगमः । अत्र स्त्रीत्या इति विशेषणम् ॥

अस्य स्थाने "रेवत्यः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते । तदा ; 'रयिः'—द्रव्युदकनाम (१२, ७३) । रयिरासामस्तीति मतुप्, 'रयेर्मतौ बहुलम् (६, १ ३४ वा०)'—इति सम्प्रसारणम् । "पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् (ऋ० सं० ८, ८, ३८, १)"—इति निगमः । सिन्धुशब्दी विशेषणम् ॥

(२८) ऊर्जस्वत्यः* । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' चुरादिः (प०) । असुन् (उ० ४, १८४) । ऊर्जयतीत्यूर्जो बलं तेन तद्वत्यः । 'अस्मायामेधास्त्रजो विनिः (५, २, १२१)'—'बहुलच्छन्दसि (५, २, १२२)'—इत्युक्ते मतुप्, 'तसौ मत्वर्थे (१, ४, १८)'—इति भ-सञ्ज्ञा । बलवत्यो हि नद्यः यतः स्वर्गेन स्थिरानपि वृक्षादीन् हरन्ति । 'ओजसा वा एता बहुन्ती रिवोहती रिव आकूलन्ती रिव धावन्ती रिव (?)'—इति श्रुतिः ॥

(२९) पयस्वत्यः† । 'पा पाने (भू० प०)' । पिबतेरी चासुन् (६, ४, ६६ । उ० ४, १८४) । पीयत इति पयः । प्यायतेर्वा (भू० आ०) असुनि बाहुलकात् ; 'प्यायः पी (६, १, २८)'—इति

निष्ठायां विहितः पी-भावो भवति । वर्द्धतेऽनेन पीतेन प्राणिन इति पयः । उदकं तद्वत्यः ॥

(३०) सरस्वत्यः ङ । सर इत्युदकनाम्नि निरुक्तम् (१२, ३८) ; तद्वत्यः सरस्वत्यः ॥

(३१) तरस्वत्यः । 'तृ प्लवनतरणयोः (भू० प०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । तरन्वनेनापदमिति तरो बलं, तद्वत्यः ॥

(३२) हरस्वत्यः । 'हृज् हरणे (भू० उ०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । 'उदकं हर उच्यते'—इति निरुक्तम् (४, १८) ; तदि बहयो हरन्ति, सर्वं क्रियते वा प्राणिभिरुपभोगाय, तद्वत्यः § ॥

(३३) रोधस्वत्यः । रोधसा तोरेण, तद्वत्यः । "चित्रा रोधस्वती रनु" (ऋ० सं० १, ३, १७, १)—इति निगमः ॥

(३४) भास्वत्यः ॥ । 'भा दीप्तौ (अदा० प०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । भा दीप्तिः, तद्वत्यः ; दीप्तिमत्यो हि नयः ॥

(३५) अजिराः ण । 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)' । 'अजिर-शिशिर-शिथिल-स्थिर-स्फिर-स्थविर-खदिराः (उ० १, ५३)'—इति किरच्-प्रत्ययो वी-भावाभावश्च निपात्यते । अजन्ति गच्छन्ति चिप्यन्ते प्रेर्यन्ते आसु नाव इति । यद्वा ; 'अजिरम्'—इति चिप्रनाम (निघ० २, १५), अजिराः शीघ्रगाः ॥

(३६) मातरः ॥ । 'माड् माने (अदा० आ०)' । लृन्-लृवी,

* नियमस्तस्य ऋ० सं० ५, १, १४, २ द्रष्टव्यः ।

† उ० ११ । उ० ८० प० १ । ‡ नियमस्तस्य ऋ० सं० ४, ८, ३०, २ द्रष्टव्यः ।

§ नियमस्तस्य ऋ० सं० २, ६, ३०, १ द्रष्टव्यः ।

॥ उ० ८ । उ० ५१ प० १ ।

¶ प० २, १६ ।

** निघ० १, ८, ४, १४, ८, १२, ० ।

‘शंसिचदादिभ्यः सञ्ज्ञायां ढन्-ढचौ † (उ० २, ८७)’—इति वचनात् । ‘न पट्स्रस्त्रादिभ्यः (४, १, १०)’—इति ङीप्-प्रति-
षेधः । निर्मायते प्रजापतिना, भान्ति आसु आप इति वा, माढ-
वसोकस्य रचिका इति वा ; नदीमाढक इति हि देशस्य व्यप-
देशः † । “जन्नानं सप्तमातरं (ऋ० सं० ७, ५, ४, ५)”—द्वितीयमा
सप्तशिंवासु माढयु’ (ऋ० सं० २, २, ८, २)”—इति च निगमौ ॥

(३७) नद्यः † । ‘णद अय्यक्ते शब्दे (भू० प०)’ । पचाद्यच्
(३, १, १३४) । तत्र च ‘नदट्’—इति टिदयं पठ्यते (४, १,
१५ भा०), ततो ङीप् । नदन्ति नद्यः । † † † । “सो अर्षवो न
नद्यः समुद्रियः (ऋ० सं० १, ४, १६, २)”—“प्रतोषं शापं नद्यो’
वहन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २०, ४)”—इति च निगमौ ॥

॥ इति सप्तविंशत्तदीनामानि ॥ १३ ॥

अल्यः^(१) । हयः^(२) । अर्वा^(३) । वाजी^(४) । सप्ति^(५) ।
वङ्गि^(६) । दधिक्वा^(७) । दधिक्रावा^(८) । एतंग्वा^(९) ।
एतंग्शः^(१०) । पैडः^(११) । द्दीर्गाहः^(१२) । औच्चैःश्वसः^(१३) ।
ताच्यैः^(१४) । आशुः^(१५) । ब्रह्मः^(१६) । अरुपः^(१७) ।

• ‘दन्तौ शंसिचदादिभ्यः सञ्ज्ञायां ङान्ति’—इति ङी० पाठः ।

† ‘दिसो नद्यसु-उटानु-सप्तवतीदिपाठितः । सप्तदीमाढको दीवमाढकप सदा-
कमम्’—इति चम० को० १, १, १२ ।

‡ प० ३, २ । निव० २, २४, ८, २४ ११, ४८ ।

(६) ‘पतय’ क-म-अतिरिक्तं च० सं० १, ८, ७, ३—इति च तस्य निगमः ।

(११) ‘दीर्गाह’—इति च । (१२) कान्तिरिक्तं तु सर्वत्र ‘औच्चैःश्वस’—इति ।

‘उटानु संवत्’—इति च ।

मांश्चत्वः^(१८) । अव्ययः^(१९) । श्येनासः^(२०) । सुपर्णाः^(२१) ।
पतङ्गाः^(२२) । नरः^(२३) । ह्यार्याणाम्^(२४) । हंसासः^(२५) ।
अश्वः^(२६) । इति षड्विंशतिरश्वनामानि * ॥ १४ ॥

(१) अत्यः † । 'अत सातत्यगमने (भू० प)' । 'कृत्यल्युटो
बहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि यत् । अथ वा 'अन्नगादयश्च
(उ० ४, १०८)'—इति यत् प्रत्ययो द्रष्टव्यः । अतति सततं
गच्छति, गच्छत्यनेनाश्वारोह इति वा । "वामत्या अपि कर्षे'
वहन्तु (ऋ० सं० ४, १, ३०, ४)"—इति निगमः ॥

(२) ह्यः । 'ह्य गतिविक्रान्ते (भू० प०)' । पचाद्यच्
(३, १, १३४) । ह्यति गच्छत्यध्वानं, विक्रमते वा । 'अश्वदीनां
गतिविशेषो विक्रमणम्'—इति वृत्तिः । "ह्यो न विद्धां अयुजि
स्त्रयं, धुरि (ऋ० सं० ४, २, २८, १)"—"ह्योसि (ता० ब्रा० १,
१, ७)"—इति च निगमौ ॥

(३) अर्वा ‡ । 'ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)' । 'सामदि-
पद्यत्तिपृथक्किभ्यो वनिप् (उ० ४, १०८)'—इति वनिप् प्रत्ययः ।
गच्छत्यध्वानं प्रापयत्यध्वनः पारमिति वा । 'अर्वेररणवान् (निरु०
१०, ३१)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । भाष्ये तु अर्वेररणवान्

(१८) "माःचत्व." य । "मांश्चत्वः" छ, चत्वेवमपि निगमः ऋ० सं० ०, ४, ११, १ ।
ऋ० सं० ३, ४, ११, १ इत्यस्यावयवे—"मांश्चत्वः"—इति पदकारसम्भवात्, "मपतुः"
—इति मापत्यस्य च । "मपतुः" । "मपतुः"—इति छ ।

(१९) "अव्यय" C. D. F. छ ।

(२०) "श्येनास." छ ।

(२३) "नरः" न iid. छ ।

* "इत्यश्वानाम्" य ।

† निरु० ४, ११ ।

‡ निरु० १०, ११ ।

इत्यर्थं प्राप्तिवचनं द्रष्टव्यम् । अक्षरन्तर्णीतण्यर्थाद्वा 'अन्त्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति वनिति रूपम् । प्रेर्यते कसादिना प्रतिक्षणं पार्थागादिनेति वा । यद्वा ; * * * अन्यमाश्रितः अस्व-
तन्त्र इत्यर्थः अश्वो ह्यारीह्विपरतन्त्रः । "द्रुन्नी यन्वन् क्त्वा न.र्वा (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)"—इति निगमः ॥

(४) वाजी० । 'वज गती (भू० प०)' । वज् । वाजी वेग । 'रंहस्तरणिः प्रसभो वेगो रपो जवी वाजः'—इति निघण्टुः (१) । 'अजिब्रज्घीय (७, ३, ६०)'—इत्यत्र न्यासः—'चकारस्थानुक्तसमु-
च्चयार्थं चाद् वजेरपि कुत्वप्रतिषेधसिद्धे भवति वाजः वाज्यम्'—
इति । वाजी ऽस्यास्ति 'अत इनिठनी (५, २, ११५)' वाजी ।
वेगवान् ह्यश्वः । यद्वा ; वाजोऽन्नं देवतात्वे हविल्लक्षणेन, अश्व-
जातीयत्वे तज्जात्युचितमुद्रायमेन तद्दान् । 'वाजाः पक्षाः अभूवन्न-
स्येति वाजी'—इति चीरस्वामी । वैजनवान् वा । वैजनं कम्पनं
कम्पितः स्वयं, कम्पयिता वा परिपा मित्यर्थः । अत्र 'षो विजी
भयषलनयोः (रू० प०)'—इत्यस्माद् वाजगच्छः पृषोदरादित्वात्
सिद्धः । "विमोचनं वाजिनो रामंभस्य (ऋ० सं० ३, ३, १८, ५)"
—इति निगमः ॥

(५) सप्तिः ण । 'पप समवाये (भू० प०)' । 'सपिनसिषसि-
पदिभ्यस्तिप्'—इति श्रीभोजदेवः । सपति सद्दामेषु सहमामेयेति ।
गति-कर्मणो वा सप्तिः । 'सपतेः स्वर्गार्थात्'—इति माधवः ।
'सृष्ट गती (भू० प०)'—अस्माद्वा ति-प्रत्यये गुणे च रिफलोपो

वाहुलकात्, सर्पति सप्तिः । “जुपाण इन्द्र सप्तिभिर्न आ गहि
(ऋ० सं० ६, १, ८, ३)”—इति निगमः ॥

(६) वङ्गिः ः । ‘वह प्रापणे (भू० उ०)’ । ‘वह्विश्चिश्चुयुद्-
ग्लाहात्वरिभ्यो नित् (उ० ४, ५१)’—इति नि-प्रत्ययः । “ये त्वा
वहन्ति वङ्गयः (ऋ० सं० १, १, २६, ६)”—इति निगमः ॥

(७) दधिक्राः ः । ‘तत्र दधिक्रा इत्येतद् दधत् क्रामतीति
वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा (निरु० २, २७)’
—इत्यत्र स्कन्दस्वामो—‘दधेक्राः ; दधत् धारयत् स्वारीहिषं
क्रामति ; दधत् क्रन्दति हर्षार्थं क्रेपारवं करोति ; दधदित्याकारी
भवति अधिष्ठितम् ; ईपदवनत-मध्यभागः, उद्वत-कन्धर, कुञ्चित-
घोणः, स्तिमितचक्षुः, कर्णशुक्तिकाकारी भवति’—इति । सर्वत्र
दधच्छब्दः पूर्वपटं तस्य ष्टपोदरादित्वात् (६, ३, १०८) तकारलोप
इकारान्तादेशश्च । क्रामतेः क्रन्दते राड्पूर्वात् करोतेर्वोत्तरपदं,
तत्र, क्रामतेः ‘जनसनखनक्रमगमो विट् (३२, ६७)’—इति विट्,
‘विड्नोरनुनासिकस्यात् (६, ४, ४१)—इत्यात्वम् । क्रन्देः ‘अन्येभ्यो-
ऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—इति विच्, व्यत्ययेनानुनासिकस्यात्वं,
दकारलोपश्च ष्टपोदरादित्वेन करोतेः क्तिप् युक् चानुवर्तते । षाड्
च धातोः परो यणादेशः ; दधिक्राः । “क्रतुं दधिक्रा अनु सप्तवी-
त्वत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)”—इति निगमः ॥

(८) दधिक्रावा । अत्र ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—
इति षनिप् । अन्यत्सर्वं पूर्वेण समाजम् अर्थश्च । “दधिक्रादिपमूर्जे
स्वर्जनत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, २)”—इति निगमः ॥

(८) एतग्वा । 'इण् गतौ (अदा० प०)' । 'हसिमृगुरावामिद-
 मिलूपूर्वभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)'—इति तन् प्रत्ययः कर्मणि ।
 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इत्युक्तेः भूतेऽपि भवन्ति । एतं
 प्राप्तम् । 'गन्तृ गतौ (भू० प०)', 'इण्शोभ्यां वन् (उ० १, १, ५०)'
 —इति बाहुलकाद् वन् प्रत्ययः टि-लोपश्च । गम्यत इति ग्वः
 गन्तव्यो देशः । एतः प्राप्तो गन्तव्यो येन स एतग्वः । अग्नस्तु
 शैघ्रातिशयेन गमनारम्भ एवाविलम्बितं गन्तव्यदेशं प्राप्नोतीति एत
 उच्यते । 'एतग्वाः प्राप्तगन्तव्याः'—इति माधवः । यद्वा ; एत-
 शब्दः शक्लपर्यायः, गमेः क्विप्, 'गमः क्वौ (६, ४, ४०)'—इत्यनुना-
 सिकलोपः, 'ऊञ् च गमादीनाम् (६, ४, ४० वा०)'—इत्युकारो-
 ऽन्तादेशः । आगमनमागूः । धातूपसर्गयोः स्थानविपर्ययः प्राप्तः ।
 एतस्य शक्लवर्णस्यागमनमस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक् । एतग्वाः
 शक्लवर्णा भग्नाः । यद्वा ; एतः शक्लवर्णोऽस्यास्तीति 'केशादोऽन्य-
 तरस्याम् (५, २, १०८)'—'अन्तेभ्योऽपि दृश्यते (५, २, १०८ वा०)'
 —इति य-प्रत्ययः, गकारउपजनः । 'एतस्य श्वेतवर्णस्य ग्वो
 मत्वर्थीयो भवति'—इति माधवः । सर्वेषामग्रानां यत्र कापि
 यौक्लमस्ति रूपेण वा । एतग्वा-घञोऽश्चे वचन्ते । तथाच 'विशाखा-
 पाठौ मन्यदण्डयोः (?)'—इत्यत्र षट्मञ्जरी—'विशाखा-
 पाठशब्दौ रुटिरूपेण मन्यदण्डयोर्वचन्ते, तेन यथाकथञ्चिच्छा-
 धृतवानुग्रामनाथं द्युत्पत्तिः क्रियते'—इति । तेनामत्वर्थेऽपि न
 दोषः । 'एतग्वा'—इत्याकारान्तपाठो यथादृष्टम् । "एतं ग्वा चिच्च
 सुयुजां युजानः (ऋ० सं० ५, ५, १०, २)"—"एतं ग्वा चिच्च एतं ग्वा

युयोजंते (ऋ० सं० ६, ५, ८, २)—इति च निगमादौ 'सुपां
सुलुग् (७, १, ३८)'—इति विभक्तेराकारः ॥

(१०) एतशः । 'इष् गतौ (अदा० प०)' । 'इष्स्तशन्तशसुनी
(उ० ३, १४५)'—इति तशन्-प्रत्ययः । एतशः गमनकुशलः ।
यद्वा ; एत-शब्दात् लोमादित्वात् (५, २, १०) शस्* । एतद्वा
एतच्छरीर एतशः ; ष्टपोदरादित्वात् (६, ३, १०८) सर्वसिद्धिः ।
“एतशो वहति धूर्षु युक्तः (ऋ० सं० ५, ५, ५, २)”—“यदेतशेभिः
पतरै रथर्यसिं (ऋ० सं० ७, ८, १२, ३)”—इति च निगमौ ॥

(११) पैहः । 'पद गतौ (दि० आ०)' । 'कृष्टृष्टृभ्यो षः
(उ० १, १५३)' इति ष-प्रत्ययो षाड्जलकात्, अकारस्यैकारः
ष्टपोदरादित्वात् (६, ३, १०८) । पद्यते गच्छति पद्यतेऽनेनेति षा ।
'पदेः पैहो गतिक्रियायाम्'—इति माधवः । “पैहो न हि त्व महिं
नाम्नां हुन्ता (ऋ० सं० ७, ३, २४, ४)”—इति निगमः ॥

(१२) दौर्गहः । दुर्-शब्दे उपपदे गृह्णातिः (आ० उ०)
गाहिर्या (भू० आ०) 'ईपहुःसुपु कच्छायेंषु खल् (३, ३, १२६), ष्टपो-
दरादित्वात् (६, ३, १०८) गृह्णातिः रीफलोपः, गाहिर्ज्ञेत्वम् ।
अश्वहृदयानमिज्ञैर्गृहीत मशक्यत्वात् दुर्गह इत्युच्यते । दुर्गह एव
दौर्गहः, प्रज्ञादित्वादण् (५, ४, ३८) । यद्वा ; 'दुःखेन गहितथ-
त्वात् दुर्गाहं जल मुच्यते'—इति माधवः, तत्र भवो दौर्गहः, 'तत्र
भवः (४, ३, ५३)'—इत्यण् ; 'अप्सु योनिर्वा अश्वः (शत० ब्रा०
५, ४, ४, ४)'—इति श्रुतिः । “सप्तऋषयो दौर्गहे वध्यमानि
(ऋ० सं० ३, ७, १८, ३)”—इति निगमः ॥

(१३) औचैःश्वसः । अमृतमन्यने जातोऽश्व उचैःश्ववाः ।
उचैर्महच्छ्वः कीर्त्तिरस्येति, 'तस्यापत्यम् (४, १, ८२)'—इत्यण् ।
तत्कुलीना घञ्वाः सर्वे । निगमोऽन्वेपणीयः * ॥

(१४) तार्क्ष्यः † । तूर्षमश्रुते गन्तव्यं, तीर्षे अन्तरिक्षे क्षिय-
तीति तार्क्ष्यः । तूर्ष-शब्दात् तीर्ष-शब्दाद्वा पूर्वपदम्, अश्रुतेः
क्षीयते वीतरपदम्; षुपोदरादिः (६, ३, १०८) । अश्वो हि
वेगवशादाकाशे गच्छन्निव हि दृश्यते प्रेक्षकैः । यद्वा; ङीन
तार्क्ष्यसादृश्यात्‡ तार्क्ष्य इत्युच्यते । 'तुरङ्गरुडौ तार्क्ष्यौ (अम०
को० ३, ३, १४५)'—इत्यत्र टच्चापत्यं तार्क्ष्यः, गर्गादित्वात्—
इति घोरखामो । निगमोऽन्वेपणीयः § ॥

(१५) आशुः ॥ । 'अशु व्याप्तौ (स्वा० आ०)' । 'हवापाजिमि-
स्रदिसाध्यशुभ्य उण् (उ० १, १)' । अश्रुतेऽध्वानम् । अश्रुतेर्वा
वाहुनकादुण् (३, ३, १) । अश्रुति महाशनो भवति । आशु-
रिति क्षिप्रनाम (निघ० २, १५), गोघ्नो वा । "द्रवधंक्नेष्वाशुयु'
(ऋ० सं० ६, ३, १३, ८)"—इति निगमः ॥

(१६) ब्रध्नः ¶ । अत्र भास्करमिश्रेण—'ब्रध्नम् परिष्टम्,
अरुप मारोचनम्'—इति व्याख्यातम् । याजसनेये तु,—“युञ्जन्ति
ब्रध्नमरुपशरन्ताम् (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इत्यत्र, उपटः—
'अखं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति, अश्वोऽन्वादियत् स्तूयत इति वा' ॥

* "इति तार्क्ष्यं इत्यौ रीचैः अमृतमंशुवम्"—इति अम० म० २०, १९८, १३ इत्यथ ।

† प० ५, ४ । निघ० १०, २० ।

‡ ताद्यां वायु (निघ० १०, २८) ।

§ 'अशु ५ (८, ८, १६, १)—इत्येव इत्यपि निगमो भवितुमर्हति ।

¶ प० ३, १३ । निघ० ६, १, ८, ८ ।

५ प० १, १ ।

(१७) अरुपः * । 'ऋ गतिप्रापणयोः (ऋग० प०)' । ऋणाति अभ्यामुखं गच्छति, अर्यते वा तदर्थिभिः । यद्वा ; अरुपमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), मत्वर्थीयोऽकारः, प्रशस्तरूप इत्यर्थः । "हरिं मृजन्त्यरूपो न युज्यते (ऋ० सं० ७, २, २७, १)" —इति निगमः ॥

(१८) मांथत्वः । 'मन ज्ञाने (दि० आ०)' । पदस्य न-
लोपाभावः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) । "महीमे अंस्य वृष-
नामं शूपे मांथत्वे वा पृथने वा वधत्वे (ऋ० सं० ७, ४, २१, ४)"
—इत्यत्र, माधवस्य प्रथमभाष्यम्—'मही महती, इमे, अस्य
सोमस्य, शूपे सुखकरे भवतः । ये च कर्मणी मांथत्वे । अश्वनामै-
तत् । मच्चु चरतीति । अश्वैः क्रियमाणे युद्धे वाहुयुद्धे, वधत्वे
शत्रूणां हिंसनशीले भवतः । सोऽयं अस्वापयच्छत्रून्त्सेहयच्च ।
स्नेहनं प्रद्रावणम् । अथ प्रत्यक्षकृतः'—इत्यादि । अत्र मांथत्वस्य
* * * । समासत्रायपाठेषु † मांथत्व इति दृश्यते । 'ब्रध्नं मांथती-
र्वरुणस्य वभ्रुम् (ऋ० सं० ५, ४, ११, ३)'—इत्यत्र माधवः—
'मांथतु रित्यश्वनाम * * * । इह तु वरुणविशेषणम्' मांथती-
र्वरुणस्य महान्तं वभ्रुम्—इत्यभाषयत् ‡ ; निरूपणीयम् ॥

(१९) अव्यययः § । एषामष्टावुत्तराणि बहुवदित्युक्तम् (निर०
२, २४०), असन्देहार्थमेतदादीनि बहुवचनान्तानि नामानि । 'व्यय

* पु० ८ । पु० ५५ प० ४ । † निरुक्तसमासत्रायपाठेषु अस्वापयनामस्य इत्यर्थः ।

‡ सदितापाठे 'मांथती'—इत्येव, पदपाठे तु 'मथती'—इति, व्याख्याकाराणि
इषीह 'मथती'—इत्येव प्रतीकमवलम्बितमिति ध्येयम् ।

§ न एवमेव पङ्क्तियांल्लस्य ।

भयचलनयोः (भू० आ०) । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—
इतीन् प्रत्ययः, नञ्-सनासः । न व्ययन्त्यभि सङ्घामेषु अय्यथयः
दृष्टे भयेऽप्यय्यथः स्यादिति भावः । यद्वा ; व्यधिरिति क्रोधनाम
(निघ० २, १३), आरौहण-ताडन-बन्धनादिभिर्न क्रुध्यन्तीत्यर्थः ।
“पतविभिरयमैरेव्यधिभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ७) — इति निगमः ॥

(२०) श्येनासः ७ । 'श्येनः शंसनीयं गच्छति (निरु० ४, २४)'
—इति भाष्ये । जसि 'आञ्जसेरसुक् (७, १, ५०)' । “श्येनासो
न दुवसनासो अर्थम् (ऋ० सं० ३, ५, ५, ५)” —इति निगमः ॥

(२१) सुपर्णाः १ । 'पृ पालनपूरणयोः (लु० ष०)' । 'धापू-
वस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)' —इति न-प्रत्ययः । सुपाल्यन्ते यव-
सादिप्रदानेन, पूरयन्ति वा नभः क्रेपारवादिना सङ्घामसाधन-
त्वात् । पतते वा बाहुलकात् न-प्रत्ययस्तकारस्य रेफः, शोभन-
गमना इत्यर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) पतङ्गाः । 'पल्ल गती (भू० ष०)' । 'पतेरङ्च् (उ० १,
११७)' । यद्वा ; * * * खच्-प्रकरणे 'गमेस्तु खच्युपसदानम् †
(३, २, ६८ वा०)' —इति खच्, खच्च डिहा यक्तव्यः (३, २, ६८ वा०),
'खित्यनव्ययस्य (६, ३, ६६)' —इति सुम् पतङ्गा इति । 'अश्वाः
पूर्वं पक्षिणो भूवन्' —इति श्रूयते । “रथे युक्तासं आश्वः पतङ्गाः
(ऋ० सं० १, ८, १८, ४)” —इति निगमः । आश्वशब्दो विशेषणम् ॥

(२३) नरः ‡ । 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)' । 'नयते डिञ्च
(उ० ३, ८३)' —इति ऋञ् प्रत्ययः । जसि नरः । नयन्ति

* प० ५, ५ । निरु० ४, २४, ११, १ ।

† प० ५ प० ३५ प० ४ ।

‡ कार्तिकसप्तमस्तु 'गमे सुपि नाथ' —इति ।

§ प० २, १ । निरु० ५, १ ।

आरोहिणम्, कर्मणां नेतारो या नरः । “त्वं सूरौ हृरितो रामयो
नृन् (ऋ० सं० १, ८, २६, ३)”—इति निगमः । ‘नृन् अश्वान्’
—इति माधवः ॥

(२४) द्वार्याणाम् । ‘द्वृ कौटिल्ये (भू० प०)’ । ‘ऋहलीर्षत्
(३, १, १२४)’ । खलोनाद्याकर्षणे मुखादिचङ्गेषु कुटिलोक्रियन्ते
द्वार्याः । यदा ; द्वरतिरक्तिकर्मां (निघ० २, ८), ‘कत्वच्युटो बहु-
लम् (३, ३, ११३)’—इति प्लत् । ‘द्वरत्यर्थम् अश्वताः द्वार्याः । ‘द्वरि
गतौ’—इति माधवः । “द्वार्याणाम्”—इति ययादृष्टपाठः । “पुत्रो
न द्वार्याणाम् (ऋ० सं० ४, १, १, ४)”—इति निगमः ॥

(२५) हंसासः * । ‘हन हिंसागत्योः (अदा० प०)’ । ‘हतृ-
यदिहनिकमिकपि-(युध्यवि)-भ्यः सः (उ० ३, ५८)’—इति स-
प्रत्ययः । घ्नन्ति गच्छन्त्यध्वानं, गच्छन्तः पद्भिरध्वानं हिंसन्ति वा
(ऐ० ब्रा० ५, १, १) । “हंसासो वे वां मधुमन्तो अस्त्रिधः (ऋ० सं०
३, ७, २१, ४)”—इति निगमः ॥

(२६) अश्वताः † । ‘अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)’ । ‘अशमुपि-
नटिकसिद्धटिविशिभ्यः कुन् (उ० १, १४८)’—इति कुन् प्रत्ययः ।
अश्रातेर्वा वाहुलकात् । अश्रुवतेऽध्वानं महाशना भवन्तीति च ।
* * * । “यदाक्षिपुदिव्यमज्जमर्षाः (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)”
—इति निगमः ॥

॥ इति पड्डिंशतिरखनामानि ॥ १४० ॥

‘दशोत्तराख्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय (निरु० २, २८)”—इतिहासपक्षेऽपि पूर्वपक्षापरपक्षावहीरात्रे वा ॥

हरी इन्द्रस्य^(१) । रोहितोऽग्नेः^(२) । हरितं आदित्यस्य^(३) । रासभावश्विनोः^(४) । अजाः पूषाः^(५) । पृषत्यो मरुताम्^(६) । अरुण्यो गाव उषसः^(७) । श्यावाः सवितुः^(८) । विश्वरूपा बृहस्पतेः^(९) । नियुतो वायोः^(१०) । इति दशाऽऽदिष्टोपयोजनानि * ॥ १५ ॥

“[१] हरी इन्द्रस्य । सोमपानादिक्रियायाः साधनत्वात् ॥

[२] रोहितोऽग्नेः । नित्यपक्षे ज्वाला अग्ना व्याप्तिमत्य ॥

[३] हरित आदित्यस्य । हरितवर्णा रश्मयः प्रातरादित्यस्य ।

[४] रासभावश्विनोः । अश्विभोगकाले रासभवर्णौ, तत्कालोचितेन श्यामलेन वर्णेनायं व्यपदेशः ॥

[५] अजाः पूषाः । अजा अजनात् । पूषाः काले रश्मयो गच्छन्ति ॥

[६] पृषत्यो मरुताम् । प्राहपि सर्वतः पृषत्यो विचित्रा मेघमाला मरुताम् ॥

[७] अरुण्यो गाव उषसः । उषसः काले तमोऽभिभवे अरुणिमाया मागन्त्राः ॥

[८] श्यावाः सवितुः । सवितुः काले श्यामवर्णा भवन्ति * ॥

(७) “अरुण्यो गाव उषसाम्”—इति कानि रिलेडु सर्वत्रैव, पर सन्ध्यानि कृतम्याख्याविद्वद् ।

• “इत्यादिष्टोपयोजनानि” ग ।

रुणो वर्णः, तदन्तोऽपि श्यावाः ; 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः
(१, ४, १८ वा०)' । "वि जनाञ्छ्यावाः शितिपादो' अख्यन्
(ऋ० सं० १, ३, ६, ५)"—इति निगमः ॥

(८) विश्वरूपाः * । नानावर्णोश्वाः । "बृहस्पतिश्च सविता
च विश्वरूपैरिहागतम् (?)"—"बृहस्पतिर्विश्वरूपा मुपाजत
(ऋ० सं० २, ३, ५, १)"—इति च निगमौ ॥

(१०) नियुतः † । नि-पूर्वात् 'यु मिथणे (अदा० प०)'—
इत्यस्मात् क्विप् । नि युवन्ति मिथयन्ति ढणपर्षादीनि, आत्मानं
रथेन वा । यद्वा ; नि-पूर्वात् 'यमु उपरमे (भू० प०)'—इत्यस्मात्
'मृगो रुतिः (उ० १, ८१)'—इति बाहुलकात् उति-प्रत्ययटि-
लोपश्च । नियम्यन्ते सारथिना नियुतः । "नियुङ्गिर्वा यविष्टये'
दुरोणे (ऋ० सं० ५, ६, १४, ३)"—इति निगमः ॥

इति दशादिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

भाजते^(१) । भाशते^(२) । भाशयति^(३) । द्दीदयति^(४) ।
शोचति^(५) । मन्दते^(६) । भन्दते^(७) । रोचते^(८) । द्योत-
ते^(९) । ज्योतते^(१०) । द्युमत्^(११) । इत्येकादश ज्वलति-
कर्माणि ‡ ॥ १६ ॥

* निघ० १०, २४, ११, १८, १२, ८ ; ३८ । † निघ० ५, २५ ।

(१) "भाशति"—इत्यपि टीकासम्यत् पर न क्वपि दृश्यते । "भाशते" ग, ५ ।

"भाशते" C. D. । "भाशते" F मूलमथ लिपिसमाप्तः ।

(२), (१०) "भ्यजते । द्योतते"—इति व्यत्ययपाठः ऋ ।

‡ "इति ज्वलतिकर्माणि" ग । "इत्येकादश ज्वलतिकर्माणि वाच्यः" ऋ ।

(१) भ्राजते । 'टु भ्राजू दीप्ती' भूवादिरात्मनेपदी । "भ्राजंते चेषिंदन् (ऋ० सं० ७, ७, २, ३)" —इति निगमः ॥

(२), (३) भ्राशते । भ्राशति । 'टु भ्राशृ स्नाशृ दीप्ती' भूवादी आत्मनेपदिनी । 'वा भ्राशस्नाशभ्रमुक्कमुक्कमुक्कसिबुटिलपः (३, १, ७०)' —इति पक्षे श्यन्, परस्मैपदित्वं छान्दसम् । "नि तिग्मानि भ्राशयन् भ्राश्यानि (ऋ० सं० ८, ६, २०, ५)" —इति निगमः । 'भ्राशति शिलाजितादीनि' —इति माधयः स्नाशतीति पाठान्तरम् । भ्राशतीतिवत् प्रक्रिया ॥

(४) दीदयति ॐ । नैरुक्तो धातुः (निरु० १०, १९) । यदा; 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा० आ०)' —इत्यस्य घकारस्य दकारो व्यत्ययेन, 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)' —इति शपो लुगभावः; परस्मैपदित्वं छान्दसम् । "यो अन्धिो दीदयदप्सन्तः' (ऋ० सं० ७, ७, २४, ४)" —इति निगमः ॥

(५) शोचति १ । 'शुच शीके' भूवादिः परस्मैपदी, दीप्त्यर्थत्वं त्वनेकार्थत्वाद्वातूनाम् । "अजंस्त्रेण शोचिषा शोशुचानः (ऋ० सं० ५, २, ७, ४)" —इति निगमः ॥

(६) मन्दते ३ । 'मदि सुतिमोदमदस्त्रप्रकान्तिगतिषु' अथ दीप्त्यर्थः । भूवादिरात्मनेपदी । निगमोऽन्वेपणीयः ॥

(७) मन्दते ५ । 'भदि कल्याणे सुखे च' भूवादिरात्मनेपदी, दीप्त्यर्थत्वं पूर्ववत् । निगमोऽन्वेपणीयः ॥

* निरु० १०, २९ ।

† निरु० ५, १ १०, ४१ ।

‡ प० २, १४ । निरु० ९, ५, ४, २४-८, ५ ११, ८ ।

§, प० २, १४ । निरु० ३, २ ।

(८) रोचते † । 'रुच दीप्तौ' चुरादिरात्मनेपदी कथादिषु
 "वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भ्यः (ऋ० सं० ५, २, ११, ४)"—
 इति निगमः ॥

(९) द्योतते † । 'द्युत दीप्तौ' भूवादिरात्मनेपदी । अर्दिद्यु-
 त् (ऋ० सं० ४, ५, १३, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) ज्योतते ‡ । 'युट्जुट् दीप्तौ' भूवादिरात्मनेपदी ।
 यकारच्छान्दसः । यद्वा ; द्युतेर्विगृहीतः । 'द्युतेरिसिन्नादेय जः
 (उ० २, १०३)'—इति इसिन्-प्रत्यये विहितो जो बाहुलकाद-
 वापि भवति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

केचिदस्य स्थाने "छन्द्यते"—इति पठन्ति § । 'छदि संवरणे'
 —इति चुरादिः परस्मैपदी, व्यत्ययेनात्मनेपदं टिलोपः ; 'छन्द-
 स्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यादिधातुकत्वाद्वा टिलोपः । निगम-
 दर्शनाच्चिर्णयः ॥

(११) द्युमत् ॥ । द्योतते द्युत्, सम्पदादित्वात् (३, ३,
 ८४ वा०) क्षिप् । द्युरस्तीति मतुप्, घृपोदरादित्वात् (६, ३, १०८)
 तकारलोपः । यद्वा ; 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिसुति-
 कान्तिगतियु (दि० प०)'—इत्यध्मात् दीप्त्यर्थात् दिर्विद्व्यतीति
 विचि प्रत्यये द्योतनं दिव्, ततो मतुपि 'दिव उत् (६, १, १३१)
 —इत्युत्वं दीप्तिमदित्यर्थः । समान्त्राये यस्य पदार्थस्य यद् वाचक
 माख्यातं नाम च तत्सहैवाभ्यवापि पठ्यते । तथाहि—कान्तिकर्मसु
 (निघ० २, ६) उशिगादि, व्याप्तिकर्मसु (निघ० २, १८) आप्रुवान

* निघ० २, २०, २, ११, ११, २८ ।

† निघ० ११, २६ ।

‡ निघ० २, १ । § प० २, ६, २, १४ । निघ० ८, ८ । ॥ निघ० ६, १८ ।

इत्यादि महत्रामसु (निघ० ३, ३) ववक्षिथ विवक्षसे, पश्यतिकर्मसु (निघ० ३, ११) विवर्षणिरित्यादि ; एव मिहापि द्युमदिति नाम-पदस्य धातुमध्ये पाठः किञ्चित् द्योततेर्विकृतत्वाद्दिवेयानिकार्थत्वात् ज्वलनार्थत्वख्यापनार्थम् । “द्युमदमोवचातनं रक्षोहा (ऋ० सं० ५, २, १२, ६)” — इति निगमः ॥

इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः ॥ १६ ॥

ज॒मत्^(१) । क॒ल्म॒ली॒कि॒नम्^(२) । ज॒ञ्ज॒णा॒भ॒वन्^(३) ।
म॒ल्म॒ला॒भ॒वन्^(४) । अ॒चिः^(५) । शोचिः^(६) । तपः^(७) ।
तेजः^(८) । हरः^(९) । घृणिः^(१०) । शृङ्गाणिः^(११) । शृङ्गाणिः^(११) ।
इत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानिः ॥ १७ ॥

गौ ह॑मा ऽस्व॑रं स्वा॑ः † खेद॑य आ॒ता श्यावी॑
विभा॒वरौ व॒स्तो र॒द्विः श्लो॒को ऽर्णो॑ ऽवन॒यो ऽत्यो॑ ह॒री-
इन्द्र॑स्य भाज॑न्ते जमदिति सप्तदश ‡ ॥

इति निघण्टौ प्रथमाध्यायः समाप्तः § ॥ १ ॥

(१) “कल्मलीकिनम्” — इति ह । (२) “मन्मनाभवन्” — इति ह । (३) “पय” च, ह ।

(४) “घृणि” क-ग स्थितिरित्यु । “हृणि” ग, ह । (५) “शृङ्गाणि” च ।

• “शृङ्गाणि शृङ्गाणीति ज्वलत” ग । “इत्येकादश ज्वलतो नामानि” च ।

† “ख” — इति ह ।

‡ ग-घ-पुनकातिरित्येव स्वच्छपतौकसद्गृहशक्य न दृश्यते, परमस्तेषां जेनी सर्वेष्व वैदिकपद्येषु ।

§ “इति भेषुके प्रथमाध्याय” उ । “इति चतुर्थोऽध्याय” ग, च न अपि शिवादा प्रथमाध्यायत्वम्, इन्द्रो द्वितीयत्वम्, ततो ज्योतिष तृतीयोऽध्यायत्वम्, ततोऽग्नी निघण्टो प्रथमाध्याय चतुर्था चतुर्थः ।

(१) जमत् * । अत्र स्कन्दस्वामी—‘तावन्त्येवोत्तराणि जम-
दित्वादीनि ज्वलतो दीप्तिमतः सत्वस्य नामधेयानि * * *’—
इति । ‘जमु अदने (भू० प०)’ । “गृणाना जमदेग्निना (३, ४,
११, १८)”—इत्यादिषु जमच्छब्द उदाहरणम् ॥

(२) कल्ललीकिनम् । ‘* * * कल्ललीकं भवेत्’—इति
माधवः । ष्टपोदरादिः, उत्तरे च । “नमस्या कल्ललीकिनं †
नमोभिः (ऋ० सं० २, ७, १७, ३)”—इति निगमः ।

(३) जञ्जलाभवन् । “अर्चिषा जञ्जलाभवन् (ऋ० सं० ६,
३, ३०, ४)”—इति निगमः ॥

(४) मल्ललाभवन् । “मल्ललाभवन्तीत्यासादयामि (१ ‡)”
—इति निगमः ॥

(५) अर्चिः § । ‘अर्चं पूजायाम् (भू० प०)’ । ‘अर्चि-
शचिहुस्रपिहृदिहृदिभ्य इसिः (उ० २, १०१)’—इतीसि-प्रत्ययः ।
अर्थांस्ते देवतायर्चनसाधनत्वाद्वा अर्चिरग्न्यादिज्वालादिः । अयो-
दंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानान् (ऋ० सं० ८, ४, ५, २)”—इति निगमः ॥

(६) शोचिः । शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० २, १६) । पूर्व-
सूत्रेण इसिः (उ० २, १०१) । शोचति शोचिः । “यदभ्य घातो
अनुयाति शोचिः (ऋ० सं० ३, ५, ७, ५)”—इति निगमः ॥

* प० २, १४ । निघ० १, ६-७, २४ ।

† ‘कल्लद्वयपदभवति मलमिति कल्ललीकं तेषां, मल्लम्’—इति माधवः ।

‡ आपण्वन्त्यासादयामनेयः ।

§ इकारान्तादिर्इत्योऽपि इत्यने प्रकारश्चन । लट्-दि—उ० सं० १, ६,

३, ३. ‘अर्चं इत्यम्’—इति माधवः ।

(७) तपः । 'तप सन्तापे (भू० प०)' । 'तप दाहे (भू० प०)'
 या । असुन् (उ० ४, १८४) । तपतीति शरीरादि । "परा
 शृषीहि तपसा यातुधानान् (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)" — "अग्ने
 यत्ते तपस्तेन तं प्रति तपा (अथ० सं० २, १६, १)" — इति च
 निगमौ ॥

(८) तेजः † । 'तेज निशाने (भू० आ०)' । असुन् (उ० ४,
 १८४) । निश्चति तनूकरोति तमः पापं वा । यद्वा ; 'तेज पालने
 (भू० प०)' । असुन् । तेजति पालयति प्राणिनां प्रकाशदानेन ।
 "अग्ने यत्ते तेजस्तेन (अथ० सं० २, १६, ५)" — इति निगमः ॥

(९) हरः † । 'हृल् हरणे (भू० उ०)' । असुन् । हरति
 तमः । "अग्ने यत्ते हरस्तेन (अथ० सं० २, १६, २)" — "रचो
 हरंसा शृषीहि (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)" — इति च निगमौ ॥

(१०) घृणिः ‡ । 'घृणिघृन्निपाणिं चूर्षिभूर्षि' — इति । 'घृ
 चरणदीप्त्योः (भू० प०)' — इत्यस्मान्नि-प्रत्यये गुणाभावो निपात्यते ।
 जिघर्त्ति दीप्यते । यद्वा ; 'घृण दोमौ (तना० उ०)' । 'इगुपधात्
 कित् (उ० ४, ११६)' — इति इ-प्रत्ययः । दीप्यते घृणिः । "उप
 छायाभिर्व घृणेः (ऋ० सं० ४, ५, २८, ३)" — इति निगमः । आ
 घृणे सं संचावहे (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)" — इति च ॥

"हृषिः" — इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते, तदयुक्तम् ; नैगम-
 काण्डे "आ घृणिः (निर० ५, ८)" — इत्यत्र, 'ज्वलन्नामसु क्रोध-

• पु० १२ । उ० १२ प० ८ । † प० ३, ११, ४, १ । निर० ४, १६ ।
 ‡ पु० ८ । उ० १६ प० ८ । प० ३, १३, ४, १ । निर० ५, ८ ।

नामसु (निघ० २, १३) च पाठादनेकार्थत्वम्—इति 'स्कन्द-
स्वामिवचनात् ॥

(११) शृङ्गाणि # । 'शृङ्गि शब्दे (?)', अत्र शृङ्गस्थानीय-
त्वाद् दीप्तय उच्यन्ते । 'शृङ्गु सेवायां (भू० उ०)'—'शृङ्गि हिंसायाम्
(क्रा० प०)' । 'शृणातेर्ङ्गस्त्वय (उ० १, १२५)' गन् (१२१), कित्
(१२२), रुद् (१२४) च इति अधिक्रियते, त्रियतेर्बाहुलकात्
सम्प्रसारणादि च भवति । त्रियते हि तदाश्रितं मण्डले हिनस्ति
तत् प्रीप्सेण प्राणिनः । 'शृङ्गं त्रियतेः (निघ० २, ७)'—इत्यत्र
'स्त्रातेर्वा'—इति निर्वचनस्य पाठः श्रीनिवासीये व्याख्याने दृष्टः ।
'शनु हिंसायाम्' क्रादिः (१) । अस्मात् गः, अकारस्य ऋकारः ।
पूर्ववदर्थः । यद्वा ; द्विधातुजं, शरणाय हिंसायै गतं मस्तकादे-
रुद्धतम् ऊर्ध्वगतमित्यर्थः । 'शृणातेर्ङ्गस्त्वय (उ० १, १२५)'—इति
गन्प्रत्यये नुमि च रूपम् । अथ वा शरणं रक्षणं तदर्थं मुद्धतं
रक्षति तत्, प्राणिनस्तस्य निष्पत्यादिना शिरसो निर्गतमिति वा
शिरः—शब्दात्त्रिर्गमेथ शृङ्गं, शिरस आदित्यात्त्रिर्गतमित्यर्थः ; 'असा-
धादित्यः शिरः प्रजानागु'—इति श्रवणात् (शत० ब्रा० ७, ४, १,
२०) शिर उपपदे गमेडे शिरसः शृ-भावे मकारे चोपजने रूपम् ।
पृषोदरादित्वात् (६, २, १०८) सर्वत्र रूपसिद्धिः ; शृङ्गम् । तेजांसि
शृङ्गाणि । "यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २, २, २४,
६)"—"वि शृङ्गिणा मभिनच्छुण्मिन्द्रः (ऋ० सं० १, ३, ३, २)"
—इति च निगमौ ॥

‘अध्यायपरिसमाप्तिसूचनं द्विर्वचनं, श्रुतौ तथा दर्शनात्’—
इति अत्र स्कन्दस्वामी । अन्यत्रापि सं एव सर्वत्र । यद्वा ; द्विरुक्त-
पदस्य शब्दशास्त्रे ‘तस्य परमास्त्रेडितम् (८, १, २)’—इति महा-
सञ्ज्ञाकरणस्य प्रयोजनं यथितम् ‘अन्वर्थसञ्ज्ञानम्, आस्त्रेद्यते
अधिकं सुच्यते (८, १, २ भा०)’—इति ; तेनैवञ्ज्ञातीयकद्विर्वचना
जायन्ते इति शब्दविदो विदाश्चक्रुः । यथा—‘आहोदर्शनीयाहो-
दर्शनीय’ (महा० भा०)’—इति ॥

इति षट्तिगोत्रस्य देवराजयज्वनः कृते नैवण्टुककाण्डनिर्वचने
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

“कर्मनामान्युत्तराणि (निरु० ३, १)”—इति भाष्ये स्कन्द-
स्वामी ‘ज्वलनकर्मसम्बन्धात् आह कर्मनामान्युत्तराण्येव षड्-
विंशतिः अपः अप्रः’ इत्यादीनि । क्रियते इति कर्म । अनाश्रित-
विशेषाणां कर्मणां नामधेयानि, सति साधारण्येऽसाधारणानि च
निर्णेतव्यानि, वाक्यार्थवशात्”—इति ॥

अपः^(१) । अप्रः^(२) । दंसः^(३) । वैषः^(४) । वैपः^(५) ।
विष्टी^(६) । व्रतम्^(७) । कर्वरम्^(८) । शक्म^(९) । क्रतुः^(१०) ।
करुणम्^(११) । करणानि^(१२) । करांसि^(१३) । करन्ती^(१४) ।
करिंक्रत्^(१५) । चक्रत्^(१६) । कर्त्वम्^(१७) । कर्त्ताः^(१८) ।
कर्त्तवै^(१९) । कृत्वी^(२०) । धीः^(२१) । शची^(२२) । शमी^(२३) ।
शिमौ^(२४) । शक्तिः^(२५) । शिल्पम्^(२६) । इति षड्विंशतिः
कर्मनामानि * ॥ १ ॥

(४) “वैशः” ग. च. द. C. D. F ।

(६) “विष्टी” च. द ।

(९) “शक्म” ग. C. D. F, द । “शक्म” द ।

“शक्म” च. द ।

(११) “करुणम्”—द ।

(१३) “करांसि”—द ।

(१४) “करनि” ग. iid ।

(१६) “चक्रत्.”—इत्यपि टोकासम्भ्रतम् ।

(१७) “कर्त्तुम्” ग. C. D. F, द ।

(२३) “शमीः” F ।

* “इति कर्मच.” ग ।

(१) अयः* । (२) अप्रः † । 'आप्ठू व्याप्ती (स्वा० प०)' ।
 'आयः कर्माख्यायां ऋस्त्री नुट् च वा (उ० ४, २०२)'—इत्यसुन्
 विकल्पेन नुडागमश्च । आप्रुवन्ति हि तत्कर्तारम् आप्रोति वा
 तान् फलरूपेण । "इन्द्रं सोमेभिस्तदपो वो असु (ऋ० सं० २, ६,
 १४, ५)"—"ते सौभगं घोरेवहोमदप्रः (ऋ० सं० ७, ८, ११, ३)"
 —इति च निगमौ ॥

(३) दंसः । 'दसि दंसनदर्शनयोः' चुरादिरात्मनेपदी ; असुन्
 (उ० ४, १८४) । दर्शयति हि तत्तत्कारणेन, दृश्यते दृष्टिभिरिति
 वा । अथ वा ; 'दसि मोक्षणे' चुरादिः परस्मैपदी ; असुन्
 (उ० ४, १८४) । दंसयति मोक्षयति पाप्मनः पुरुषं संसारादापदी
 वा । यद्वा ; 'तसु उपक्षये दसु च (दि० प०)' । अब्रान्तर्यामि-
 ण्यर्थः । कर्मण्यसुनि बाहुलकान्नुम् । उपक्षिपयितव्यं हि तदन्त-
 नैतव्यमित्यर्थः । "दस्यस्य चारुतममस्ति दंसः (ऋ० सं० १, ५,
 २, २)"—इति निगमः ॥

(४) वैपः । 'विप्ल व्याप्ती (जु० उ०)' । पदाद्यच् (३, १,
 १३४) । वैवेष्टि व्याप्नोति कर्तृन्, व्याप्तं विस्तृतं वा । यद्वा ;
 'वैवेष्टि'—इत्यक्तिकर्मसु (निघ० २, ८) पठ्यते । परिवेष्टि
 भोजयति स्वफलं कर्तृन् । "कर्मणे वां वैपीय (य० वा० सं०
 १, ६)"—इति निगमः ॥

(५) वैपः । 'विपिः प्रेरणार्थः'—इति साधवः । असुन्
 (उ० ४, १८४) । प्रेर्यन्तेऽस्मिन् कर्मकराः । यद्वा ; 'विष्ट कम्मने

(भ्रू० आ०) ; असुन् (उ० ४, १८४) ; वेपः । “स्वं वेपसा तुविजात
स्तवानः (ऋ० सं० ३, ५, ११, २)”—इति निगमः ॥

(६) विष्टी * । ‘विष्ट्व व्याप्तौ (जु० उ०)’ । ‘जृग्स्तुजागृभ्यः
क्विन् (उ० ४, ५४)’—इति बाहुलकात् क्विन् तुडागमय । वेप-
समानार्थम् । यथादृष्टं पाठः । “विष्टी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया
(ऋ० सं० ३, ४, ७, ३)”—“विष्टी शमी’ तरणित्वेन वाघतः
(ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)”—इति च निगमौ । उभयत्रापि
शमीति विशेषणम् । * * * ॥

(७) व्रतम् † । अत्र भाष्यम् (निरु० २, १३)—‘व्रतमिति
कर्मनाम—हृषोतीति सतः’—इत्यादि । अत्र स्कन्दस्वामी—‘व्रत-
मिति कर्मनामेति । कर्त्तारि सतइति कृतव्याख्यानम् । तद्
द्विविधम् । शुभमशुभं वा हृषोति निवध्नाति कर्त्तारम् तथा च
श्रुतिः—‘ते विद्याकर्मणी सम त्वारभते पूर्वप्रज्ञा च’—इति । ‘इद-
मपीतरद् व्रतम्’ गुड-लवण-स्त्र्यादिविषयनिवृत्तरूपं कर्म । ‘एतस्मा-
देव’ रूपसामान्यात् प्रसक्तं व्रतं निरुच्यते ‘वारयतीति सतः’ ।
निशुक्तिरूपो हि सङ्कल्पः, तदतिक्रम्य प्रमादात् प्रवर्त्तमानं पुरुषं
वारयति’—इति । पाठोऽर्थश्च—‘व्रतमिति कर्मनाम निवृत्ति-
कर्म वारयतीति सतः (निरु० २, १३)’—इति । व्रतं कर्मोच्यते ।
कस्मात् ? वारयते तद्धि सङ्कल्पपूर्वकं प्रवृत्तिरूपमग्निहोत्रादिकर्म-
प्रत्यवायं वारयतीति पुरुषः प्रवर्त्तमानो निवर्त्तमानश्च व्रतेनाभि-
सन्वन्धनेनाव्रतेन नियार्यत इति व्रतस्यैव प्राधान्याद् हेतुकर्त्तृत्वेन

विवक्ष्यते । भोजनमपि व्रतं क्षुधादिनिवारणात् । वृषोतीर्धातोः
 (स्वा० उ०) 'वृषिरञ्जिभ्यां कित् (उ० ३, १०८)'—इति विधीय-
 मानोऽतच्-प्रत्ययी बाहुलकाद् भवति कित्वाद् गुणाभावः, यणा-
 देशः । 'वारयतेर्वा तत्'—इत्यत्र लुगिति लुगपि बाहुलकात् ।
 'व्रतेः'—इति श्रीभोजदेवः—इति क्षीरस्वामी । व्रत्यते वर्ज्यते
 सर्वभोगोऽत्वेनि सुबोधनीकारः । व्रतेर्धातोः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः
 प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः । व्रतिघ वर्जनार्थः ।
 "अथा वयसादित्यव्रते तव (ऋ० सं० १, २, १५, ५)"—"ब्राह्मणा
 व्रतचारिणः (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)"—इति च निगमी । "अग्ने
 व्रतपते व्रतं चरिष्यामि (य० वा० सं० १, ५)"—इत्यादौ व्रतशब्दे
 निवृत्तिकर्मता ॥

(८) कर्वरम् । कर्वतेर्धातोः (भू० प०) 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः
 प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः ; कर्वरम् । 'कृ विक्षेपे
 (तदा० प०)', 'कृञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)' ; 'कृगृगृहृयतिभ्यः
 ष्वरच् (उ० २, ११४)' । किरति फलं, कीर्यतेऽस्मिन् पात्रादीति
 वा ; हिनस्ति तत् शुभं पुरुषभावमशुभं पुण्यम् । "अतंइनोपि
 कर्वरा पुरुषि (ऋ० सं० ८, ७, २, २)"—इति निगमः ॥

(९) शक्न । 'शक्नु शक्तौ (दि० उ०)' । 'अग्निशक्तिभ्यां
 कृन्दसि (उ० ४, १४२)'—इति मनिन्-प्रत्ययः । शक्यते अनेनाभि-
 मतं प्राप्तुं, शक्नोतीष्टं साधयितुं वा, शक्यते कर्तुमिति वा ।
 "मध्याकत्तीर्न्यधाच्छक्र धीरः (ऋ० सं० २, ८, २, ४)"—इति
 निगमः ॥

(१०) क्रतुः † । करोते: (भू० उ०) 'कृञः कतुः (उ० १, ७४)
—इति कतु-प्रत्ययः । क्रियते द्विजातिभिः । “क्रतुं दधिक्त्वा
अनु सन्तवोत्वत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)” — “शतक्रतो माद-
यंस्वा सुतेषु (ऋ० सं० ४, ७, १३, ५)” — इति च निगमौ ॥

(११) करुणम् । 'कृ विक्षेपे (तुदा० प०)', 'कृञ् हिंसायाम्
(स्वा० उ०)' । 'कृवृदारिभ्य उनन् (उ० ३, ५०)' । कर्वरेण समा-
नार्यम् । “स विखंस्य करुणस्येश एकः (ऋ० सं० १, ७, ८, २)”
— इति निगमः ॥

(१२) करणानि । करोते: 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)' —
इति युच् क्रियते ल्युट् वा । करणं साधनमिति प्राप्ते जसि
पाठो यथादृष्टम् । 'कर्मवाचि करण माद्युटात्तम्' — इति साधयः ।
“प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचम् (ऋ० सं० ४, १, ३०, १)” —
“प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्र (ऋ० सं० ३, ६, २, ५)” — इति च
निगमौ ॥

(१३) करांसि । करोतेरसन् (उ० ४, १८४) । 'भूतेऽपि
दृश्यन्वे (३, ३, २)' — इति भूते वा भविष्यति वा । अर्थः पूर्ववत् ।
'करांसीति कृतानि स्युः क्रियमाणानि केचन' — इति साधयः ।
“आविदात्प्राह विदुषे करांसि (ऋ० सं० ३, ६, २, ५)” — इति
निगमः ॥

(१४) करस्तीर्णः । 'कृञ् करणे' भूषादिः (उ०) । गतरि ङीप् ।
करणमभिमतं कर्तुः । यथादृष्टं पाठः । निगमोऽन्वेषणीयः ‡ ॥

• प० ३, ८ । निघ० ३, २८, १०, १० । † “करणि” निघ० ३, १० ।
‡ स० म० ८, १, ६, २, द्रष्टव्य. “करणि” ।

(१५) करिकृत् । 'दाधर्त्ति दधर्त्ति दध्वि (७, ४, ६५)'—
इत्यादि सूत्रेण कन्दोविषयेण करोतेयुङ्लुगन्तस्य शतरि नुम्त्वा-
भावो ऽभ्यासस्य रिगागमोऽपि निपात्यते । अत्र न्यासः—'यणादेशे
कृते अनृकारान्तत्वादङ्गस्याभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सो-
ऽपि निपात्यत इति । पुन पुनः करोतीष्टप्राप्तिमनिवारञ्च ।
निगमोऽन्वेषणीयः * ॥

(१६) चक्रत् । 'छञ् करणे' भूवादिः (७०) । शब्द ।
'जुहोत्यादिभ्यः झुः (२, ४, ७५)'—'बहुलच्छन्दसि (२, ४, ७६)'
—इति शयः झुर्हिर्वचनादिः यणादेशः । करोत्यभौष्टम् । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥ केपुचित् कोशेषु चक्रतुरिति दृष्टम्, निगमदर्शना-
न्वेषणयः । अस्य स्थाने चर्कृत्यमिति माधवीये दृष्टम् । "चर्कृत्यानि
कृत्तुतः (ऋ० सं० २, ६, ७, १३)"—इत्यत्र 'कर्माणि चर्कृत्यानि'
—इति भाष्यञ्च † ॥

(१७) कर्त्तवम् । करोतेः 'अन्तेभ्योऽपि दृश्यन्ते (१, २, ७५)'
—इति यन्-प्रत्ययः क्रियते । यद्वा ; 'कृत्यार्थे तवैकेकेनयत्वनः
(३, ४, १४)'—इति त्वन् प्रत्ययः, कृत्यार्थत्वं भावकर्म । "तद्देयानां
देवतमाय कर्त्तवम् (ऋ० सं० २, ७, १, ३)"—इति निगमः । अत्र
स्कन्दस्वामि-भाष्यम्—'कर्त्तवमिति कर्मनाम'—इति ॥

(१८) कर्त्तव्यः । करोतेः 'सितनिगमिमसिच्यविधाञ्कु-
शिभ्यस्तुन् (७० १, ६७)—इति बाहुलकात् तुन्-प्रत्ययः । अर्थः

* ऋ० सं० २, १, १८, ४. दृश्यन्ते ।

† श्वेतज्ञ सादृश्यम् । तत्र तु 'चर्कृत्यानि कर्त्तव्यानि कर्माणि'—इत्येवमिति ।

पूर्ववत् । पष्ठेऽक्यचनस्य पाठो यथादृष्टम् । “मध्याकर्त्तॄर्वित्तं
सञ्जभार (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)” — “मध्याकर्त्तॄर्न्यधाच्छक्नधीरः
(ऋ० सं० २, ८, २, ४)” — इति च निगमौ ॥

(१८) कर्त्तवै । करोति: ‘कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः (३, ४,
१४)’ — इति तवै-प्रत्ययः । ‘कृन्नेजन्तः (१, १, ३८)’ — इत्यध्यय-
त्वम् । निगमोऽन्वेषणोयः * ॥

(२०) कृत्वी ङ । करोति: ‘पः क्विञ् (उ० १, ६८)’ — इति
विधीयमानसु-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । क्रियते क्तु । ‘शिल्पा-
यन्ये क्तुर्यकम् (?)’ — इत्यत्र माधवेनापि कर्मनामसु पठितः ।
‘सुपां सुलुक् (७, १, ३८)’ — इत्यत्र ‘इयाडियाजीकाराणासुप-
सङ्घानम् (७, १, ३८ वा०)’ — इति विभक्ते रीकारादेशः । “त्वं
रथ मेतग्रं क्त्वा धने (ऋ० सं० १, ४, १८, १)” — इति निगमः ।
अत्र स्कन्दस्वामि-भाष्यम् — ‘कृत्वीति कर्मनाम, कर्मणि धने
निमित्ते धनार्थं यत् कर्मेत्यर्थः । कर्मात्र संश्रीमः महामार्थमाजिः
स्यात्’ — इति । ‘कृत्वी सर्वर्णामददर्विर्वस्वते (ऋ० सं० ७, ६,
२३, २)’ — इत्यत्र तु त्वान्तं तथा स्कन्दस्वामिना व्याख्यातत्वात् ॥

(२१) धीः ङ । ‘धृञ् आधारे’ दिवादिः (उ०) । धारयति
कर्त्तारं फलप्रदानेन । यद्वा ; दधाते: क्विपि ‘धुमास्यागापाजहा-
तिसां हन्ति (६, ४, ६६)’ — इतीत्वे रूपम् । इत्त्वञ्च क्विप्वीपेऽपि
* * * । धारयति कर्त्तारमिति पूर्ववद् ददाति वा फलं धीः कर्म ।

* “कर्त्तवै” ऋ० सं० १, ६, १०, १. इत्यादिः ।

† निघ० १०, १० ।

‡ प० २, ८ । निघ० ११, २०, १२, १८ ; ३० ।

‘दधातेर्निहितं द्रव्येषु तत्’—इति माधवः । यद्वा ; ध्यायतेः सम्प्रसारणत्वे क्तिपि रूपम् । ध्यायते चिन्त्यते कर्तृभिरेवं कर्त्तव्यमिति । “धियं धियं सीपधाति प्र पूषा (ऋ० सं० ४, ८, ६, ३)”
—इति निगमः ॥

(२२) शची० । ‘शच व्यक्तायां वाचि’ भूवादिरामनेपदी । ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’ । ‘कृदिकारात् (४, १, ४ वा०)’
—इति ङीप् । शचन्ते व्यक्ता वाचः कुर्वन्त्यस्यामिति शची । घोरस्त्रामी तु—‘शचति शची ; शच श्वच गतौ’—इति व्याख्यत् । गत्यर्थः शचिर्धातुपाठे न दृष्टः । “यद् देव्यन्त सर्वधः शचीभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)”—इति निगमः ॥

(२३) शमी ० । ‘शम उपशमे (दि० प०)’ ; अस्मात् इन् , ङीप् च पूर्ववत् । शम्यत्यनयाऽनिष्टानि । शिजन्ताहा पूर्ववत् इन्-ङीपो । शमयत्यनिष्टव्याध्यादीनि । “शमीमदुर्मंषस्य वा (ऋ० सं० ६, ५, २६, ४)”—इति निगमः ॥

(२४) शिमी ० । शमतेः पूर्ववद्विर्वाहोऽर्थय । बाहुलकादकारस्येकारः । शक्नोतीर्या ककारस्य मकारः, अकारस्येकारश्च । शक्नोत्यनेन समानार्थः । “धुनिः शिमीवाच्छरमाप् ऋजीपी (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)”—इति निगमः ॥

(२५) शक्तिः ० । शक्नोतिः ‘स्त्रियां क्तिन् (३, ३, ८४)’ । शक्यते कर्त्तुं शक्यते वागया परोन्नीकं जेतुम् । “अजोजनच्छक्तिभीरोदसिप्राम् (ऋ० सं० ८, ४, १२, ५)”—इति निगमः ॥

(२६) शिल्पम् * । 'शील उपधारणे' † चुरादिः (प०), 'शील समाधौ' भूवादिः (प०) । अनयोः 'खण्डशिल्पशष्पवाप्यरूप-सर्पतल्याः (उ० ३, २६)'—इति प-प्रत्यये णि-लोपे (६, ४ ५१) च उपधाया ङस्त्वं निपात्यते । शीलयति शीलतीति वा शिल्पम् । 'यत् कुम्भकारादि कर्म'—इत्युणादिहन्तिः । शीलयन्ति पुनः पुन-रभ्यस्यन्ति तदिति शिल्पम् । यद्वा ; शिनोति कर्षारं तनूकरोति दुष्करत्वेनातिश्लेशकरत्वादिति निपातनाद्रूपसिद्धिः । 'शिञ् निशाने (स्वा० उ०)' 'निशानं तनूकरणम्'—इति सुबोधिनीकारः । "यत्ते शिल्पं ङः कश्यप रोचनावत् (अथ० सं० १३, ३, १०)"—"दिवः शिल्प मवन्तम् (?)"—इति च निगमौ ॥

इति षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

तुक्^(१) । तोकम्^(२) । तनयः^(३) । तोकम्^(४) । तकम्^(५) । शेषः^(६) । अप्रः^(७) । गयः^(८) । जाः^(९) । अपत्यम्^(१०) । यद्भुः^(११) । सूनुः^(१२) । नपात्^(१३) । प्रजा^(१४) । वीजम्^(१५) । इति पञ्चदशापत्यनामानि § ॥ २ ॥

(१) तुक् । 'तुज हिंसायाम् (भू० प०)', क्विप् । 'तोजति हिनस्ति मातापितरौ गर्भवासादिना । तथाच मन्त्रः—'यदा पिपेय मातरं पितरं पुत्रः (?)'—इत्यादिः । 'तुजिर्गत्यर्थः प्रेर-

* प० ३, ७ ।

† 'उपधारणमभ्यासः'—इति की० ।

‡ "चट्ट"—इति शीघ्रमुद्रितशाखापाठः ।

(१) "तनयम्" ग. C. D. F. ख ।

(१४) "प्रजा"— ।

(१५) "वीजम्" ख. ॥८॥

§ इत्यपत्यम् ग ।

षार्थय'—इति साधवः । क्विप् । गच्छत्यनेन पिष्टलोकं पिता, गच्छत्यनेनाट्टण्यं पिष्टभ्य इति वा, प्रैथ्यते प्रसवकाले वायुनापि वा । यद्वा ; 'ष्टुच प्रसादे (भू० आ०)'; क्विप्, ष्टपोदरादित्वात् सकारलोपः । प्रसाद्यन्तेऽनेन पिता वा । "तुचे तु नो भवन्तु वरिवोविदः (ऋ० सं० ६, २, ३२, ४)"—"तुचे तनाय तसु नो (ऋ० सं० ६, १, २८, ३)"—इति च निगमौ । उभयत्र चतुर्थी ॥

(२) लोकम् * । 'तुद व्यथने (तुदा० प०)'; 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)', 'ष्टपोदरादित्वात् दकारस्य ककारः । तुदते ऽनेन म ता गर्भवासकाले, तुद्यते व्याध्यादिभिरिति वा । यद्वा ; 'ष्टुच सुतौ (भू० आ०)'; 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः (उ० ३, ३८)'—इति बाहुलकात् क-प्रत्ययः, स-लोपश्च स्तूयते लोकम् । तथाच हरियन्द्रोपाख्याने "ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति (ऐ० ब्रा० ७, ३, १)"—इत्यादिभिर्गाथाभिः प्रशस्यते पुत्रः । यद्वा ; 'तु'—इति सौत्रो धातु बृद्धार्थं ; क-प्रत्ययः पूर्ववत् । वर्द्धते हि तत्, वर्द्धते वा मातापिष्टभ्याम् । यद्वा ; सर्वेभ्य एव धातुभ्यो घञि रूपम् ; अर्थश्च स एव । तुदेस्तु ककारो बाहुलकात् ष्टुचेः सकार-लोपश्च । "मा नंस्तोकेषु तनयेषु रीरिपः (ऋ० सं० ५, ४, १३, ३)"—इति निगमः ।

(३) तनयः † । 'तनु विस्तारे (तना० प०)'; 'वलिमलितनिभ्यः कयन् (उ० ४, ८७)'—इति कयन्-प्रत्ययः । क्लृप्त तनोति विस्तारयति । "मा नंस्तोके तनये मा नं आयौ (ऋ० सं० १, ८, ६, ३)"—इति निगमः ॥

(४) तोक्म । तुजैः, सुचेः, तनतेः, तुद्यते वा मनिनि (उ० ४, १४०) ककारोऽन्तादेशः, तवतेः कुगागमः पृषोदरादित्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

(५) तक्म* । तकतेर्गतिकर्मणी (निघ० २, १४) मनिन् (उ० ४, १४०), तुचेर्गत्यर्थाद्वा मनिन् (उ० ४, १४०), अत्वमुकारस्य (६, ३, १०८) । पूर्वेण तुचा समानार्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ‡ ॥

(६) शेषः § । 'शेष सर्वोपभोगे' चुरादिर्भूवादिस्य (प०) ; असुन् (उ० ४, १८४) । म्रियमाणे पितरि कुलसन्तानार्थं परिशेषयति, परिशेष्यते वा पित्रादिभिः सह न म्रियते स्वयमवतिष्ठते इत्यर्थः । यद्वा ; 'शेष्ल विशेषणे' रुधादिः परस्मैपदौ ; असुन् (उ० ४, १८४) । विशेष्यते पित्राद्यात्मनोऽतिशयितं करोति हि विशादिभिः । 'पुनातु पित्रा प्रजा मे पतच्छेयसी मात्मनः कुरुते'—इति ब्राह्मणम् । तथा 'पुत्रमेवैकमिच्छन्त्यात्मनोगुणवत्तरम्'—इति महाभारतम् । यद्वा ; 'शेष हिंसार्थः' भूवादिसि परस्मैपदो, शेषति हिंसति मातापितरौ । 'यद्वा पिपेय'—इति मन्त्रः पूर्वमेव दर्शितः (१७८ पृ०) । "न शेषे" अग्ने अन्यजातमस्ति (ऋ० सं० ५, २, ६, २)—"मा शेषसा मा तनसा (ऋ० सं० ४, ४, ८, ४)"—इति च निगमौ ॥

(७) अप्रः॥ । कर्मनामसु व्याख्यातम् (२, १.पृ० १७१ प० २) वाङ्मलादपत्वेऽपि भवति । 'आप्रोते ऋषयः तुट् वा'—इति भोजराजिन

* अयमेवात्र निगमोऽन्वेषणीयः—ऋ० सं० ८, २, १, १ ।

† निघ० ११, २५ ।

‡ अथ० म० ४, ४, १ ; ८, निगमो दृश्यते ।

§ निघ० २, २ ।

॥ पु० १, १ । पृ० १०० प० ७ ।

कर्माख्यायहणं न कृतम् * । आशीत्यनेन सर्वान् , कामान् पिता,
आप्यते वा महता पुष्येन । “यश्चित् मद्रं उपसो वहन्ति
(ऋ० सं० १, ८, ४, ५)” । ‘आप्यम् धनम्’—इति माधवः, अपत्यं
भवितुमर्हति ॥

(८) गयः † । गमेः ‘अध्नादयश्च (उ० ४, १०८)’—इति
यक्-प्रत्ययान्ती निपात्यते, निपातनान्मकारलोपः । ‘गाड् गती
(भू० आ०)’ ; अस्माद्वा यक्-प्रत्यये ङ्स्वत्वम् । गतावर्थः पूर्व-
सुक्तः । गीयते सूयते देव-भट्टारकेत्येवमादिभिः । “इन्द्रो वसुभिः
परिं पातु नो गयम् (ऋ० सं० ८, २, १२, ३)”—इति निगमः ॥
“गयस्फानं प्रतरणासु वीरः (ऋ० सं० १, ६, २२, ४)”—इति
च । ‘श्टहापत्ययोर्नाम’—इति हरदत्तः, ‘श्टडम्’—इति तु
माधव ॥

(९) जाः ‡ । ‘जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)’ ; ‘अन्येष्वपि
दृश्यते (३, २, १०१)’—इत्यत्र अपिशब्दस्य सर्वोपाधिष्वभिचारार्थ-
त्वात् केवलाञ्जने ङः, टाप्, जम् । जायते मातापितृभ्यां सका-
शात् । “सीमः परि कृतुना पश्यते जाः (ऋ० सं० ७, २, २६,
४)”—“अनमोवो रुद्रं जासुं नो भव (ऋ० सं० ५, ४, १३, २)”
—इति च निगमौ ॥

(१०) अपत्यम् § । अपपूर्वात् तनोतेः नञ्पूर्वात् पतेर्षा
‘अध्नादयश्च ((उ० ४, १०८)’—इति यक्-प्रत्ययान्ती निपात्यते,

* कौमुद्यां कर्माख्यायहणमिति (उ० ४, २०२) ।

† य० १०, १, ४ ।

‡ नि० १, ६ ।

§ नि० १, १ ।

तनोते ष्टिलोपः । * * * । “कवेरपत्यमा दुहे (ऋ० सं० ६, ७, ३५, ३)” — इति निगमः ॥

(११) यद्दुः । यातेर्हयतेद्यौरादिके मृगव्यादित्वात् (उ० १, ३६) कु-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः । यातः प्राप्तः पुण्यवशेन खनान्ना ह्यते च । ‘यदुर्यातद्याहृतय’ — इति माधवः । “इंशानः सहसो यद्दो (ऋ० सं० १, ५, २७, ४)” — इति निगमः ॥

(१२) सूनुः * । ‘यूञ् प्राणिप्रसवे (अदा० आ०)’ — ‘सुवः कित् (उ० ३, ३४)’ — इति तु-प्रत्ययः । सूयते मात्रा । “अग्निं सूनुं सनंशुतं सहसो जातवेदसम् (ऋ० सं० ३, १, ८, ४)” — इति निगमः ॥

(१३) नपात् * । नञ्-पूर्वात् पतिर्ख्यन्तात् ‘बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (६, ४, ५१ वा०)’ — इति षि-लोपः । ‘न भ्रातृ-पात् (६, ३, ७५)’ — इत्यादि सूत्रेण नञः प्रकृतिभावः । न पातयति न तेन पततोत्युक्तम् । “एहि वां विमुचो नपात् (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)” — इति निगमः ॥

(१४) प्रजा । प्रपूर्वाञ्जनेः ‘उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ८८)’ — इति डः, टाप् । “प्रजां देवि दिदिद्वि नः (ऋ० सं० २, ७, १५, ६ ; ८, १०, २)” — इति निगमः ॥

(१५) वीजम् । ‘वीज प्रजननकान्यसनखादनेषु (?)’ ; इत्यस्मादच्-प्रत्ययः (३, १, १३४) । तथाच भोजराजीये ‘वियो जक्’ — इति व्युत्पादितम् । बवयोरभेदः । वेति प्रजायते गच्छत्यने-

भानृष्य' पिनेति वा । अत्र क्षीरस्वामी—'वीज्यते वेति वा वीजं धाजिलौकिकः'—इति । 'वीजिः स्यात् प्रेरणक्रिया'—इति माधवः । * * * प्रेर्यते हि कार्यकारणाय वा बीजम् । यथा धान्यादिवीजमुत्तरीत्तरं स्वाभिष्टब्धये भवति एव मपत्यमपि पितृणा-मभिष्टब्धिहेतुरिति बीजमित्युच्यते । "यस्यां वीजं मनुष्या ३' वर्षन्ति (ऋ० सं० ८, ३, २७, २)"—इति । वीजमपत्यार्थमिति दृष्टम् ॥

इति पञ्चदशापत्यनामानि ॥ २ ॥

मनुष्याः^(१) नरः^(२) धवाः^(३) जन्तवः^(४) विशः^(५)
चितयः^(६) कृष्टयः^(७) चर्षणयः^(८) नहुषः^(९) हरयः^(१०)
मर्याः^(११) मर्त्याः^(१२) मर्ताः^(१३) ब्राताः^(१४) तुर्वशाः^(१५)
दुह्यवः^(१६) आयवः^(१७) यदवः^(१८) अनवः^(१९)
पूरवः^(२०) जगतः^(२१) तस्युषः^(२२) पञ्चजनाः^(२३)
विवस्वन्तः^(२४) पृतनाः^(२५) । इति पञ्चविंशतिर्मनुष्य-
नामानि * ॥ ३ ॥

(१) मनुष्याः 'नृ' । 'मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति (निरु० ३, ७)'—इति भाष्यस्य स्कन्दस्वामी—'मत्त्वेत्यादिना मनेः सीवेष द्विधातु-जत्वं प्रदर्शयति—ज्ञात्वाऽनेनेदमिति साध्यसाधनभावं कर्माणि

(१), "नरा , धवा" नर" ग । "नरा । नर" C, D F ह ।

(६) "चितय" —ह ।

(९) "नहुषा" ग ud ह ।

(१०) "हरय" ग, ह । * "इति मनुष्याणाम्" ग । † निरु० ३, ६ ।

सीव्यन्ति सन्तन्वन्ति, यथा पश्चादयः मनस्यमानेन प्रजापतिना
 सृष्टाः । मनस्यतिः कस्मिन्नर्थे ? इत्याह—प्रशस्तीभावे, प्रशंसायां
 मत्वर्थीयः, प्रशस्तं मनः प्रसन्नं सत्वप्राधान्यात् अतः प्रसन्नमनस्केन
 सृष्टा इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—‘स पितृन् सृष्ट्वा मनस्यदनु मनु-
 श्वानसृजत’—इति । नित्यपक्षेऽप्यसति स्मृष्टरि कार्ये सौमनस्यं
 दृष्ट्वा सृष्टिकारणानुविधायित्वात् कार्यस्य वा । ‘मनीर्जातावज्-
 यतौ युक् च (४, १, १६१)’—इति वैयाकरणाः । जातिश्च
 प्रत्ययान्तोपाधिः । मनोरपत्यं जातिश्चेत्येतौ । अपत्यमात्रविव-
 चायामन्तरेण च जातिं भवति मानव इति । मनुषो वा अका-
 रान्तमेकं प्रातिपदिकमस्ति, अतस्तदन्तात् व्युत्पादयति ; अत्रात्-
 प्रत्ययसन्नियोगेन पुगिति अरणान्तरं विनापि प्रत्ययेन प्रकारान्त-
 प्रयोगदर्शनात्—‘समिंहो अद्य मनुषो दुरोणे (ऋ० सं० ८, ६, ८,
 १)’—इति ष्योदरादित्वात् सर्वं सिद्धम् । अत श्रीनिवासः—
 ‘मनेर्मनुः * * * मनेरुसि मनुषीति । यत् । सा चास्या मनु-
 श्यगीः’—इति । “स्वार्हा यसु मनुष्या दंद्दीमहि (ऋ० सं० २, ६,
 ३०, ४)”—“दैव्याः शमितार आरभध्व मुत मनुष्याः (ऐ० ब्रा०
 २, १, ६)”—इति च निगमौ ॥

(२) नरः * । ‘णीञ् प्रापणे (भू० उ०)’ ; ‘नयतेर्डिञ् (उ०
 २, ८३)’—इति ऋन्-प्रत्ययः ; जस् । नयन्ति संसारचक्रम्,
 पदार्थत्वात् देशान्तरं नीयन्ते वा स्थानोत्तरकालेन । यद्वा ‘नृती
 गात्रविधेये (दि० प०)’ ; बाहुलकादनु डिञ् । नृत्यन्ति गात्रविधेयं

कुर्वन्ते हि नियमेन गात्राणि विस्त्रियन्ति कर्मसु तानि कुर्वन्तः ।
 “तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तः (ऋ० सं० ४, ४, ३५, २)” — “त्वां
 वृत्रे विन्दु सत्पतिं नरः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)” — इति च निगमी ॥

(३) धवाः † । ‘धूञ् कम्पने (स्वा० ७०)’, ‘धुञ्’ वा
 (ऋ० ७०) । पचाद्यच् । धूनयति † † † । धुनोति स्क्वावय-
 वान् धवः ; जस् धवाः । तद्वा ; मनुष्या मृत्युतो वेपन्ते । यद्वा ;
 ‘धावु गतिशब्दोः (भू० ७०)’ ; अस्मात् पचाद्यचि (३, १, १३४)
 पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) ऋस्वः । इतश्चेतः शरणार्थिनी
 धवन्ति धवाः । “को वां शयुत्रा विधर्वेव देवरम् (ऋ० सं० ७, ८,
 १८, २)” — इति निगमः ॥

(४) जन्तवः † । ‘जनो प्रादुर्भावे (दि० आ०) ; ‘कमिमनि-
 जनिगाभायाहिभ्यश्च (७० १, ७०)’ — इति तु-प्रत्ययः । जायन्ते
 जन्तवः । “इरज्यत्रग्ने प्रथयस्व जन्तुभिः (ऋ० सं० ८, ७, २८,
 ४)” — इति निगमः ॥

(५) विशः † । ‘विश प्रवेशने (तु० प०)’ ; क्षिप् । विशन्ति
 अनु प्रविशन्ति सर्वकर्मस्वधिकारित्वेन । यद्वा ; अनुप्रविष्टाः
 आत्मीयभूराजादेः श्रिता इत्यर्थः । “विशो राजान् सुपं तस्य
 ऋग्मियम् (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)” — इति निगमः ॥

(६) क्षितयः † । ‘क्षि निवासगत्योः (तु० प०)’ ; ‘क्षिच्क्षौ
 च सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १७४)’ — इति क्षिच् । क्षियन्ति निवसन्ति

• नि० ३, १५ ।

† नि० ४, १८ ।

‡ प० ८ । नि० १४, ८ ।

§ पु० १, १ । पु० १ प० ८ ।

भूमौ गच्छन्ति वा तस्याम् । “अनु^१ क्रीशन्ति चित्तयो^२ भरे^३षु
(ऋ० सं० ३, ७, ११, ५)”—इति निगमः ॥

(७) कृष्टयः * । ‘कृप विलेखने (भू० प०)’ ; भावे क्तः ।
कर्षणं कृष्टम् । कर्षेण कर्मविशेषेण चात्र सामान्यतः कर्ममात्रं
लक्ष्यते ; कृष्टं कर्म, तदस्यास्तीति ‘लुगकारिकाररफाद्य वक्तव्याः
(४, ४, १२८ या०)’—इति इकार-प्रत्ययः । तथाच भाष्यकारः
—‘कृष्टय इति मनुष्यनाम’ कर्मवन्तो भवन्ति (ऋ० सं० सा० भा०
३, ४, ५, १)’—इति । तथाच श्रीभगवद्गीतायाम्—‘नैव कश्चित्
क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् (म० भा० भी० प० २६ अ० ५ श्लो०)’
—इति । यद्वा ; शुद्धोऽपि कृपि विपूर्वस्यार्थे वर्तते । कर्मणि
क्तः । विविधं कृष्टो विक्षिप्तपरिकण्डूयनाद्यभिलपितक्रियानुष्ठान-
समर्थः कः ? इत्यपेक्षायां विकृष्टदेहत्वं कृष्टसामर्थ्याद्देहम्, स
एवामस्तीति पूर्ववन्मत्वर्थीयः । तथाच भाष्यम्—‘विकृष्टदेहा वा
(ऋ० सं० सा० भा० ३, ४, ५, १)’—इति । ‘कृपन्ति प्रान्तं
पदाभ्याम्’—इति माधवः । ‘कर्षन्ति वशीकुर्वन्ति’—इति भट्ट-
भास्करमिश्रः । “मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे (ऋ० सं० ३, ४, ५,
१)”—सद्यद्यिद्यः शर्वसा पञ्च कृष्टीः (ऋ० सं० ८, ८, ३६, ३)”
—इति च निगमौ ॥

(८) चर्षणयः † । चरतेर्धातोः (भू० प०) ‘अर्त्तिष्टष्टधम्यश्च-
वितृभ्योऽनिः (उ० २, ८५)’—इति बहुलवचनादनि-प्रत्यये पुगा-
गमद्य चरणवन्तः चरणशीलाः । यद्वा ; ‘कृपेरादेव चः (उ० २,

६७) —इति अनि-प्रत्यये लुपेरेतद्रूपम् । ‘आकर्षन्ति वशीकुर्वन्ति
इत्यर्थः’ —इति भट्टभास्करमियः । यद्वा ; चर्षण्यः चायितारो
द्रष्टारः सर्वेषां पदार्थानाम् । ; यद्यपि पश्यतिकर्मसु (निघ० २, २)
विचर्षणिरिति पठितम् , तथापि ‘पिता कुटंस्य चर्षणिः (ऋ० सं०
१, ३, ३३, ४)’ —इत्यत्र ‘चाययिता द्रष्टा’ —इति स्कन्दस्वामिना
व्याख्यातम् । “प्र चर्षणिभ्यः घृत्तनाह्वेषु (ऋ० सं० १, ७, २६,
१)” — “महाइन्द्रो नृपदा चर्षणिमाः (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)”
—इति च निगमौ ॥

(६) नहुपः । ‘णह बन्धने (दि० उ०)’ । ‘जनेरुसिः (उ०
२, १०८)’ —इति बाहुनकात् उस्-प्रत्ययः, ‘जस्, नहुपः ।
नह्यन्ते कर्मभिः पूर्वकृतैः संसारे नह्यन्ति वा नहनीयम् । “सचा
सनेम नहुपः सुवीराः (ऋ० सं० २, १, २, ३)” — “आ यातं नहुष-
स्परि (ऋ० सं० ५, ७, २५, १)” —इत्यादयो निगमाः ॥

अकारान्तमिटं नाम केपुचित् कोशेषु दृश्यते । तदा ‘ऋन-
हिभ्यामुपन् (? ७)’ —इति उपन्-प्रत्ययः । पूर्ववदर्थः । “प्रस-
स्त्राणस्य नहुषस्य शोषः (ऋ० सं० ४, १, ४, ६)” —इति निगमः ॥

(१०) हरयः णि । ‘हृञ् हरणे’ भूषादिः, ‘हृ प्रसह्यकरणे’
लुहोत्यादिः । ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’ —इतीन्-प्रत्ययः ।
हरन्ति पदार्थान् , प्रसह्यीक्रियन्ते वा मृत्युनेति वा । तथाच मृत्यु-
वाक्यम् — ‘अहं प्रजायाकुशतीर्हरामि’ —इति निगमोऽन्वेषणीयः ॥

• कीमुद्यात् ‘ऋनिभ्यामुपन् (उ० ४, ७१), ‘पर’ कपन् (७४), पुनहि-
कविभ्यउपन् (७५) एव दृश्यन्ते । † उ० १, १६ । १० १५२ प० २ ।

(११) मर्याः †, (१२) मर्याः । 'मृड् प्राणत्यागे (तु० आ०); अघ्नादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यते, तुङागमस्तु विकल्पेन । गुणः । म्रियन्ते मर्याः । 'छन्दसि निष्टक्य-देवहयणीयोनीयोच्छिष्यमर्य (३, १, १२३)'—इत्यादिना यत्प्रत्य-यान्तं निपातितम् । "को नु मर्या अर्मिमितः (ऋ० सं० ६, ३, ४८, ३७)"—"मर्यायेव कन्या शश्वै तं (ऋ० सं० ३, २, १३, ५)"—"मर्यत्र योषा कणुते सधस्य आ (ऋ० सं० ७, ८, १८, २)"—इति निगमाः । यद्वा ; 'मृड् प्राणत्यागे (तु० आ०); इति सृष्टिरावामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तान् (उ० ३, ८३)'—इति तन्-प्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । मर्त्तगद्वात् 'वस्त्वमर्त्त † † † यविष्टेभ्यश्छन्दसि'—इति स्वार्यिकस्तद्धितो यत् । "यो मर्त्तव्वमृतो ऋतावा(ऋ० सं० ३, ४, १६, १)"—इति निगमः ॥

(१३) मर्ताः । व्याख्याताः । "मा नो मर्त्ता अभिद्वृहन् (ऋ० सं० १, १, १०, ५)"—"तं मर्त्ता अमर्त्यम् (ऋ० सं० ८, ६, २५, १)"—इति च निगमौ ॥

(१४) व्राताः । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०); 'तातव्रातलात-सुपित्त'—इत्यादि सुत्रेण भोजराजेन कृत्प्रत्यये आङागमो निपा-त्यते । वृण्वन्ति स्वमभिमतं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः प्रव्रियन्ते वा यज्ञादौ । यद्वा ; व्रातो धान्यादिसञ्चयः । तद्वन्तो व्राताः । मत्वर्थीयोऽकारः । यद्वा ; व्रतमिति कर्मनाम (निघ० २, १) अत्र या । अत्रमपि व्रतायैतच्चादेवेत्युक्तेः तदीयाः 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'

—इत्यण् । 'कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रमुच्यते'—इत्युक्तेः कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धित्वम् । 'अथो अन्नाद् भूतानि जायन्ते जातान्यत्रेण वर्द्धन्ते (तै० उ० १, २)'—इति, 'अन्नात् रेतो रेतसः पुरुषः (तै० उ० १, १)'—इति च श्रुतेः मनुष्याणामन्नसम्बन्धित्वम् । "पञ्च व्राता अपस्यवः (ऋ० सं० ६, ८, ३, २)"—इति निगमः ॥

(१५) तुर्वशाः ० । 'तुर्वी हिंसायाम् (भू० प०)' । 'कले- रश्च्—इति बाहुलकात् अश्च्-प्रत्ययः । भोजराजीयमिदं सूत्रम् । हिंसन्ति प्राणिनः, हिंस्यन्ते व्याध्यादिभिर्वा । यद्वा ; 'तूर त्वरणहिंसणयोः (दि० आ०)', अस्मात् क्विपि तूर् ; अश्रोतेः पवाद्यच् ; तूर्णमश्रुवते ष्टपोदरादित्वात् (६, ३, १०८) पूर्वपदस्य ङस्त्वत्वं षकारलोपजनः । तूर्णमश्रुते । 'प्राप्यम्—इति माधवः । यद्वा ; तुर्वशः काम एषामिति तुर्वशाः, पूर्ववत्पूर्वपदस्य ङस्त्वम् । 'वश कान्तौ (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इत्यप् । यद्वा ; चतुर्षु धर्मार्थकाममोक्षेषु वश एषामिति चतुर्वशाः सन्तः चकारलोपेन तुर्वशेष्वमन्त्रहि (ऋ० सं० ५, ७, ३३, ४)—इति निगमः ॥

(१६) द्रुह्यवः । 'द्रुह जिघांसायाम् (दि० प०)' ; शीणादिकः क्विप् ; द्रोहः । द्रोहं परेषामिच्छन्ति 'छन्दसि परेच्छायामपि (३, १, ८ वा०)'—इति क्यप्, 'व्याच्छन्दसि (३, २, १७०)'—इत्युप्रत्ययः । परहिंसारुचयो हि प्रायेण मनुष्याः । "श्रुष्टिं चक्रु भृगवो द्रुह्यवश्च (ऋ० सं० ५, २, २५, १)"—इति निगमः ॥

(१७) आयवः † । 'इण् गतौ (अदा० प०)' ; 'छन्दसीणः (उ० १, २)'—इत्युण्-प्रत्ययः । गच्छन्ति ग्रामात् ग्रामम् , गमन-शीलाः । "बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त (ऋ० सं० ७, ६, २, ५)"

"आयोर्हं स्क्वभ उ०प०मस्य० नीळे (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६)"—इति च निगमौ । 'अन्तोदात्त आयुशब्दो मनुष्यवचनः'—इति माधवः ॥

(१८) यदवः । 'यसु उपरमे (भू० प०)' ; 'यमेर्दुक्'—इति श्रीभोजदेवः । 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम् (६, ४, ३७)'—इत्यादिना अनुनासिकलोपः । यम्यते निग्रम्यते आचार्येण अपथप्रहृत्ताः, राज्ञा वा । "यो अस्ति यादवः पशुः (ऋ० सं० ५, ७, १६, १)"—इति निगमः । अत्र माधवः—'यदुषु भवो यादो यदुरिति मनुष्यनाम'—इति ॥

(१९) अनवः । 'अन प्राणने (अदा० प०)' ; 'अण्य (उ० १, ८)'—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति । अन-न्यनवः । ज्ञानवत्त्वादेतेषां धर्माद्यनुष्ठानात् प्राणनस्य फलवत्त्वात् अनन्तीत्युच्यन्ते । इतरे पश्चादयो ज्ञानहीनत्वात् निष्फलप्राणनाः । तथाचोपनिषदि—'तस्य य आत्मानं विस्तरं वेद'—इत्यत्र प्रकरणे ज्ञानवत्त्वात् पुरुषस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम् । "रोधाय विद्वदनवाय (१)"—इति निगमः । अत्र माधवः—'अनुरिति मनुष्यनाम'—इति । "अनं वस्ते रथमश्वाय तच्चन् (ऋ० सं० ४, १, २८, ४)"—इति च । अत्र 'अनवः ऋभवः ते च मनुष्याः' । 'मर्त्तिसः सन्तो' अमृतत्वमानसः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)'—इति श्रुतिः ।

तथा ब्राह्मणमपि—‘आर्भवं शंसत्यृभवी व देवेषु तपसा सोम-
पीयमभ्यजयन् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५)—इत्यादि, ‘तेभ्यो वै देवा
अपैवावीभक्तन्त मनुष्यगन्धात् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५)’—इति च ॥

(२०) पूरवः † । ‘पूरी आप्यायने (दि० आ०)’ । ‘भृशुशीट्-
चरित्स्वरि (उ० १, ७)’—इत्यादिना बाहुलकात् उ-प्रत्ययः । पूर-
यितव्याः कामानां ‘रूपूभ्यां क्तः’ - इति श्रीभोजदेवः । पूताः शदाः
आनार्थिभिरित्यर्थः । “यं पूरवो हृषृहृणं सचन्ते (ऋ० सं०
१, ४, २५, ६)”—इति निगमः ॥

(२१) जगतः ‡ । ‘गम्ल गतौ (भू० प०)’ । ‘वर्त्तमाने
पृषद्दृहृन्महृज्जगच्छटवच्च (उ० २, ७८)’—इति क्तिप्-प्रत्ययान्तो
निपात्यते । प्रत्ययस्यादादेशः, द्विवचनं, नञि लोपश्च निपात्यते ।
गच्छति ग्रामात् ग्रामान्तरम् । “यद्देपामध्रं जगता मिरज्यसिं
(ऋ० सं० ८, ३, ६, २)”—इति निगमः ॥

(२२) तस्युपः § । ‘छा गतिनिवृत्तौ (भू० प०)’ । ‘छन्दसि
सुड्लड्लिटः (३, ४, ६)’ । ‘कसुः (३, २, १०७)’ । ‘यस्वेका-
जासाम् (७, २, ६७)’—इति इडागमः । ‘आतो लोपः (६, ४,
६४)’ । ‘लिटि धातोः (६, १, ८)’—इति द्वित्वम् । ‘शर्पूर्वाः खयः
(७, ४, ६१)’—इति घकारस्य शेषः । ‘अभ्यासे चर्च (८, ४, ५४)’
—इति तकारः । तस्यिवच् इति स्थिते जसः स्थाने व्यत्ययेन
शस् (३, १, ८५) । ‘वसोः सम्प्रसारणम् (६, ४, १३१)’ । ‘शासि-

• निघ० ७, ११ ।

† ए० ११, १४ । निघ० ५, १, ७, ११ ८, ११ १९, १६ ।

‡ निघ० १९, १६ ।

वसिष्ठसीनाश्च (८, ३, ६०)'—इति पत्वम् । तिष्ठन्ति स्वस्मिन् धर्मे । “चरन्तं परि तस्थुषः (ऋ० सं० १, १, ११, १)”—इति निगमः । अत्र वाजसनेयभाष्यकृदुवटः ‘तस्थुषो मनुष्याः ऋत्विग्यजमाना इत्यर्थः’—इति ॥

(२३) पञ्चजनाः * । अत्र भाष्यम्—‘तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति । “तदद्य वाचः प्रथमं मंसीय०—० जुपध्वम् (ऋ० सं० ८, १, १३, ४)” । तदद्यवाचः परमं मंसीय ‘यिनासुरानभिभवेम देवाः’ । असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेभ्य इति वापि वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तद्वस्तः । सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसौरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते । ‘ऊर्जाद् उत यन्नियासः’ । अत्रादाद्य यन्नियाद्योर्गित्यन्ननामोर्जयतीति सतः पक्षं सु प्रवृक्षमिति वा ॥ ‘पञ्चजना मम होत्रं जुपध्वम्’ । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसोत्येके, चत्वारो वर्णाः निपादः पञ्चमः इत्यौपमन्यदः । निपादः कस्मात् ? निषदनो भवति निषण्णमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः । “यत्पाञ्चजन्यया विशा (ऋ० सं० ६, ४, ४३, १)” । पञ्चजनीनया विशा, पञ्च पृक्ता सङ्ख्या लिङ्गत्रययोगेष्वविशिष्टा † (निरु० ३, ७-८)—इति । अस्य स्कन्दस्वामी—‘पञ्चजना इत्येतस्य सन्दिग्धस्य विवेकार्थं निगमा भवन्ति सन्देह्य मनुष्यनामसु पाठात् पञ्चशब्देन समानाधिकरणः । तत्र यदि देवदत्तादि

* निरु० १, ७, ८, ३, २३ ।

† ‘पञ्च पृक्ता सङ्ख्या लीपुंलपुंसकेष्वविशिष्टा’—इति निरुक्तपुराण-पाठः ।

पञ्चक-विषयः स्यात् गन्धर्वादिपञ्चकविषयो वा, न मनुष्यमात्र-
नामविषयतात्र स्यात्, मनुष्यमात्रनामैतदित्याचार्यमतान्तरप्रदर्श-
नाय पदद्वयमिदमनुष्यपदार्थे वर्तते इति वैचित्र्यप्रदर्शनार्थं उप-
न्यासः । न मनुष्यनामत्वेन च द्रष्टव्यः । 'एकीयमतेन चाष्टौ देव-
ताया उच्यन्ते । तत्र पक्षे नागानां गन्धर्वेषु, यक्षाणामसुरेषु, पिशा-
चानां रक्षसन्तर्भावदृष्टत्वाविरोधात् । तदथ वाचः । सौचिक-
स्थाप्रे विखेपां देवानां संवादो ह्रीद्वजपथायम् । तत् अथ अस्मिन्
कर्मणि वाचो माध्यमिकायाः प्रथमसुररूपं स्वरसौष्टवार्थसदनत्व-
देवताविशिष्टं मंसीय जानीय । येन अज्ञानेन असुरा यज्ञविघ्नं
कुर्वन्तः, हे देवाः ! अथ तानभिभवेम । हे ऊर्जादः । उत अपि
यज्ञियासः यज्ञस्य सम्पादयितार' पञ्चजनाः आचार्यमतेन ऋत्विङ्-
मनुष्याः । यमश्ववस्यपतीष्टौ निपादानां यज्ञसम्पादित्वमस्ति,
शूद्रस्याप्योदनसवे ; 'आयुरसीति शूद्राय प्रयच्छति, तत्ते प्रयच्छा-
मीति शूद्रः प्रतिगृह्णाति'—इत्येवमादिना । तथा 'दासी पिनष्टि
पत्नी वेत्यत्र दास्यादेश्यापारादप्येवं यज्ञसम्पादित्वमेकीयमतेन । पञ्च
यज्ञाद्भूता देवगन्धर्वादयः साधनभावेन यज्ञसम्पादिनः । अत
उच्यते—'मम होत्रं जुषध्वम्' । होत्र-कर्म जुषध्वम् सम्पादयते-
त्यर्थः । अन्ये मन्यन्ते—यदेकीयमतं यज्ञीपमन्धवस्य तदुभयमप्या-
चार्यस्येति । तथा च मन्त्रव्याख्यानम्—पञ्चजातयो ब्राह्मणादयो
यज्ञियाः गन्धर्वादयः सर्वेऽपि होतुः सङ्घेन व्यापारेण सेव्यध्वमिति
सम्प्रत्ययासाधारणं मनुष्यमात्रनामत्वेनैव निगमं दर्शयति 'यत्पाञ्च-
जन्यया विशा' । प्रगाथस्यार्पम् । यत् यदा पाञ्चजन्यया पञ्च-
जनेषु मनुष्येषु भवया विशेषति पञ्चभिरपि मनुष्यजातैरित्यर्थः—

इत्यादि । पञ्चेति निर्वाच्यम् पृक्तेति निर्वचनम् । सञ्ज्ञेति विषय-
 कथनं सम्बन्धवत् सर्वलिङ्गैरित्याह—‘लिङ्गत्रययोगेऽप्यवशिष्टा’—
 इति । ननु पङ्कादीन्यप्यवशिष्टानि ? उच्यते—प्रत्ययोपात्तरूप-
 सम्बन्धस्यार्थाभिधानात् अदोष इत्युक्तम् । अपिच या पृक्ता सा
 पञ्चेति किन्तु या पञ्च सा पृक्तेति तदन्यत्र एकपदनिरुक्तव्याख्यानम्,
 यत्पञ्चजन्येत्यस्य द्वितीयपादादिव्याख्यानं चास्माकमत्रानुपयुक्त-
 त्वान्न लिखितम् । ‘पृची सम्पर्के (रु० प०)’ । ‘कनिन् युवपि
 (उ० १, १५४)’—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशस्याधिकविधेर्यत्वात्
 कनिनि बाहुलकात् ऋकारस्थाकारो नकार उपजनय । भोज-
 राजसु—‘वृषितच्चिराजिघसिपचिप्रतिहिविभ्यः कन्’—इत्याह,
 तदा ‘पचि विस्तारे (जु० प०)’—इति धातुः । एकादिभ्यो
 विस्तीर्णा पञ्चसङ्ख्या । जायन्ते जनाः । पचाद्यच् (१, १, ११४) ।
 ‘पञ्चभिर्भूतैर्जाताः पञ्चजनाः’—इति शीरस्वामी ॥

(२४) विवस्वन्तः † । ‘वस निवासे (भू० प०)’ इत्यस्मात्
 ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (१, २, ७५)’—इति विच्, दृशिप्रकृणात्
 भावे भवति । विविधं वसनं विवः, तदन्तो विवस्वन्तः । सर्वस्यापि
 मनुष्यस्य यत् किञ्चित् विवसनमस्ति । ‘विवस्वच्छब्द आदित्य-
 वाच्याद्युदात्तः, अन्यत्र मनुष्यविशेषे यजमाने द्वितीयाक्षरमुदात्तम्’
 —इति माधवः । “आविर्भव सूत्ररूपा विवस्वन्ते (ऋ० सं० १,
 २, १२, ३)”—“शिवो दूतो विवस्वन्तः (ऋ० सं० ६, १, २२, ३)”
 —इति च निगमौ । अत्र विवस्वान् यजमानः—इति माधव-

भाष्यम् । 'मृहो जाया विर्वस्वतोव नाग (ऋ० सं० ७, ६, २३, १)'
—इत्यादित्यवचनस्योदाहरणम् ॥

(२५) घृतनाः † । 'घृङ् व्यायामे (तु० आ०)' । "त्वयाध्यक्षेण
घृतं ना जयेयम् (ऋ० सं० ८, ७, १५, १)"—इति निगमः ॥

मनुष्याणां बहुत्वं, ततो बहुवचनान्तत्वम्, तथा निघण्टुष्वपि ।
'मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः । स्युः पुमांसः पञ्च-
जनाः पुरुषाः पूरुषा विशः (अम० को० २, ६, १)'—इत्यादिषु
च बहुवचनान्तता दृश्यते ॥

इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि ॥ २५ ॥

आयती^(१) । च्यवाना^(२) । अभीशु^(३) । अभ्रवाना^(४) ।
विनङ्गसौ^(५) । गभंस्ती^(६) । करस्ती^(७) । वाहू^(८) ।
भुरिजौ^(९) । क्षिपंस्ती^(१०) । शक्वरी^(११) । भरिद्वे^(१२) । इति
द्वादश वाहुनामानि † ॥ ४ ॥

(१) आयती । 'यती प्रयत्ने (भू० आ०)', गतिकर्मा वा
(निघ० २, १४)—'इन् सर्वधातुभ्यः (४, ११४ उ०)'—इतीन्-
प्रत्ययः । आभिमुख्येन यतते कार्येषु, गच्छन्ती वा साधनत्वम् ।
बाह्वोर्हित्वात् सर्वत्र द्विवचनान्तता । निगमोऽन्वेषणीयः ‡ ॥

(२) च्यवाना । 'च्युङ् गतौ (भू० आ०)' । 'सम्यानच् सुवः

• निघ० ८, २४ । (२) "अभोर्ये"—इति ख । (८) "वाहु"—इति ख ।

(१०) "क्षिपन्ती"—इत्यपि टीकाश्रितम् । "क्षिपंती"—इति ख ।

† "इति बाहो" ग । ‡ बहुवैवाल्यायतीपद पर सर्ववैवागच्छन्तीत्येवार्थप्रकार सायण ।

(उ० २, ८३)'—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशोऽधिकविध्यर्थ इत्युक्ते-
रानच् प्रत्ययः । 'सुपां सुलुक् (७, १, ३८)'—इत्यादिना द्विवचन-
स्याकारः । गच्छतः कर्मणामन्तः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) अभीशू * । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३७ पृ०) ।
अभ्यश्रुवाते कर्माणि अभिनयन्तो वा कर्माण्यतः अभीश्राते कर्माणि
कर्तुमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) अप्रवाना । 'आप्रु व्याप्तौ (स्वा० प०)' ; 'ताच्छीत्य-
वयोवचनशक्तिपु चानश् (३, २, १२८)', अस्य सार्वधातुकत्वात्
श्रुः, 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यादिधातुकत्वात् गुणः,
धातोर्ऌस्त्वत्वं षपोदरादित्वात् (६, ३, १०८) । आप्रुतः कर्माणि ।
यद्वा ; अप्र इति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१७१ पृ०) ; तदस्यास्ति
'छन्दसीवनिषौ (५, २, १२२ वा०)'—इति वनिषि विभक्ते राकारः
पूर्ववत् , सकारलोपच्छान्दसः । कर्मवन्तौ हि बाह्व्, नकारान्तौ
वेति सन्देहः । निगमदर्शनाविर्णयः ॥

(५) विनङ्गसौ । बाहुनाम । विनम्य घसतोऽन्नादिकमिति
माधवः । षपोदरादित्वात् (६, ३, १०८) पूर्वपदे म्य-लोपो रुक् ;
'अस अदने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् पचाद्यच् (३, १, १३४),
सम्प्रसारणञ्च । "अन्वंसौ जीपमभरद्दिनङ्गुमः (ऋ० सं० ७, २,
२७३)"—इति निगमः ॥

(६) गभस्ती † । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३७ पृ०) । पुरुषाः
अदन्त्याभ्या मन्नादीन् 'ग्रहेर्गभस्ती बाह्व्, गृह्णाति पदार्थानाभ्या

पुरुषः'—इति माधवः । “शर्याभिर्न भरमाणो गर्भस्थोः (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५)”—इति निगमः ॥

(७) करस्त्री † । करासीति कर्मनामसु करशब्दे व्याख्यातः (१७४ घ०) । तस्मिन् कर्मण्युपपदे ‘ष्ये वेष्टने (भू० प०)’—इत्यस्मात् ‘आतोऽनुपसर्गं कः (३, २, ३)’, ‘आतो लोप इटि च (६, ४, ६४)’ । ‘कर्मणां प्रस्नातारौ (निह० ६, १७)’ वेष्टयितारौ कर्मकरावित्यर्थः । “सुप्रकारस्त्रमूतये” (ऋ० सं० ६, ३, २, ५)” —इति निगमः ॥

(८) बाह्व † । ‘बाह्व लोडने (भू० आ०)’ । ‘अर्जिदृगिकम्य-मिपसिवाधा ऋजिपशितुक्धुक्दीर्घहकारश्च (उ० १, २६)’—इत्यु-प्रत्ययो ह्योऽन्तादेशश्च । गमयत्याभ्यां कर्माणि, बाधते परानाभ्या मिति वा । “ऋध्वातंइन्द्रस्यविरस्य बाह्व (ऋ० सं० ४, ७, ३१, ३)” —इति निगमः ॥

(९) भुरिजो । ‘हृञ् हरणे (भू० उ०)’, ‘डु भृञ् धारण-पोषणयोः (जु० उ०)’ ; ‘भृञ् उच्च (उ० २, ७१)’—इति इजि-प्रत्ययः । हरतो विभ्रतो वा पदार्थान् कर्मकरणसामर्थ्यं वा । “तमं ह्यन् भुरिजो” धिया (ऋ० सं० ६, ८, १६, ४)—इति निगमः ॥

(१०) क्षिपस्त्री । ‘क्षिप प्रेरणे’ तुदादिः (प०) ; ‘वसवित-सेस्तिः (? †)’—इति घाङुलकात् ति-प्रत्ययः धातोरसुगागमो गुणाभावश्च । प्रेर्यते कर्मसु पुरुषैः ॥ ‘क्षिपती’—इति पाठात्सरम् ।

• निह० ६, १० ।

† निह० ६, ८ ।

‡ कौमुद्यात् ‘वसेति (उ० ४, १०३)—इत्येकं सरम् ‘वी ऋषे (उ० ४, १००)—इति चापरम् ।

तदा शतरि ङीपि 'आच्छीनद्योर्नुम् (७, १, ८०)', 'वा छन्दसि (६, १, १०६)'—इति द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः । चिपतः पदार्थान् इतयेतथ कर्मसु । यद्वा ; चिपेः 'रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः शिदा-शिपि (उ० ३, १२३)'—इति बाहुलकात् भृच्-प्रत्ययः भोऽस्ता-देशः । चिपतः पदार्थात् । निगमदर्शनाद्विर्णयः ॥

(११) शकरी * । 'शक्तृ शक्ती (स्त्रा० प०)'; 'घामदि-पद्यर्त्तिपृथक्भिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०६)'—इति वनिप्-प्रत्ययः, 'वनो र च (४, १, ७)'—इति ङीव्री च पूर्ववत् पूर्वसवर्णादेशः । शक्तुतः कर्माणि कर्त्तुम् । "अङ्गुलंयः शकंरयो दिशंथ मे यत्नेन कल्पन्ताम् (य० वा० सं० १८, २२)"—इति निगमः ॥

(१२) भरिचे । विभर्त्ति रश्मीनादित्य इव । 'अशित्वा-दिभ्य इतोव्री (उ० ४, १६८)'—इति इत्र-प्रत्ययः । भूरिवदर्थः । "अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरित्रैः (ऋ० सं० ३, २, २०, २)" —इति निगमः ॥

इति द्वादश बाहुनामानि ॥ ४ ॥

अयुवः^(१) । अखावः^(२) । त्रिशः^(३) । चिपः^(४) । शयीः^(५) ।
रशनाः^(६) । धीतयः^(७) । अथर्यः^(८) । विपः^(९) । कच्याः^(१०) ।
अवनयः^(११) । हरितः^(१२) । स्वसारः^(१३) । जामयः^(१४) ।

* प० ११ । निघ० १, ८ ।

(१) इतोऽनन्तरं "विधाः"—इत्यधिकं न पुनरुक्ते । (२) "इम." ख, घ ।

(३) "अथर्यं व."—इत्यपि टीका-सम्मतम् । "अथयो." ग. ह. C. D. F ।

(१२) इतोऽनन्तरं "रीहित."—इति ग. iid ।

सनाभयः^(१५) । योक्त्रोणि^(१६) । योजनानि^(१७) । धुरः^(१८) ।
शाखाः^(१९) । अभीशंवः^(२०) । दीधितयः^(२१) । गर्भस्तयः^(२२) ।
इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि ॥ ५ ॥

(१) अयुवः ङ । 'जत्रादयश्च (उ० ४, १००)'—इति रु-
प्रत्ययान्तेषु निपातेषु द्रष्टव्यः । 'अगि गती (भू० प०)'—इति
धातुः ; निपातनास्-लोपः, तन्वादित्वादुवड् । गच्छति कर्माणि
मति । यद्वा ; अत्र-शब्दे उपपदे गमेः पूर्ववन्निपातनात् रु-प्रत्यये
पूर्वपद-अ-लोपः गमेष्टिलोपश्च । अत्रे गच्छन्ति ताः । "तर्मी"
ह्रिन्वन्त्ययुवः (ऋ० सं० ६, ७, १७, ३)"—इति निगमः । अङ्गु-
लीनां बहुत्वात् सर्वत्र बहुवचनान्तता ॥

(२) अण्यः ङ । अणतिः शब्दार्थः (भू० प०) ; 'अणश्च
(उ० १, ८)'—इति उ-प्रत्ययः । 'वीतो गुणवचनात् (४, १, ४४)'
—इति ङीप् । अणन्ति स्फोटनादि शब्दं कुर्वन्ति, तालादि शब्दं
कुर्वन्त्याभिरिति वा । यद्वा ; अण्यः हस्तपरिमाणापेक्षयाल्पपरि-
माणाः । "तसोमण्योः समर्थं चा (ऋ० सं० ५, ७, १७, २)"
—इति निगमः ॥

(३) विगः । 'विग प्रवेशने (तु० प०)' । 'क्लिप् वधि
(१, २, १०८ वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिदृष्टिभिः'—
इत्युक्तेः क्लिपि रेफ उपजनः विगन्ति साधनभावं कार्येषु । "तर्मी"

(१५) नास्तेतन् पदम् न. C. D. F पुराङ्गु । टोकाङ्गता तु एतद्येव व्याजे
केचिन् "सदस्याः"—इति, केचिन् "समुत्त"—इति च द्रष्टम् ।

• "इषङ्गुलीनाम्" न । † उ० १, १९ । ऋ० १९६ प० १८ । ‡ निघ० ६, १९ ।

हिन्वन्ति धीतयो दश त्रिंशः (ऋ० सं० २, २, १३, ५)—इति निगमः । 'कर्मसु धीयमाना दशाङ्गुलयः'—इति माघवभाष्यम् ॥

(४) क्षिपः । 'क्षिप प्रेरणे (दि० प०)'; औषादिकः क्तिप् । क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते पुरुषेण कर्मसु निक्षिपन्त्यास्त्रङ्गुलीयकादीन् इति वा । "सृजन्ति त्वा दश क्षिपः (ऋ० सं० ६, ७, ३०, ४)"—इति निगमः ॥

(५) शर्याः † । 'शृ हिंसायाम् (कृग० प्वा० प०) । 'अघ्न्या-देराकृतिगणत्वात् यत् (उ० ४, १०८) । शृणाति पापात् । "आ यः शर्याभिसुविनृम्णो अस्य (ऋ० सं० ८, १, २६, ३)"—इति निगमः ॥

(६) रशनाः † । रशिवन्धनार्थो धातुरित्युक्तं रश्मिनिर्वचने (३७ पृ०) । 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच् । बध्नन्ति बन्धनीयं, बध्यते आभिरिति वा । युच्-प्रकरणे 'अशिरग च'—इति श्रीभोजदेवः । अयुवते कर्माणि । "रशनाभिर्दृशभिर्भ्य-धीताम् (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ६)"—"अच्छा बर्हीरशनाभिर्नयन्ति (ऋ० सं० ७, ३, २२, १)"—इति च निगमौ ॥

(७) धीतयः ‡ । 'धी (दि० आ०)'—धातोः 'क्तिच्क्ती च सञ्ज्ञायाम् (१, ३, १७४)'—इति क्तिच् व्यत्ययेन दधातेरपि भवति, 'धुमास्यागापाजहाति (६, ४, ६३)'—इतीत्वम् । धीयन्ते विधी-यन्ते पुरुषैः कर्मसु, धारयन्ति कर्मसाधनानि वा । अघान्तर्णीत-स्वर्ग्यो दधातिः । "स सप्तधीतिभिर्हितः (ऋ० सं० ६, ७, ३२, ४)"—इति निगमः ॥

* प० ४, २ । निघ० ४, ४, १०, २८ ।

+ निघ० ३, १४ ।

‡ निघ० ९, २४, १०, ४२ ; ११, १६ ।

(८) अथर्वः । 'अथ सातत्यगमने (भू०प०)' ; 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतोन्-प्रत्ययो बहुलकात् धातोर्धरादेशः ; 'लुटिकारादतिनः (४, १४ ५वा०)'—इति डोप्; जस् । 'उपसृध-मथर्वो न दत्तम् (ऋ०सं० ३, ५ ५३)' इत्यत्र 'अथर्वो न स्त्रिय इव—इति साधवः । अथर्वइति तेनाप्यपाठि अङ्गुलिनामसु ॥

"अथर्व" —इति पाठो बहुषु दृष्टः । तद्वाहुनामकरणं स्पष्टम् । निगमदर्शनात्प्रियः ॥

(८) विपः ४ । 'विप प्रेरणे (सु प०)', क्विपि, प्रेर्यन्ते पुरुषैः कथेषु । "विपो न द्युन्ना नियुवे जनानाम् (ऋ०सं० ६, १, ३५ ३)" —इति निगमः ॥

(१०) कक्षाः १ । "दशाग्निभ्यः (ऋ०सं० ८, ४ ३०, २)" —इत्यत्र कथाः प्रकाशयन्ति कर्माणि (निरु० ३, ८) —इति भाष्यम् । कक्षाः प्रकाशयन्त्यनुष्ठानफलेन फलेन वा कर्माणि । 'ख्यातेः कक्षशब्दनिर्वचनम्' इति स्कन्दस्वामी । 'गाहते क्व इति नाम-करणः ख्यातेर्था (निरु० २, २)'—कक्षशब्दनिर्वचनपरिभाष्ये स्कन्द-स्वामिप्रत्ययः—'ख्या प्रकथने (अदा०प०)' इत्यन्तात् स प्रत्यये निरागको निनेमिगकोऽमो मः यकाराकारयोर्नोपोऽभ्याम-विकारश्च द्रष्टव्य'—इति । अथमभिप्राय — प्रागेण हतृवदिहनि-कमिहपिभ्यः म (उ० ३, ५८) —इति ख्यातेर्थाहुनकात् स प्रत्यये वाहुनकादेव द्विवचने हुनादिशिरे ऋषत्वे 'कुहोयुः (७, ४, ६२)' न भवति वाहुनकदेशः, 'अभ्यामे चर्ष (८, ४ ५४)'—इति चर्षम्,

उत्तरस्य ह्या इत्यस्य घकाराकारयोर्नीपः, 'खरि च (८, ४, ५५)'—
इति चत्वम्, 'आदेशप्रत्यययोः (८, ३, ५८)'—इति घत्वम् । प्रकथनेन
प्रकाशनं लक्ष्यते । अंसेन नित्यं प्रच्छादनात् प्रकाशयते पुरुषेषु ।
कक्षी वाहुतलम् । 'तत्र भवः (४, ३, ५३)'—इत्यर्थे 'शरीरावयवाश्च
(४, ३, ५५)'—इति यत् प्रत्ययः । अङ्गुलयोऽपि परम्परया कक्षे
भवा इति वक्तुं शक्यते, अंसेन नित्यं प्रच्छादितत्वात्, प्रकाशो हि
सर्वदा कक्षः, तत्र भग अङ्गुलय लक्ष्यः प्रकाश्याः किन्तु प्रका-
शयन्ति कर्माणि अङ्गुष्ठानेन फलेन वा, यथाचाध रम्यते अरणी
रग्निना प्रकाशे तत्र भवोऽग्निः प्रकाशको भवति तद्वत् । यदा ;

रज्जुः तदन्धनसाधनत्वात् कक्ष्या-शब्देनोच्यते । 'परि-
कक्ष्याभिः (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)"— "दग्गाग्निभ्यो
'ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)" इति च निगमो ॥

४ । व्याख्यातं पृथिवीनाममु (१२४०) ।

अथ्यन्ते वा । "सनात् सनीळा अग्नी एवागाः

"दग्गाग्निभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—

॥ गदीनाममु (१४२४०) । इर-
इरितो दग् (ऋ० सं० १, ८, २८, ३)"—

उच्यते 'अम् छेपथे (दि. प०)'—
८८)'—इति ऋन्-प्रत्ययः मुहु-

अथते त्रिथते पदार्थे चाभिः, कार्येषु चेतव्या वा । यद्वा ; स्व-शब्दे
 उपपदे षट्श्रु विशरणे (भू०प०)'—इत्यस्माद् बाहुलकाद् वाहु
 लकात् टि-लोपश्च । स्वं स्वं व्यापारं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, स्वस्मिन्
 स्वस्मिन् हस्तो सोदन्तोति वा । यद्वा ; परस्पर भगिनोव दृश्यन्ते,
 एकद्वयत्वभवात् स्वसार उच्यन्ते 'न षट्स्वस्त्रादिभ्य. (४,१,१०)'
 —इति लोपस्ययनिषेध । 'दुवृत्त्यन्ति स्वसारो अर्द्धेयाणम् (ऋ०
 सं० १,५,२,५)" — इति निगम ॥

(१४) जामयः ऋ, सनाभयः । अनयो— — —मर्थोऽनु-
 सन्धेयः । जमतेर्गतिकर्मण (निघ० २, १४) 'जनिघसिभ्यमिण् (उ०
 ४, १२६) —इति बाहुलकादिण् प्रत्ययः । 'अलिशलिपलिघसि-
 जव्यणिपणिव्य इण्' इति शोभोजदेवः । जमन्ति गच्छन्ति कर्माणि
 प्रति अदस्याभिरन्नदीनि वा । जनेरेव वा बाहुलकात्कारण्य
 मकार , जाता. स्व कारणात् । 'त्व साजावधि जामय. (ऋ० सं०
 ६, ८, १६, ५)' —इति निगमः ॥

(१५) सनाभयः ऋ । 'णह बन्धने (दि० उ०)'; नहो भय (उ०
 ४, १२२)' —इति इज्-प्रत्यय भोऽस्तादेशः । नह्यतेऽनया गर्भ इति
 नामे, सम ना नाभिर सामिति सनाभय । ज्योतिर्जनपदेन्यस्मात्
 सहशब्दस्य स भावः । समाना हि मातुर्नाभिस्तासां, समा नाभि,
 भूलमासासिति । "सनाभयो वाजिनं मूर्जयन्ति (ऋ० सं० ७, १,
 २५, ४)" —इति निगमः ॥

(१६) योक्ताणि ॥ (१७) योजनानि ॥ 'युजिर् योगे (क० उ०)' । 'दन्तोशसयुजस्तुदसि (३,२,१८२)'—इति इन् प्रत्ययः पूर्वच । 'युच् बहुलम् (उ०२,७४)'—इति युच् । युञ्जन्ति पदानाभिरिति, युक्ता वा हस्तेन संयम्यते चाभिः क्लेशादय इति वा । यद्दस्वाभां व्यात् नपुंसकान्निङ्गता । "दग्गयोक्तेभ्यो दग्गयोजनेभ्यः (ऋ०सं०८,४,३०,२)"—इति निगमः ॥

(१८) धुरः ॥ धूर्वतेर्बंधकर्मणः । (निघ०२,१८) कर्त्तरि क्विपि (३,२,१७७), राक्लोप (६,४,११) इति वन्तोपे र्फस्य विसर्जनीयः, जसि धुरः । धूर्वन्ति घन्त्युपघञ्चि कर्माणोत्वर्थः । हिंसन्ति परानाभिरिति वा । धारयतेर्वा श्रीणादिके क्विपि बाहुलकात् आकारस्य उकारः । अङ्गुल्या हि धर्यं सुदर्णादि धारयति । 'दग्गधुरो दग्ग युक्ता बहुद्वाः (ऋ०सं०८,४,३०,२)"—इति निगमः ॥

(१९) गाखाः ॥ 'अगू व्याप्तौ (स्वा०घा०)' ; पश्चात् ख-प्रत्यये विक्राने 'अग्रोतेडित्,—इति श्रीभोजदेवेन ख-प्रत्यये ग.ख-शब्दो व्युत्पादिगः । व्याप्त हि सर्वम् । ख शब्दाधिकरणे उपपदे श्नेतेः 'अधिकरणे श्नेतेः (३,२,१५)'—इति चत्-प्रत्ययः । अङ्गुली हि हस्तापभागवात् खे आकाशे श्नेते व्याप्तिष्ठन्ते, अ.काशस्या-वकाशरूपत्वात् उपपत्तं हि तत्र श्नेतम् । अशयाः मथाः पृषोदग-दित्वात् (६,३,१०८) यक रन्तोपेन शकाराक रयोः सवर्णदीर्घत्वे खशा इति भवति, मतोऽक्षरद्वयस्य नविनिमयः, टाप्; गाखा गक्तोर्वा पवाद्यच्चि (३,१,३४ उपधादोषः, ककारस्य खक रत् ।

शक्नुवन्ति हि ता अद्भुतयः पुस्तकादि धारयितुं कार्याणि कर्तुं
 वा । यद्वा ; 'शाखु व्याप्ती (भू०प०)', पचाद्यच् (३,१,२३४) ।
 शाखन्ति व्याप्नुवन्ति कर्माणि । यद्वा ; 'शीङ् स्वप्ने (अदा०भा०);
 अस्मात् 'ह्रस्वावयवाच्च'— इति ख-प्रत्ययी बाहुलकात् ह्रस्वावयवे-
 ऽपि भवति । शिरनेऽवतिष्ठन्ते आसु नख दयः इति शाखाः । 'श्यते
 रिच वा'—इति श्रीभोजदेवः ; ख-प्रत्ययीऽधिकृतः, इकारादेशस्य
 विकल्पितत्वात् पक्षे शाखानिष्पत्त्या— शाखास्थानोयत्वाद्वा
 शाखा इष्यन्ते तथाचामरसिंह— 'अद्भुत्य' करशाखाः स्युः (२,
 ६,८२)—इति । 'ह्रस्वाभ्या देशशाखाभ्याम् (ऋ०सं०८,७,२५,
 ७)"—इति निगम ॥

(२०) अभोशवः ॥ व्याख्याता रश्मिनामसु (३ पृ०) । अभ्य-
 युवते कर्माणि, अभोशने वा कर्माणि कर्तुम् । "दशाभीशुभ्यो
 अचंता जरिभ्यः (ऋ०सं०८,४,३०,२)" इति निगम ॥

(२१) दीधितयः † । व्याख्याता रश्मिनामसु (३ पृ०) । अद्भु-
 रीयकादिधारणाद् दीप्यन्ते । दीप्यन्ति क्रोडन्यामिरिति वा
 दवातेर्व्युत्पन्नो दीधिति शब्दः । "अग्नि नरो दीधितिभिररण्योः
 (ऋ०सं०५,१,२३,१)"—इति निगम ॥

(२२) गभस्तयः ‡ । व्याख्याता रश्मिनामसु (३ पृ०) । गृह्णन्ति
 पदार्थानामिः पुरुषा इति गभस्तयः । "दीप्यते मधो रंशयु
 गभस्तिभि (?)" —इति निगम ॥

"सुहृत्स्याः"— इति केचित् ।

* ३० १, ५ । २० ३० प० १६ । † ३० १, ५ । २० ३० प० ४ ।
 ‡ ३० १, ५ । २० ३० प० १५ ।

एतस्य स्थाने "सञ्चुतः"—इति च केचित् पठन्ति । ताव
व्याख्याता नदीनामसु (१४४४) । संसरन्ति सञ्च गच्छन्ति कर्माणि
प्रति सञ्चता वा । स्पष्ट-निगमदर्शनं द्विर्षयः ॥

इति द्वाविंशतिरङ्गलिनामानि ॥ ५ ॥

वृश्मि^(१) । उ मसि^(२) । वेति^(३) । वेनति^(४) । वेसति^(५) ।
वाञ्छति^(६) । वष्टि^(७) । वनोति^(८) । जुषते^(९) । हर्यति^(१०) ।
आचके^(११) । उशिक^(१२) । मन्यते^(१३) । छत्संत्^(१४) ।
चाकनत्^(१५) । चकमानः^(१६) । कनति^(१७) । कानिषद्^(१८) ।
इत्यष्टादश कान्तिकर्माणिः ॥ ६ ॥

'कान्तिकर्माणिः (निघ० ३, ६)'—इच्छार्या धातवः—

(१) वृश्मि १ । 'वश्म कान्तो' अदादिः परस्मैपदी । लङ्, तमेक-
वचनम् । "तदहं वृश्मि पवमानं सं म (ऋ० सं० ७, ४, ६, ४)"—इति
निगमः ॥

(२) इतीऽनन्तरम् "वसति"—इत्यधिकं ग C D F क पुलकेषु ।

(३) "वेति" छ । "वेसति" च । टीकाहतापि पाठान्तरतया स्वीकृतम् ।

(४) 'वेति' छ ।

(५) इतीऽनन्तरम् "वेति"—इत्यधिकम् छ पुलके ।

(६) "वाञ्छते" छ ग, C, D, F, पुलकेषु नास्मिन्नेदम् पदम् ।

(७) "वष्टि" छ । (८) "वनोति" C, D, F क पुलकेषु ।

• "इति कान्तिकर्माणि" ग ।

† निघ० १९, ५ ।

(२) उश्मसि † । षोडशोत्तमार्कपञ्चवर्चने मासि चार्धधातुक-
सपित् (१,२,४) - इति छिद्वावात् 'ग्रहिव्या (६,१,१६)'—
इत्यादिना सम्प्रसारणम् इदन्तो मसि. (७,१,४६)—इति इकार ।
“ता वां वास्तून्मुश्मसि गम्यै (ऋ०सं० २,२४,६)”— इति
निगमः ॥

(३) वेति † । ‘वी गतिप्रजनकाख्यगनखादनेषु’ अदादिः पर-
क्रीपदी । “वेवि होव मुत पोत्रं यजत्रा (ऋ०सं० १,५,२४,४)”—
इति निगमः ॥

(४) वेनति † । नैरुक्ती धातुः । “पुराणां अनु वेनति (ऋ०
सं० ८,७,२३,१)”—“नसंयामा वि वेनतम् (ऋ०सं० ४,४,१६,
२)”—इति निगमौ ॥

(५) वेसति । अथमपि नैरुक्ती धातुः । ‘वेशति’—इति पाठा-
न्तरम् । निगमदर्शनाविर्ष्यः ॥

(६) वाञ्छति । ‘वाक्लि इच्छायां’ भौवादिकः (प०) । ‘विश
स्वा सवा वाञ्छन्तु ऋ०सं० ८,८,३१,१)”—इति निगमः ॥

(७) वटि ‡ । वणे. परक्रीपदप्रथमरूपैकवचनम् । “समर्थो मा
अजति यस्य वटि (ऋ सं० १,३,१,३)”— इति निगमः ॥

† निघ० १, १८ २, ७ ३, ५, १८. ६ १९ ८, २८ १२, ५, — ४५।

‡ निघ० १. ७ २, ६, — ८, — १४. ४, १, — १८. ८, ४९, — ४९ १०, १.

१९, ४६।

‡ प० १४ २, १४, — १५, — १७ ३, ४ १०, ४८ १९, २८। निघ० १,

७ १०, १८।

‡० अथेव १।

(८) वनोति । 'वनु धावने' तनादिः (प०). अनेकार्थत्वाद्वातू-
नमत्र कान्त्यर्थः । एव म चत्रापि । "स्यार्हं यद्रेक्ण परमं वनोपि-
नत् ऋ०सं० १,२,२४४)" - इति निगमः ॥

(९) जुपते ऋ । 'जुपो प्रीतिर्मेवनयोः' तुदादिरात्मनेपदी, अत्र
कान्तिकर्मा । "स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् (ऋ०सं० १,
५ २५,५)" - इति निगमः । 'जुपते ह्यति इति पाठात् जोषः
कामः' - इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१०) ह्यते ऋ । 'ह्यति गतिकान्त्योः' भूवादिः परस्मैपदी ।
"ता जुषाणी ह्यति जातवेदाः (ऋ०सं० ३,८,११,१)" - इति
निगमः ॥

(११) आचके । 'चक लप्ती' भूवादिरात्मनेपदी ; लङ्, मन्-र-
दैकचनम् । "अनाम्बोज आ चके (ऋ०सं० ३,४,८,५)" - इत्यत्र
'कमेर्लिटि उत्तमे इटि मलोपच्छान्दसः' - इति भानुदत्तः । "ला
मवस्यराचके (ऋ०सं० १,२,१८,४)" - इति निगमः । "यस्ते
गत्तुत्वमाचके (ऋ०सं० ६,३,४,२,५)" - इति तु 'लोपस्त आत्मने-
पदेषु ७ १,४१' । यथादृष्टं पाठः ॥

(१२) उशिक्ष् ऋ । वष्टेः 'वशः कित् (उ० २ ६८)' - इति विक्र-
प्रत्ययः, कित्त्वात् सप्तसारणम् । "उशिक्ष् पावकी परतिः सुमेधाः
(ऋ०सं० ७,८,२,८,१)" - इति निगमः ॥

* निघ० ६, १६, १९, ४९ ।

१ प० १४ । निघ० २, १०, ७, १०, ११, १५ ।

३ प० १, १४ । निघ० ६, १० ।

(१३) मन्यते ० । 'मन ज्ञाने' दिवादिरात्मनेपदी । "आव्रिय्य मन्यमानसुरयित् (ऋ०सं ५, ४, ८, २)" — "यदि मन्येतीपसुस्यमि योदनैः (?)" — इति च निगमौ ॥

(१४) कृत्स्त् १ । 'छदि संवरणे' चुरादिः । पञ्चमलकारः, तिप्, 'लेटोऽडाटी (३, ४, ८४)', 'सिब्बहुलं लेटि (३, १, ३४)', इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७) । ह्यप् कन्दुर्भवति ह्येतः (ऋ०सं० १, ४, १८, ४) — इत्यत्र 'मघने कृत्स्त् चाकनत् इति कान्ति-कर्मसु पाठात्, 'तदिमे कृत्स्त् वपुषः (ऋ०सं० ७, ७, २८, ३)' — इति प्रयोगदर्शनाच्च छदि. कान्त्यर्थः — इति कान्दस्त्रामिभाष्यम् । 'दूरेवताय कृत्स्त् (ऋ०सं० २, १, २१, ६)' — इति, "अच्छान्तुः पञ्चकृष्टयः (ऋ०सं० ८, ६, २६, ६)" — इति च निगमौ ॥

(१५) चाकनत् ३ । 'कनो दीप्तिकान्तिगतिषु (भू०प०); यङ्लुगन्तः । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य न भवति, व्यत्ययेन पञ्चमलकारः, 'लेटोऽडाटी (३, ४, ८४)', 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७) । "ब्रह्मदिद्रव्य चाकनत् (ऋ०सं० ६, २, ३८, १)" — "ये निः शचिठ चाकनत् (?)" — इति च निगमौ ॥

(१६) चकमानः । 'चक तप्तौ' भूवादिरात्मनेपदी । 'साच्छी-ल्यथोवचनशक्तिषु चानम् (३, २, १२८)' । "चकमानः पिबतु दुग्धमशुम् (ऋ०सं० ४, २, ७, १)" — इति निगमः ।

* प० ३, १४, — १८ । निघ० २, १ १, ८, ४, १२, ४, २४ ८, १२ ८, २२-

११, २०, ११, ४२ ।

† प० ४, १४ । निघ० ८, ८ ।

‡ प० ३, ११ ४, १, — २ । निघ० ४, १४, — १४, ४, १४ ।

(१७) कनति * । 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू०प०)' भूवादिः परस्मैपदी । "भानत् कनति रुदतम् (- ?)"—'इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ०सं० ६,४,२८,५)"—इति च निगमी ।

(१८) कानिषत् * । कनतेर्लेटि परस्मैपदप्रथमपुरुषैक्यवचने सिव्वडुलं लेटि, इडागमः, उपधावृद्धिर्बाहुलकात् इकारनोपः पूर्ववत् । "अग्ने वृतीये सवने हि कानिषः (ऋ०सं० ३,१,३१,५)" —इति निगमः ॥

इत्यष्टादश कान्तिकर्माणो धातवः ॥ ६ ॥

अभ्यः^(१) । वाजः^(२) । पयः^(३) । प्रयः^(४) । पृक्षः^(५) ।

पितुः^(६) । वयः^(७) । सिनम्^(८) । अवः^(९) । च्चु^(१०) । धासिः^(११) ।

इरा^(१२) । इळा^(१३) । इषम्^(१४) । ऊक्^(१५) । रसः^(१६) ।

खधा^(१७) । अर्कः^(१८) । च्च^(१९) । नेमः^(२०) । ससम्^(२१) ।

नमः^(२२) । आयुः^(२३) । सूनुता^(२४) । वृहत्^(२५) । वर्चः^(२६) ।

कौलालम्^(२७) । यशः^(२८) । इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानिः ॥ ७ ॥

०. । पुरात् चर्चो १५ । प० १०८ प० १२ ।

(१) इतोऽनन्तर "पात्रः"—इत्यधिकम् य C D F पुलकेषु ।

(४) "पयः" — इत्येतद्व्यति क पुलकातिरिक्तेषु, दिवशाजेन तु "ययः"—इत्यनेनाद्य विकल्पः स्वीकृतः ।

(७) "वयः" नास्त्वित् स्र. क. च पुलकेषु । तेषु पुनरष्टौ च स्रने "सुतः"—इति इत्यने, टीकाश्रमापि केचिद्विद्यायुक्त्य इत्यमताः नरतोऽन्ता । य. C. D. F पुलकेषु तु "सुतम्" इति । इतोऽनन्तर "सुतः"—इत्यधिकम् क पुलके । (९) "वृहत्" य. क ।

(११) "धाम्" य. क. "धृत्" C. D. F. क । (१८) नैतद् इत्यने क-पुलके ।

(१९) "च" य । (२८) नास्त्वित् पठ य. C. D. F पुलकेषु । : 'इत्यपत्र' य ।

(१) अन्धः * । 'अन्धइत्यन्नाम । आध्यानीयं भवति (निर०
 ५,१)'—इति भाष्यम् । 'आभिसुख्येत हि ध्यातव्यं सर्वेषां प्रीतेः
 शरीरस्थितेषु तदायत्तत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी । आङ्-पूर्वात्
 ध्यायतेरसुनि बाहुलकात् यकाराकारयोर्लोपः, उपसर्गस्य ङस्त्वत्वं
 सुङ्गागमश्च धातोः । यदा; 'अद भक्षणे (अदा०प०)'—इत्यस्मात्
 'अदेर्नुर् घश्च (उ० ४,२००)'—इति कर्मणि कर्त्तरि वा कारके
 असुनि नुमागमो धकारस्यान्तादेशः । अद्यते प्राणिभिः, तान् वा
 ख्यमसि । तथाच श्रुतिः—'अद्यतेऽसि च भूतानि (तै०उ० २,२)'
 —इति । 'अनित्यनेनान्धः'—इति घौरस्वामी । अनितेरसुनि
 बाहुलकात् धुगागमः । अनित्यत्वं हि प्राणनम् । "आमत्रेभि-
 सिद्धता मद्य मन्धः (ऋ०सं० २,६,१३,१)"—"इन्द्रेहि मत्स्यन्धसः
 (ऋ०सं० १,१,१७,१)"—इति च निगमौ ॥

(२) वाजः † । 'यज गतौ (भृ०प०)' । 'अकर्त्तरि च कारके
 सञ्ज्ञायाम् (३,३,१८)'—इति घञ् । 'अजिब्रह्मोश्च (७,३,६०)'
 —इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कुत्वाभावः । तथाच तत्र
 न्यासकारः—'चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्दृजेरपि कुत्वपतिषेधः
 सिद्धो भवति वाजः'—इति । निगम्यते अभिगम्यते हि तत्सर्वैः । गच्छः
 त्यनेनादत्तेन मुखानि भुक्तेन दृष्टिं वा गच्छत्यनेन शुभेन सत्वशब्दिं
 भोक्ता । यदाङ्—'आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति । यदा; ; गत्यर्था
 बुद्धयर्थाः जानात्यनेन भुक्तेन धर्मम् । 'दश धर्मान् विजामन्ति
 धृतराष्ट्रनिबोधनात् । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः'

* प० ४, १ ।

निर० ५ १. ८, २६ ११, ८ ।

† प० १० ।

निर० १०, २१ ११, १६, १६ ।

—इति श्रीमहाभारतम् । सर्वत्रात्रनामसु गत्यर्थोद् व्युत्पादितेष्वेव मर्याो बोद्धव्यः । “सुतानां वाजिनीवसू (ऋ० सं० १, १, ३, ५)” — अन्यत्र “वजं हवनं पदं रथम् (ऋ० सं० १, ४, १२, १)” — इति च निगमौ ॥

(३) पयः * । व्याख्यातं रात्रिनामसु पयइत्यत्र (निरु० २, ५) । यद्वा ; ‘अथ पय गतौ (भू० आ०)’ — इत्यस्मादसुन् । पीयते ह्यत्र । तद्धि चतुर्विधम् पेय-चोष्य-लेह्य-चर्ष्यभेदेन । वर्हन्ते हि तेन भुक्तेन । जातान्यत्रेण वर्हन्ते (तै० उ० २, २) — इति श्रुतिः । “पयस्वानग्न आगहि (ऋ० सं० १, २, १२, ३)” — “यदो मृतस्य पयसा पियानः (ऋ० सं० १, ५, २७, ३)” — इति च निगमः ॥

(४) प्रयः † । व्याख्यातमुदकनामसु (११७७) । “उपप्रयो-भिरागतम् (ऋ० सं० १, १, ३, ४)” — “तुराय प्रयोन हसि सोमं माहिनाय (ऋ० सं० १, ४, १७, १)” — “प्रयस्वन्तः प्रति ह्यर्यामसि त्वा (ऋ० सं० ८, ६, २१, ३)” — इति च निगमाः ॥

(४) यवः । ‘शु यवणे (भू० प०)’ । कर्मण्यसुन् । श्रूयते ह्यत्र वर्ण्यमानं यवो यवः । तदस्मात्ताच्छ्रयं वा । “सत्ययिन्न यवस्तमाः (१)” — “मत्तं दधामि यवसे दिवे दिवे (ऋ० सं० १, २, १३, २)” — “अभियव ऋज्यन्तः (ऋ० सं० ४, ७, ८, ३)” — इति च निगमाः । “उप प्रयोभिरागतम् (ऋ० सं० १, १, ३, ४)” — इत्यादिषु निरुक्त-टीकायां स्कन्दस्वामिना प्रयइत्यत्रनामित्युच्यते । तथाच ‘अचित्ति यवः (ऋ० सं० १, ३, २०, ४)’ — इत्यादि-निगमेषु वेदभाष्ये,

* प० ११. १. ७। निरु० २, ५।

† प० १०। निरु० ४. २८. ८. १०. ११. ११. ८।

‘अव इ प्रन्न म’—इति स्पष्ट मुच्यते । निरुक्त-टीकायान्तुभयथा
(निरु० १०, ३) । अतः ‘प्रय.’-‘अवः’-शब्दयोः उभयोरप्यन्ननामत्वं
स्पष्टम् । तत्रैकतमस्य पाठो विद्वद्भिर्निर्णीयताम् ॥

(५) पृचः † । ‘पृचो सम्मर्के (रु०प०)’ । ओषादिके क्विपि
धातोः कुगागमः । सम्भृतं हि तज्जाह्वभिः । पृचतिर्दानार्थ इति
वा (अदा० आ०) । “वायो तव प्र पृचती (ऋ०सं० १, १, ३, ३)”-
इत्यादौ माधवेनाहम् । तत्र क्विपि बाहुलकान्न-लोपः । दीयते
ह्यन्नमर्थिभ्यः । “त्रिः पृचो अन्ने अचरेव पितृवत् (ऋ०सं० १, ३,
४, ४)”-इत्यत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् ‘पृचा अन्ननामैतत् पठन्ति ।
“पृचो भदन्त वाम् (ऋ०सं० ४, ४, १२, ३)”-इत्यादिषु बहुवच-
नान्तस्य सामानाधिकरण्यदर्शनात् बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्’-इति ।
“अग्निं विश्वा अभि पृचः सवन्ते (ऋ०सं० १, ५, १६, २)”-“पृचो
वहतमथिना (ऋ०सं० १, ४, २, ६)”-इति च निगमौ । “त्वं
शहो मारुतं पृच ईशिवे (ऋ०सं० २, ५, १८, १)”-इत्यादौ तु
पठेयकवचनान्तमपि दृश्यते ॥

(६) पितु † । ‘पा रचणे (अदा०प०)’ । ‘कमिभनिजनिभाया-
गापाहिभ्य इ (उ० १, ७०)’-इति तु-प्रत्ययो बाहुलकादिकारः ।
रचितव्य ह्यन्नम् । प्यायतेर्बाहुलकात् तु-प्रत्ययो धातोः पि-भावश्च ।
“पितुं तु स्तोषम् (ऋ०सं० २, ५, ६, १)”-“प्रमन्दिने पितुमद-
र्चता वचः (ऋ०सं० १, ७, १२, १)”-इति निगमौ ॥

(७) वयः † । ‘वी गतिप्रजनकान्द्यशनखादनेषु (अदा०प०)’ ।

* परशाम् १० ।

† निघ० ५, १ । निरु० ट, २४ ।

‡ निरु० १, ४ ।

असन् । गत्यादिसर्वोऽप्यर्थोऽत्रानुगुणः कारकमेतेन । 'वय गती
(भू० प्रा०)'—इयस्मादसुन् वा । "हृद्दस्त्रे वय इन्द्रो दधाति.(ऋ०
सं० २,१,१०,२)"—"परि संसमोमनं वां वयोगातव (ऋ० सं०
५,५,१६,४)"—इति च निगमौ ॥

केचिदप्य स्याने "सुतः" * -इति पठन्ति । तत्र पूञ् पाणिप्रसवे
(अदा० प्रा०) । 'तातत्रातलातसुत'-इत्यादिना ऋ-प्रत्ययः, पूञी
इत्त्वञ्च निपात्यते । स्यने वृद्ध्या । "आदिचाज्जायते वृष्टि वृष्टे-
रन्न तत प्रजाः"—इति हि स्मृतिः (मनुः ३,७६) । यद्वा ; 'सु पु
गती (भू० प०)'—इत्येतद्-विषयं निपातनम् । निगमोऽन्वेवषीयः ॥

(८) सिनम् । 'पिञ् बभूवने (स्वा० ऋ० उ०)' । 'इण्सिञ्-
दोड्, श्विभ्यो नक् (उ० ३,२)' । 'सिनाति भूतानि'-इति भाष्यम् ।
'सिनाति बभूवति क्षुधा विनश्यन्ति भूतानि धारयति'-इति, स्कन्द-
स्वामी । सीयते अनेनेति वा । अनेन हि मृत्यादयो बध्यन्ते ।
'येन स्नासिनं स्नानं मरयि. सखिभ्यः (ऋ० सं० ३,४,८,१)"—इति
निगमः ॥

(९) अत्रः † । 'अत्र रक्षणगतिरीतिष्टस्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यसाम-
र्थ्याचनक्रियेच्छादोस्यवास्यालिङ्गनहिंसादानभागवह्नियु (भू० प०)' ।
असन् । धात्वर्थेषु योगः सर्वाङ्गीकर्तव्यः । "श्वत् ब्रह्मण्यवसा-
गमत् (?)"—"अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिम् (ऋ० सं०
१,५,२५,४)"—इति निगमौ ॥

(१०) चु । 'टु चु शब्दे (अदा० प०)'—'क्षि निवासगत्योः (उ०

* निघ० ४, १८ ;—२५ ।

† प० ४, २ । निघ० ५, ५१ ।

‡ निघ० १०, ११ ।

प०) । 'खनिष्टभ्यां डिञ् उ० १, ३२)'—इति विधीयम नो डिङ्-कु-प्रत्ययो बाहुलकादाभ्यामपि भवति । चूयते शब्दते स्तोत्रभिः स्तूयते देवतात्वादन्नम मृत्तादिभिः गुणवसया वा लोकैः, निवसयनेन वा । "त्वं वाजस्य क्षुमतो रायईंगिपे (ऋ०सं० २, ५, १८, ५)"—"आत्न इद्र क्षुमन्तम् (ऋ०सं० ६, ५, ३०, १)"—इति च निगमौ ॥

(११) धासि । 'प्रुविशुपिकुपिभ्यः क्विः (उ० ३, १५१)'—इतिर्बाहुलकात् धाञोऽपि भवति, बाहुलकादेव ईत्वं न भवति । दोयने ऽर्धिभ्यो धारयति प्राणान् वा । "विदत्सर मा तनयाव धासिम् (ऋ०सं० १, ५, १, ३)"—अत्र 'धासिरन्ननाम, इह तु पयस आसवकारणवात् भोषु प्रयुक्तः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१२) इरा । व्याख्यातं नदीनामसु (१४६ पृ० १८ प०) ॥

(१३) इळाः । ईद्यते दोष्यते भुक्तेन जाठरोऽग्निः, क्षिप्यते उदरे, स्वपत्यनेन भुक्तेन न हि बुभुक्षितस्य निद्रास्ति । "तस्मा इळां सुनीरा मा यजामहे (ऋ०सं० १, ३, २०, ४)"—इति निगमः ॥

(१४) इपगं । 'इषु इच्छायाम् (तु०प०)' । औणादिकः क्षिप् । इष्यत इति । यद्वा ; इषु गतौ (दि०प०)' क्षिप् । वेदे प्राप्नुयेण दर्शनाद् द्वितीयैकवचनात् । 'इर्वं स्तोत्रभ्य आभर (ऋ०सं० ३, ८, २२, १)"—"अश्विना यज्वरोरिपः (ऋ०सं० १, १, ५, १)"—इति च निगमौ ॥

(१५) ऊर्कः । 'ऊर्गित्यसनाम । ऊर्जयतीति सतः पर्कं सप्त-सक्तं मति वा (निरु० ३, ८)"—इति भाष्यम् । 'ऊर्जयति' प्रवन्नति

० पुरसात् १, १ पृ० १३ प० ६ । । निरु० ६, २६ १०, २६ ११, १४, —२६ ।

१ निरु० ३, ८ २०, —४१ ११, २६ ।

प्राणयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । 'पङ्कमिति वा' पङ्क-
 शब्दस्य पङ्क-रत्नोपं कृत्वा क्-शब्दं व्यस्य य वकारस्योरि कृते रुगा-
 गमे चोर्गिति भवति । 'सुपट्टकमिति वा' व्रथे र-शब्दलोपे कृते, सं-
 योगादिलोपे कृते अ क र योपरि रुकि कृत्वे च कृते जर्गिति भवति ।
 मुह्रिदं हि तद्भवति मृदत्वात्' इति स्कन्दस्वामियस्यः । * * * ।
 'कर्च्यते प्राण्यते जीव्यतेऽनया' —इति भट्टभास्करमिश्रः । अत्र 'जर्ज-
 बलप्राणनयोः (सु०प०)' इत्यस्मादेव करणे क्विप् । "यंसि क्तनमूर्ज-
 न विखध चरव्यै (ऋ०सं० १,५,५,३)" —इति निगमः ॥

(१६) रसः ० । व्याख्यातमुदकनामसु । "महे यत् पित ईं रसः
 दिवे कः (ऋ०सं० १,५,१५,५)" इति निगमः ॥

(१७) स्वधा ँ । ख-शब्दे उपपदे दधातिः (जु०उ०) 'गहे कः
 (३,१,१४४)' —इति क-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । खेभ्यो दीयते
 खभिन् धीयते वा, खेन धनेन धीयते वा । "विष्वा हि माया
 अ०सि स्वधा वः (ऋ०सं० ४८,२४,१)" —"आदह स्वधामनु
 (ऋ०सं० १,१,११,४)" —इति च निगमौ ॥

(१८) चर्कः ङ ।

(१९) चञ्च § । व्याख्यातमुदकनामसु (८५६०) । सुविचर्तना-
 दिके स्वकार्ये स्थिरं भवति, स्थिरो भवत्यनेन भुक्तेन भोक्तेति वा

* सु० १, ११ । सु० ८० प० ६ । निघ० ११, २३ ।

† प्रस्ता १, १९ । सु० १३५ प० ६ ।

‡ प० ९०, ४, २ । निघ० ४, ४, ६, २२ । यद्यपीदं पदं टीकापुस्तके व्याख्यात न
 दृश्यते, परमहाश्रितिसिद्धापुराणाद्यात्मन्यत्र सर्वदुष्कृतकमयापायोरोक्तत्वेऽभिधीति ।

§ प्रस्ता १, १४ ।

३२७३ १२११२

हिंसातिऽनेनातिभुक्तेनेति वा 'अहमवमवमदन्तमग्नि (सा०सं०
आ० १,८)"—इति श्रुतिः । साधवपक्षे च्चदिरशनार्थः (सौ०),
अश्वने बुभुक्षितः । "स्नादु च्चन्नापो वसतो स्वीनक्तत् (१)"—इति
निगम ॥

(२०) नेमः३ । 'नीञ् प्रापणे (भू०उ०)' । 'चर्त्तिसुसुदुसृष्ट-
चिह्नभायावापदिशचिनीन्ध्री मन् (उ० १,१३७)' । नमयति सुगतं
दातारं, नीयते देहयात्रा अनेनेति वा ॥

"नेमा"—इति नकारान्तं केचित् पठन्ति । तदा बाहुनका
दभिधानलक्षणाद्वा नकारस्येत्सञ्ज्ञाया अभावः । एवमेवास्मिन् सूत्रे
वृत्तिकारेणीकम् । यद्वा ; मनि न रूपसदिः । निगमदर्शनाच्चिर्णयः ॥

(२१) ससपणः । 'सस स्वप्ने (अदा०प०)' । पुंसि सञ्ज्ञायां चः
पावेण (उ ४,११८) । स्वपन्त्यनेन भुक्तेन, न हि क्षुधितस्याति-
निद्रास्ति । "ससेन विदिमदायावहो यमु (ऋ०सं० १,४८,३)"
—इति निगम ॥

(२२) नम । 'णमु प्रहृत्वे (भू०प०)' । अरुन् । उपगतं
जातमात्रेभ्यो भूतेभ्य पूर्वजन्मकृतकर्मवशात्, नम्यते देवतात्वात्,
नमत्यनेन हेतुना तदक्ष मयोजन य च हेतुत्वेन विवक्षा । 'प्र षी
महे महि नमो भरध्वम (ऋ०सं० १,५,१,२)'—“एना वो अग्निं
नमसा (ऋ०सं० ५,२,२१,१)"—इति च निगमौ ॥

(२३) आयुः३ । अनन प्राणममस्ति । "प्राहि सदमिद् विष्वायुः
(ऋ०सं० १,२,२२,२)"—इति निगम ॥

० प० ७, ५६ । नि० १, २० ।

१ प० ४, २ । नि० ५, १ ।

३ प० २, २ ।

(२४) सूत्रताः । व्याख्यातमुदकनामसु (५८ पृ०) । सुष्ठु नयन्ति
 क्षुप्रयुक्तान् अर्थी वा तदर्थिभिः । यद्वा ; शोभनां नरः सुनरः
 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः, सूत्रेषु तावते विसी-
 र्यते पुण्येन, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः । वा
 टाप । 'पुरुषीये जरते सूत्रतावान् (ऋ०सं० १,४,२१,७)'—
 अग्निना सूत्रतावतो (ऋ०सं० १,२,४,३)"—इति च निगमौ ॥

(२५) ब्रह्म १ । 'बृहद् बृहद् बृहो (भू०प०)' । 'वृहेर्नलोपस्य
 (ठ० ४,१४१)'—इति मनिन् । परिहृदं भवति सर्वप्राणिभिः ।
 सर्वदा भुज्यमानमयनुपचीयमणत्वात्, स्वभावतो वा परिहृदं सर्वस्य
 जगती भरणत्, वदन्तेऽनेन भूतानीति वा 'जागान्यसेन वदन्ते
 (तै०उ० २,२)'—इति युतिः । "उप ब्रह्माणि वाघतः (ऋ०सं०
 १,१,५,५)" - इति च निगमः ॥

(२६) वचः । 'वचं दीगौ (भू०आ०)' । असुन् । दीगिकरं
 क्षयं शरीरदेः । "तमा वचंज वचसा (ऋ०सं० १,२,१२,३)"
 —"सं माग्ने वचसा वच (ऋ०सं० १,२,१२,४)"—"अयुषा
 सह वचसा (ऋ०सं० ८,३,२७,४)"—इति निगमाः ॥

(२७) कीलालम् । 'काल गतो (फ०)' चीरादिकः, 'कील वचने
 (भू०प०)', 'कील खण्डने (१)' । कील वचने इति घृत्पत्तो
 मिनशदर्थः । कील खण्डने इति तु सुच्छेदमित्यर्थः । अपिश कीला
 जाठराग्नेर्वाला, तां प्राति 'कर्मखण् (३.२.१)' । "कीलालपि
 मोमरुहाय वेधने (ऋ०सं० ८,४,२२,४)"—इति निगमः ॥

• पु० १, ८ । इ० १८ प० ४ ।

। प० १० । नि० १, ८ । १२, १४ ।

(२८) ययः † । व्याख्यातमुदकनामसु (१२३५०) । यगो यगे-
दीत्यर्यात् । कीर्त्तिकरं वेति माधवः । तदा वर्द्धभ्यदर्थः । “यगो न
पकं मधुगोश्चस्तरा (ऋ०सं० ८, ६, २, ५)” — “सुविद्युश्च ययश्चता
(ऋ०सं० ३, १, १६, ६)” — इति निगमौ ॥

इत्यष्टाविंशतिरक्षनामानि ॥ ७ ॥

आवयति^(१) । भवति^(२) । वभस्ति^(३) । वेति^(४) । वेवेष्टि^(५) ।
अविष्यत्^(६) । वसति^(७) । भसय^(८) । बव्वाम्^(९) । छरति^(१०) ।
इति दशाक्षिकर्माणाः † ॥ ८ ॥

(१) आवयति ‡ । आङ्पूर्वात् वेतेः (अदा०प०) ‘बहुलं कन्दसि
(२, ४, ७३)’ — इति शपो लुगभावः । यदा ; ‘वेङ् नन्तुसन्तानि
(उ०) भूवादिः ; अनेकार्थत्वात् धातूनामवात्तिकर्मत्वम् । एवमन्ये-
ष्वपि द्रष्टव्यम् । “आ तु न. स वयति गव्यमश्वम् (ऋ०सं० ६, २,
२, १०)” — इति निगमः ॥

(२) भवति § । भव हिंसायाम् भूवादिः परकौपदी । पृथुल्यनि-
रनु याति भवति (ऋ०सं० ४, ५, ८, २)” — “तेन सूभर्षे शतवत्
सुहस्रम् (ऋ०सं० ८, ५, २०, ५)” — इति निगमौ ॥

(३) वभस्ति ¶ । ‘भस भर्षेनदोष्योः’ जुहोत्यादिः परकौपदी ।
“हरो इवाभ्यासि वसता (ऋ०सं० १, २, २६, २)” — इति निगमः ॥

* पुरस्तात् १, १२। प० १२३ प० ८।

(१०) “छरति” न. C D F. क। † “दशाक्षिकर्माणाः” ग।

‡ प० १४। निघ० १, १७ १०, २०-११, १८।

§ निघ० ८, २१। ¶ निघ० ५, १३, १२ ८, १६।

(४) वेवेष्टि † । 'विश्ल व्याप्तौ (जु० उ०)' । 'जुहोत्यादिभ्यः
झ्. (२,४,५५)' । "स्वतैदयोयथातिथि ज्योतिष्कृत्वा परिवेष्टि-
(?)"—यदा त्वा अतिथयः परिवेष्टि (?)"—
"मरुतः परिवेष्टारः (?)"—इति च निगमाः । 'प्रयोजक-
व्यापारे प्रयुक्तत्वात् निरुपणीयम् ॥

(५) वेति† । वी गत्यादौ अदादिः परस्मैपदो । "द्योतं पातं
पयस उस्त्रियायाः (ऋ० सं० २,२ २३,४)"—इति च निगमः ॥

(६) अविष्यन् ‡ । अवीर्वत्तमाने व्यत्ययेन लट् ; लटः सहा ।
लृष्विष्वन्नतसेषु तिष्ठति (ऋ० सं० १.४,२३,२)"—इति निगमः ।
अत्र च 'अविष्वन्नत्तिकस्या भक्षयन्नित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामो ।
तस्मादविष्ठादिति पाठो न युक्तः ॥

(७) वषति § । भसेः प्रथमपुरुषे बहुवचने 'घसिभसो हंसि च
(६,४,१००)'—इत्युपधानोपे रूपम् । "द्विर्वचनानि वषति
(ऋ० सं० ६,३,२८,३)"—इति निगमः ॥

(८) भसय ॥ । भसेर्लृट् घसि 'बहुलं छन्दसि (२,४,७६)'—
इति शपः शूर्नं भसति । "न देवा भसयन् (ऋ० सं० ४,८,
२५,४)"—इति निगमः ॥

(९) बधाम्ना । भसेर्लृटि तस्यस्वामि शौ द्विर्वचनम्, द्विर्वचना-
त्त्वानित्यत्वात् उपधानोपः प्राप्नोति छन्दसवात्र. 'घसिभसो हंसि
च (६,४,१००)'—इत्युपधानोपः । 'धि च (८,२,३५)'—इत्यादि-
सूत्रेषु मिथो लोप इति पक्षे सकारलोपश्छान्दसः सकारमात्रलोप

* पु० २, ६ । पु० १०० प० १६ ।

† पु० २, ६ । पु० १०० प० ६ । ; पु० चरैव १ । पु० ११८ ।

‡ १. १. ८, पुराणम् चरैव ३ । पु० ११८ ।

इति पक्षे 'भ्रूलोभ्रुलि (८, १, १६)' इति सलोप', भ्रुवजश्वे ।
ब्रुवामिति पृथक्पाठे प्रयोजनं नृग्यम् । * * * । "ब्रुव्यां ते
हरीधाना (१)'—इति निगमः ॥

(१०) ह्ररति । ह्रु कौटिल्यै' भ्रुवादिः परस्मैपदी । "अपा-
मतिउवृणह्ररन्तमः (ऋ०सं० १, ४, १८, ५)"—"उपह्ररे यदुपरा
अभिव्वन् (ऋ०सं० १, ५, २, १)"—इति निगमो ॥

इति दशाक्षरकर्माणाः ॥ ८ ॥

श्रोजः^(१) । वाजः^(२) । पाजः^(३) । शवः^(४) । तरः^(५) ।
तवः^(६) । त्वक्षः^(७) । शङ्खः^(८) । वाधः^(९) । नृम्णम्^(१०) । तवि-
षी^(११) । शुष्मम्^(१२) । शुष्णम्^(१३) । शूषम्^(१४) । दक्षः^(१५) ।
वीळु^(१६) । च्यौत्तम्^(१७) । सहः^(१८) । यहः^(१९) । वधः^(२०) ।
वर्गः^(२१) । वृजनम्^(२२) । वृक्^(२३) । मज्जना^(२४) । पौस्यानि^(२५) ।
धर्षसि^(२६) । द्रविणम्^(२७) । स्यन्द्रासः^(२८) । शम्बरम्^(२९) ।
इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि * ॥ ९ ॥

(१) श्रोज * । व्याख्यातमुदकनामसु (११८५०) । उल्लङ्घनेन,

(४) "तव" ख ।

(६) "वक्ष" ग C D F, छ । (८) "शङ्खम्" इति छ ।

(१३) "वीळु" ग, C D F । (१६) "वध"—इति छ ।

(२१) "वृजि" ग ।

(२६) "धर्षसि" छ च पुलकयोग्यम् । "धर्षसि"—इति छ ।

* "इति बलस्य" ग । † पुस्तकान् १, २२ । ५० ११८ ५०८ ।

बलवत्सन्निधौ हि ऋजवो भवन्ति भीत्या, न्यग्भावयत्यनेन वा शत्रुन् ।
 वर्ततेऽनेन ऐखर्गादि, वर्तते व्यायमादिना । इमावर्थान्तरावपि,
 हृद्यर्थेषु बोद्धव्या । 'उर्वधिकम्'—इति माधवः । हिंस्रान्तेऽनेन
 शत्रवो वा । 'उपेर्जुट् च'—इति श्रीभोजदेवः । असुनि गुणः ।
 शोपति दहति शत्रून् । "श्रीजसो जातमुतमय एनम् (ऋ०सं० ८,
 ३,४,३)"—“वसूनि जाते जनमान श्रीजसा (ऋ०सं० ६,७,
 ३,३)"—इति निगमौ ॥

(२) वाजः ॥ व्याख्यातमन्त्रनामसु (२११४०) । गच्छन्त्यनेन
 शत्रून् प्रति जिगीषवः । गम्यतेऽधिगम्यते व्यायमादिना यत्नेन ।
 इमावर्थावुत्तरत्रापि गत्यर्थेषु बोद्धव्या । 'वाजोबलं, वाजयतेः प्रेर-
 णार्थात्'—इति माधवः । अनेन शत्रून् प्रेरयति विद्रावयतीति ।
 'परिवाजेषु भूषयः (ऋ०सं० ३,१,१२,४)"—इति निगमः ॥

(३) पाजः ॥ 'पा रचणे (अदा०प०)' । 'पातेर्जुट् च'—इत्यसुन्
 बलेन हिंस्रते सर्वम् । 'कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीम् (ऋ०
 सं० २,४,२३,१)"—इति निगमः । 'समिदस्य रुशददशि पाजः
 (ऋ०सं० ३,८,१२,२)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'पाजो बलम्'—
 इत्येतावद्वोक्तं न तु बलनामिति वाजशब्दे तु 'परिवाजेषु भूषयः
 (ऋ०सं० ३,१,१२,३)' इत्यत्र बलनामैतदित्युक्तं, 'अत्यं न मिहे
 वि नयन्ति वाजिनम् (ऋ०सं० १,५,७,१,)"—इत्यत्र, 'अत्यं न
 वाजं हवनस्यदं रथम् (ऋ०सं० १,४,११,१)'—इत्यादौ च
 ऋक्भाष्ये वाजशब्दोपरि 'अपि बलनाम'—इत्युच्यते । अती शत्र-

पाञ्चशब्दयोर्भयोरपि बलनामत्व स्पष्टम्; तत्रैकतमस्य पाठो विद्व
द्विरधीयताम् ॥

(२) शव ७ । व्याख्यातमुदकनामसु (११८८) । “मा मीम -
शासस्यते (ऋ०सं० १, १, २१, २)” — इति निगमः ॥

(४) तरः । ‘तृ प्रानतरण्याः (भू०प०)’; असन् । तरचनेन
आपदम् । “यावत्तरो मघधन् यावदोजः (ऋ०सं० १, ३, ३, २)” —
इति निगमः ॥

(५) तव । तवतिर्वाथे ; असन् । ‘अपादमिद्र तवसा जघन्य
(ऋ०सं० ३, २, २, ३)’ — ‘योगीयोगे तवस्तरम् (ऋ०सं० १, २, २६, २)”
— इति च निगमौ ॥

(६) त्वत् । ‘तत् तनूकरणे (भू०प०)’; असन् । तनूक्रियस्ते
तेन शत्रवः । “स प्र रिक्तो त्वत्सा द्यो दिवथ (ऋ० सं० १, ७,
१०, ५)” — इति निगमः ॥

(७) शर्कः । ‘शर्करितरुक्ताहार्यः’ — इति स्कन्दशामो ; असन् ।
शत्रुजयादावनेन उक्ताहितत्वात् । ‘अभ्राजिगर्भो मरुतोयदणसम्
(ऋ०सं० ४, ३, १५, ६)” — इति निगमः ॥

(८) बाधः । बाध विलोडने (भू०आ०); अकर्त्तरि च कारके
सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १६) — इति घञ् । बाध्यतेऽनेन शत्रवः । निगमो
ऽन्वेषणीयः ॥

(९) नृपम् ३ । ‘नृपणं ३ ३ नृन् नमम् (निघ० १, ६)’ —

* पु० १, ११ प० १२८ प० ११ ।

† निघ० ६, १५ १०, ६ ।

‡ प० १० । निघ० १०, १० ११, ६ ।

इति भाष्यम् । ननु शत्रुभूतान् प्रति नमति ; ख्यर्थो वा नमिः, नम-
यति प्रहोकरोति—इति स्कन्दधाम्नी । 'इत्थं नृम्णं हि ते शत्रुः (ऋ०
सं० १, ५, २६, ३)'—इत्यत्र ऋक्भाष्यम्—'यस्माच्छत्रुभूतानां मनु-
ष्याणामपि नमनकरणं तव वतम्'—इति । स एव तत्र पृषोदरा-
दिवेन नृ नमन-शब्द य वर्षलोपादौ नृम्णमिति द्रष्टव्यम् । 'यत्रो
नृम्णं च रोदसो सपर्यंत' (ऋ०सं० ८, १, ६, १)" "सहित्वस्तु-
विनृम्णम् (ऋ०सं० १, २, २७, १)"—इति च निगमौ ॥

(१०) तविगौः । तविः सोमो धान्वृद्धायः । तवेष्टिपन् प्रत्ययः ।
टित्वात् डीप् । कृष्णा रजांसि तविर्षो दधानः (ऋ०सं० १, ३,
६, ४)"—"युष्माकमस्तु तविर्षो पनीयसो (ऋ०सं० १, ३, १८, २)"—
इति निगमौ ॥

(११) शुभम् । 'शुभ शोषणे (दि०प०)' । 'श्विसिषिसि-
शुषिभ्यः कित् (उ० १, १४१)'—इति मन् प्रत्ययः । शुष्यत्यनेनारिः ।
'शुषिः प्रीणनार्थः—इति माधवः । प्रियं हि वलम् । 'शुष्म-
मिते वननस शोषयतीति सतः (निघ० २, २४)'—इति भाष्यम् ।
'परस्परनायागिकमपि बलं विशेषयति उपनिशतोन्वर्थः'—इति
स्कन्दधाम्नी । तत्र शोषयतीर्मेनिन् बहुलम यत्रापि सञ्जाच्छन्दसोः'
—इति लुक् । "शुष्मा इन्द्रमवाता अद्भुतसवः (ऋ०सं० १, ४,
१२, ४)"—"यस्य शुष्माद्रोःसो अभ्यसेताम् (ऋ०सं० २, ६, ७, १)"
—इति निगमौ ॥

* निघ० १, २४ ।

† निघ० २, २४, १, ११ १०, १० ।

(१२) शृणाम् † ।

(१३) शृणम् † । 'शृण शीघ्रणे (दि० प०)' । पूषसुपकलुषका-
रूपशैलूषादयः—इत्यादिग्रहणात् 'उषः प्रत्युषादयोऽपि भवन्ति—
इति दण्डनाथ—वृत्तिः । जयप्रत्ययद्विभोषण निपात्यने शृणवदर्थः ।
"द्रुद्राय शृण मर्चति (ऋ० सं० १, १, १८, ५)"—इतमः सत्वमि-
यीह शृणैः (ऋ० सं० ३, ३, १३, २)"—इति निगमौ ॥

(१४) दक्षः † । 'दक्ष शैथ्ये च (भू० भा०)' चकाराद् वृषी ।
'दक्ष गतिहिंसनयोः (बु० घ० प०)' । 'दक्षातरुक्ताहार्यः—इति
स्कन्दस्वामी । असन् । शत्रुविजये क्षिप्रो भवत्यनेन, हिंस्यन्ते वा
ऽनेन शत्रवः, प्रोक्ताहितो वा भवति शत्रुविजये । "मित्तं हुवे
पूतदक्षम् (ऋ० सं० १, १, ४, २)"—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'दक्ष
इति सकारान्तं बलनाम' । अकारान्तमपि तस्यैवमर्यान्तरे द्रष्टव्यम् ।
"जज्ञाना पूतदक्षसा (ऋ० सं० १, २, ८, ४)"—इति निगमः ॥

(१५) वीळु । वीलयति संस्तभ्यकर्षा । भृशुशोचचरिक्करित-
निधनिमिसस्त्रिभ्य उः (उ० १, ७)—इति उ-प्रत्ययो बाहुलका-
दक्षादपि भवति । संस्तभ्यो दृढो भवति अनेन, संस्तभ्यन्ते ऽनेन
शत्रव इति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) चौत्रम् । 'शुङ् गती (भू० भा०) । † † † ।
अन्तर्णीतण्यर्थो वा । अथवन्ति आदयन्ति शत्रून्नेन राध्यात् ।

* निग० १, ११, ५, १६ (६, १८) ।

† प० १, ६ ।

‡ निग० ११२, १ १९, २६॥

“प्रच्यौत्नेन मघवा सत्यराधाः (ऋ० सं० ८, १, ८, ६)” — इति निगमः ॥

(१७) सहः * । ‘सह मघने (भू० आ०), छन्दस्यभिभवार्थः ।
असन् । सहत्यनेन शत्रून् । “ये सहसिं सहसा सहन्ते (ऋ० सं०
५, १, ८, ४)” — इति निगमः ॥

(१८) येहः † । व्याख्यानमुदकनामसु (११८ पृ०) । प्राप्यते
आह्वयते वानेन शत्रुः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१९) वधः ‡ । ‘हनं हिंसागत्योः (भू० प०) । ‘हनय वधः
(३, ३, ७, ६)” — इत्यप् । हन्यतेऽनेन शत्रुः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) वर्गः । (२१) वृजनं § । (२२) वृक् । ‘वृजी वर्जने
(ऋ० प०) । घञ् । ‘कृपवृजिमन्द्रिनिधाञ्भ्यः क्युः (ऋ० २, ७, ६),
‘क्षिप् च (३, २, ७, ६) । वर्ज्यन्तेऽनेन प्राणैः । “जरयन्ती वृजनं
यददीयते (ऋ० सं० १, ४, ३, ५)” — प्रताचीनं वृजनं दीहसे गिरा
(ऋ० सं० ४, २, २३, १)” — इति च निगमौ ॥ माधवसु —

‘मध्यादात्तस्तु वृजनं वर्तते वनयुद्धयोः । “वृजनेन वृजिनोऽन्वेषि-
षेप (ऋ० सं० ३, २, १६, २)” — “त्वं शष्वा वृजने पृष पाणी
(ऋ० सं० १, ५, ४, ३)” — “जरयन्ती वृजनं (ऋ० सं० १, ४, ३, ५)
तु वर्तते उपद्रवे” — इति । तदन्वेषणोऽपि निगमौ ॥

(२३) मज्जना । ‘टु मज्जो शूडो (तु० प०) । शौणादिकी
मनिन् (ऋ० ४, १४०) । ‘भन्नां जम् भग्नि (ऋ० ४, ५३), सुत्वम्

* ऋ० १, १२ । ऋ० ११० प० ७ ।

† ऋ० १, १२ । ऋ० ११६ प० ५ ।

‡ ऋ० २, १ । ऋ० ६, २१ । निघ० ४, ८ ।

द्वितीयैकवचनम् । मञ्जयति शत्रून् । “नाभा पृथिव्याभुवनस्य
मञ्जना (ऋ० सं० २,२,१२,४)” — “स इन्द्रहानि समिथानि
मञ्जना (ऋ० सं० १,४,१८,५)” — “वि रोदसी मञ्जना बाधते
शत्रून् । (ऋ० सं० १,४,१०,५)” — इति निगमाः । निगमेषु द्विती-
यैकवचनान्तस्य प्रायगोदशनात् तदन्तः पठितः ।

(२४) पौंस्यानि ऋ । ‘पुंसि अभिवर्द्धने (प०) चुरादिः ।
‘अन्नरादयश्च (उ० ४,१०,८)’ — इति यत्-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु
द्रष्टव्यः । “पौंस्यानि नियुतः सयुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ४,०,८,३)”
— “यस्मिन् विथानि पौंस्या (ऋ० सं० १,१,१०,४)” — “मह-
त्तदप्य पौंस्यम् (ऋ० सं० १,५,३०,५)” — इति निगमः ॥

(२५) धर्षसि । ‘धृञ् धारणे (भू० उ०) । “सानसिवर्षसि-
पर्षसि (उ० ४,१०,४)” — इत्यसि-प्रत्ययानुसंगमोऽपि निपा-
त्यते गुणः । धिघतेनेन राज्यादि । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२६) द्रविणम् † । दृ गतौ (भू० प०) । दृदक्षिभ्यामिनिन्
(उ० २,५२) । ‘सनी ददातु द्रविणम् (?)’ — इति निगमः ॥

(२७) स्यन्द्रास । ‘स्यदि किञ्चिच्चलने (भू० षा०) । ‘अन्न-
रन्ध्रसिलिन्ध्रे प्रपुंङ्गीवशीघ्रगोरेन्द्राभद्रस्यन्द्रकुलीरादयः’ — इति रन्-
प्रत्ययात्सो निपात्यत । तस्मात् जवेरसुक (०,१,५०) । स्यन्दतेनेन
शत्रून् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* प० १७ ।

† प० १०१ निघ० ८, ११

(२८) शम्बरम् * । घ्याख्यातमुदकनामसु (१३२४०) । संत्रि-
यतेऽनेन शम्बुः, संवृणीति वा तत्त्वतः पापदम् । शम्बनमुपद्र-
वाणा मुक्कृष्टं च युद्धादी, शम्बेनेन्द्रेणादीयते वा । बलाधिदेवता-
हीन्द्रः । 'या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् (निरु० ७, १०)'—
इति भाष्यम् निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि ॥ ८ ॥

मधम्^(१) । रेक्णा^(२) । रिक्थम्^(३) । षेदः^(४) । वरिवः^(५) ।
श्रवाचम्^(६) । रत्नम्^(७) । रयिः^(८) । छत्रम्^(९) । भगः^(१०) ।
मीळ्ङ्गम्^(११) । गयः^(१२) । दुम्नम्^(१३) । इन्द्रियम्^(१४) ।
वसु^(१५) । रायः^(१६) । राधः^(१७) । भोजनम्^(१८) । तना^(१९) ।
नृष्णम्^(२०) । वम्बुः^(२१) । मेधा^(२२) । यशः^(२३) । ब्रह्म^(२४) ।
द्रविणम्^(२५) । श्रवः^(२६) । वृत्रम्^(२७) । वृत्तम्^(२८) । इत्यष्टा-
विंशतिरेव धननामानि † ॥ १० ॥

* पु० १. १० । प० १३९ प० १६ । (११) "मीळ्ङ्गम्" क ।

(१२) "गयः । श्रवम् । वृत्रम्"—इति, "तना । वम्बु"—इति च ग. C. D. F, ब ।

(१३) इतोऽनन्तर "श्रवः"—इत्यधिक ग, क ।

(१८) "भोजनम्"—इति ग. iid । "वित्तम्"—इति च टोपाङ्गता दृष्टमव वेदुषिण-
पर न तत्प्राकृतम् ।

† "इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि" च० । "इति धनम्" ग० ।

(१) मवम् ॐ । मंहतिर्दानकर्मा (प० ३,२०,१०) । 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८ वा०)'—इत्यत्र परिगणितस्य प्रायिकत्वात् क-प्रत्यये ष्टोदरादित्वात् लोपो ङकारस्य घकारश्च । दीयते-ऽर्थिभ्यः । "तेभिरिन्द्रं षोदय दातवे मघम् (ऋ० सं० ७,२,३३,५)" —"यदिद् दक्षिणा मघोनी (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)"—इति निगमौ ॥

(२) रिक् ॥ १ । 'रिचिर् विरिचने (र० उ०)' । 'रिचे धने घिव (उ० ४,१८४)'—इत्यसुन्, बुङ्गाग्नो गुणय, घित्वात् 'चजो. कुघिष्यतोः (७,३,५२)'—इति कुत्वम् । 'रिक्ण इति धननाम रिच्यते प्रयतः (निरु० ३,२)'—इति भाष्यम् । रिच्यते भवतिष्ठते प्रयतः स्त्रियमाणस्य धनं धनिना सह न स्त्रियत इत्यर्थः । 'रिक्णोधनं रिचेः प्रेरणार्थत्'—इति माधव । प्रेर्यते-ऽनेन दत्तेन भृथादिः कर्मसु । स्पर्हिं यद्रेक्णः परसं वनोपि तत् (ऋ० सं० १,२,३४,४)" "परिषद्यं ह्यरणस्य रिक्णः (ऋ० सं० ५,२,६,२)"—इति च निगमौ ॥

(३) रिक्थम् ॥ ३ । रिचेः (र० उ०) 'पातृस्तुदिवचिरिचिसिचिभ्य-स्यक् (उ० २,६)'—इति यक् । पूर्व्ववदर्थः । "न जामये तात्वोरिक्थमारैक् (ऋ० सं० ३,२,५,२)"—इति निगमः ॥

(४) वेदः । 'विदृष्ट लामि (भदा० प०)' । असुन् । विदन्त्येतत्,

लभ्यते वाऽनेन धर्मादिः । “होतारं विश्ववेदसम् (ऋ० सं० १,१,२२,१)” —इति निगमः ॥

(५) वरिवः । ‘वृञ् वरणे (खा० उ०)’, अस्माद् यङ्लुगन्तात् असुनि बाहुलकादिलोपः । शृशं त्रियते, वरिवसो हेतुत्वद्वा वरिवः ‘वित्तं धन्वुर्वयः कर्म त्रिया भवति पञ्चमो । एतानि मान्यस्थानानि गतीशोयद्यदुत्तरम् (२,१३६)” —इति मनुः । “युधा देवेभ्यो वरिवयकर्ष (ऋ० सं० १,४,२५,५)” — “अंहोराजन् पूरये कः (ऋ० सं० १,५,५,२)” —इति निगमौ ॥

(६) श्वात्रम् * । आशुशब्द उपपदे ‘अत सातत्यगमने (भू० प०)’ —इत्यस्मात् ‘आदित्यचिदधि’ —इति कृत्प्रत्ययः ; एषोदरादित्वेन आशुशब्दस्य व्युत्पत्स्यते ; यष्वादेश-सवर्णदीर्घा । आशु अतति आशु गच्छति, चक्षलं हि धनम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) रत्नम् † । ‘रमु क्रीडायाम् (भू० पा०)’, ‘रमेस्त च (उ० ३,१२)’ —इति न-प्रत्ययस्तकारशान्तादेशः । रमणीयं हि तत् । ‘रमनेऽस्मिन्’ —इति चौरस्वामी । ‘वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः’ —इति श्रुतिः । “धा रत्नं महि स्यूरं हृहस्तम् (ऋ० सं० ४,६,८,५)” — “होतारं रत्नधातमम् (ऋ० सं० १,१,१,१)” —इति निगमौ ॥

(८) रयिः ‡ । व्याख्यातमुदकनामसु (१२८८०) । गम्यते प्राप्यते पुण्येन गच्छत्यनेन ज्ञप्तिं भोगसाधनत्वाद्, यगो वाऽऽदत्ते,

दोयते ऽर्धिभ्य इति वा । 'अग्निना रयिमश्नवत् (ऋ० सं० १, १, १, ३-)' - इति निगमः ॥

(८) चत्रम् * । व्याख्यातमुदङ्गनामसु (१२० पृ०) । पूर्वजन्म-सुकृतवशेन तद्वति स्थिरं भवति, ऋह्यते उपभोगसाधनत्वात्, हिनस्ति दारिद्र्याम् । गतावपि शब्दवदथेः । अतात् पापात् त्रायते । चत्रशब्दात् त्रायतेषु पृषोदरादित्वात् चत्रम् । धनैरेव पाप नरा निस्तरन्तीत्युच्यते । "न हि ते चक्षं न सहो न मन्युम् (ऋ० सं० १, २, १, १)" - "सुचत्रासो रिशादसः (ऋ० सं० १, १, ३६, ५)" - इति च निगमौ ॥

(१०) भग. १ । 'भज सेवायाम् (भू० उ०)' । 'पुंसि सञ्जायां घः प्रायेण (३, ३, ११८)', 'चर्जोः कुघिष्वातोः (७, ३, ५२)' । भज्यते सेव्यते भोगार्थिभिः । यद्वा सेव्यतेऽनेन हेतुना तद्वा । भगशब्दः पुंसिज्ञोधनवचन । "शिचास्तोश्चभ्यो मातिधग्मगो नः (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)" - 'यदित - स्योभग (?)' - इति निगमौ ॥

(११) मीऋडुम् † । 'मिह सेचने (भू० प०)' । * * * । ढन्व-चर्च-ष्ट्व-ढलोप दीर्घाः, ळ्हकार भावश्च । सिच्यतेऽर्धिभ्योदात्तभिः । 'सहस्रमोऋष्टमशिशानमा ? इत्यत्र महभास्कर-मिशभाथेऽपि 'मोऋडु इति धननाम - इति दृश्यते । ततो निष्कृत्य उकारात्तनिगमदर्शनाभावात् अकारात्तनिगमदर्शनात्

* पु० १, ११ । ३० १२० प० ८ ।

† प० ३, ६ । निघ० १, ० २ १० ६ ११ ८, ११ १२ ११ ।

‡ प० १० ।

उकारान्ताकारान्तद्वयोरपि स्त्रीकारोऽस्माकम् । 'रुद्रस्य ये
मोब्हुपः सन्ति पुत्रा. (ऋ० सं० ५, १, ७, ३)" — "तां चा रुद्रस्य
मोब्हुपः (ऋ० सं० ५, ४, २८, ५)" इत्यादी निर्वाहकच्छ्रत्वात्
"मोब्हुम्" — इति पठितव्यमिति केचिदाहुः । अन्ये तु "मोब्हुः"
इति सकारान्तमपि ७ ७ ७ । तेषां मोब्हुंसमिति निर्वाहः ।
उभयेषामपि "सहस्रं मोब्हुहे (ऋ० सं० १, ७, ३४, ५)" — इत्य-
कारान्तस्य पाठोऽपेक्षणीयः । बहुभ्यस्तु निर्णयः ॥

(१२) गय * । व्याख्यातमपत्यनामसु (१८१२०) । इहापि
तदर्थः । गोयते स्तूपने होत्वभिः । "अपचहाशुपेगयम् (ऋ० सं०
१, ५, २१, २) — इति निगमः ॥

(१३) द्युम्नम् † । 'द्युम्नसुम्ननिम्न' — इत्यादिना 'द्युत दीप्तौ
(भू० पा०)' — इत्यस्मात् न-प्रत्ययो सकारयान्तादेशो निपात्यते ।
तेन तद्दान् । दीप्यते द्युम्नम् । 'द्यु अभिगमने (पदा०
प०)' — इति चौरस्वामी । अत्र धातोर्मंगागमो निपात्यते ।
'द्युम्नं सहस्रसातमम् (ऋ० सं० १, १, १८, ३)" — "द्युम्ना वाजि-
भिरागतम् (?)" — इति च निगमौ ॥

(१४) इन्द्रियम् । 'इन्द्रियमिन्द्रनिद्रमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्र-
जृष्टमिन्द्रदत्तमिति वा (५, ३, ८३)' — इति घ-प्रत्ययात्समस्तोदात्तं
निपात्यते । इन्द्रः — 'इदि परमेष्ठयं (भू० प०)', परमेष्ठयंयुक्तं
उच्यते । इन्द्रस्य निद्रम् । धनेन हि ऐश्वर्यंयुक्तं इति व्यज्यते । अत्र

* पु० २ । प० १८१ प० ४ ।

† प० ४, २ । निघ० ५, १ ।

षडो, समर्थात् ; लिङ्गायें घञ् । यद्वा ; इन्द्रेण दृष्टम् इन्द्रि-
यम् । यदा ; इन्द्र आत्मा तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणा षट्म् ।
इन्द्रजुष्टं वा ; आत्मना सेवितम्, तद्दृष्टिण भोगोत्पत्तेः । इन्द्र-
दत्तं वा , इन्द्रेण पूर्वकर्मणा वा अस्युपदानम् । षट्-जुष्ट-
दत्तार्थेषु तृतीया समर्थात् । 'दक्षिणं पादमयनेनिजेऽस्मिन्नङ्गे
इन्द्रियं दधामि (ऐ० ब्रा० ८, ५, ४)'—इति निगमः ॥

(१५) वसुः ः रात्रिनामसु "वस्वी"—इत्यत्र व्याख्यातम् ।
वस्वे आच्छादयति तिरोभावयति दारिद्र्यम् । * * * । "अहं
भुवं वसुन पूर्व्यं० ति (ऋ० सं० ८, १, ५, १)"—इति निगमः ॥

(१६) रायः ः । 'रा दाने (अदा० प०)' । 'रातेर्डेः (उ०
२, १२)' । जम् । दीयनेऽर्थिभ्यः, तदेव प्राप्यते वा पूर्वकृतेन
पूषेन । 'अनामृणः कुविद दस्य रायं. (ऋ० सं० १, ३,
१, १)" इति निगमः ॥

(१७) राधः ः । राध साध संसिद्धौ (स्ता० प०)' ।
असुन् । 'राधुवन्ति साधुवन्ति धर्मादोन् पुरुषार्थान्—इति
स्तम्भामो । राध्यतेऽनेन धर्मादिरिति वा । राधिर्हिंसार्योऽपि ।
धिनन्ति दारिद्र्यम् । 'राध इन्द्र वरिष्यम् (ऋ० सं० १, १,
१७, ५)'—'रावत्तत्रो विदामा (ऋ० सं० ४, २, १०, १)"
—इति निगमो ॥

(१८) भोजनम् * । 'भुज पाननाभ्यवहारयोः (रु० प०)', खुट्ट
 'कृत्यखुट्टो बहुलम् (३, ३, ११३)' इति । यद्वा ; अभिमतार्थे
 भवति भुज्यते तद्वहिः, भुज्यन्तेऽनेन विषयाः इति वा, पात्यतेऽनेन
 वा । "शत्रूयतामा भरा भोजनानि (ऋ० सं० ३, ८, १८, ५)"
 —"मानः प्रिया भोजनानि प्र मीषीः (ऋ० सं० १, ७,
 १८, ३)" — इति निगमौ ॥

(१९) तना । 'तनु विस्तारे (त० प०)' । पचाद्यव्
 (३, १, १३४) । तनोति विस्तारयति त्रिवर्गसाधनं हि धनम् ।
 खतीयैकचनव्य 'सुपां सुसुक् (७, १, ३८)' — इत्याकारः ।
 विह्वयन्ते तना गिरा (ऋ० सं० ६, ३, २५, १)" — "आ वो
 मच्चू तनाय कम् (ऋ० सं० १, ३, १८, २)" — इति निगमौ ॥

(२०) नृम्णम् † । व्याख्यातं वसनामसु (२२३ पृ०) ।
 नमति प्रहोकरांस्तर्दिभ्यः तद् वसु । 'हस्ते दधानो नृम्णा
 विश्वानि (ऋ० सं० १, ५, ११, २)" — इति निगमः ॥

(२१) वसुः ‡ । 'वसु वधने (क्या० प०)' । "श्वसृष्टि-
 छिन्नप्यसिबसिहनिक्लिदिवन्मितिभ्यश्च" — इति उ-प्रत्ययः वधा-
 न्यनेन भृत्यादीन् । यद्वा ; वसुरिव वसुः । "अवस्युना सुय-
 वसोपजग्मुयः (ऋ० सं० १, ४, १६, ४)" — इति निगमः ॥

(२२) मिधा † । 'मिष्ट मिष्ट सङ्गमे च (भू० उ०) चकारात् हिंसामेधयीष । 'मिधिः सङ्गर्थः'—इति माधवः । घञ् । सङ्गच्छतेऽनेन सर्वं तद्वता, हिंस्यते वा तद्वान् चौरादिभिः 'क्षन्ति चैवार्थकारणात्'—इति महाभारतम् । यदा ; मती धीयते अर्जयित्थं रक्षितर्थं दातृश्रमिति धनवता बुद्धी धार्यते । तत्र मति-शब्द उपपद्ये धातोः 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८ वा०)"—इति कः, ष्टोदरादित्वात् (६, ३, १०८) मतिशब्दस्य मे-भावः । मिधाकारं विदथस्य प्रसाधनम् (ऋ० सं० ८, ४, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(२३) यशः † । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२१८ पृ०) । "उत त्वा मे यशसाचेतनायै (ऋ० सं० २, १, १, ४)"—इति निगमः ॥

(२४) ब्रह्म † । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२१८ पृ०) । यर्हन्तेऽनेन धर्मादयः, बृंहकं वा भोगानाम् । "यस्माकं ब्रह्म पृतनासु सद्या (ऋ० सं० २, २, २२, ७)"—इति निगमः ॥

(२५) द्रविणम् † । व्याख्यातं बलनामसु (२२७ पृ०) । रयिवदर्थः । "त आ यजन्तं द्रविणं यमघ्ने (?)"—इति निगमः ॥

(२६) अघः † । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२१२ पृ०) । "अघ्ने

* निघ० ३, १८ ।

† पु० १, १२ । ऋ० १२१ प० ८ ।

‡ पु० ७ । ऋ० २१८ प० ७ ।

§ पु० ८ । ऋ० २२७ प० १४ । ॥ पु० ७ । ऋ० २१२ प० १५ ।

पृथुग्रवी हृष्टन (ऋ० सं० १, १, १८, २)—“हृष्टं वा असुरो-
वर्हणाकृतः (ऋ० सं० १, ४, १७, ५)”—इति निगमौ ॥

(२०) हवम् † । व्याख्य तं मेघनामसु (७७ पृ०) । आच्छा-
दयति दारिद्र्यम्, आच्छाद्यते वा राजतः करादिभयत् । गत्यर्भे
रयिवदर्थः । हवी ब्रह्मवदर्थः । ‘हृष्टं पुंरुकुक्षाय रन्धीः (ऋ० सं०
२, ४, १६, २)’—इति निगमः । अत्र स्कन्दस्वामिना ‘हवं
धननाम’—इति व्याख्यातत्वात् केषुचित् कोशेषु दृश्यमानमपि
“विसम्”—इति न पठनीयम् ॥

(२८) हतम् । ‘हृद् सञ्जकौ (ऋ० प०)’ । ‘दुतनिभ्यां
दीर्घं वा (उ० ३, ८७)’—इति चकारस्वानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्
क्त-प्रत्ययः । सञ्ज्यते सर्वैः । “हतधयः सद्गुरिविस्वारितः
(ऋ० सं० २, ६, २७, ३)”—इति निगमः ॥

इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ॥ १० ॥

अघ्न्या^(१) । उसा^(२) । उस्त्रिया^(३) । अही^(४) । मही^(५) ।
अदितिः^(६) । इळा^(७) । जगतौ^(८) । शक्वरी^(९) । इति
नव गोनामानि † ॥ ११ ॥

(१) अघ्न्या † । ‘अहस्तव्या भवतीत्यघ्नोति वा (निघ०
११, ४३)’—इति भाष्यम् । अघ्न्य दुर्भिक्षादेर्हन्त्री वा अघ-

• उ० १, १० । उ० ७७ प० १८ ।

(३) उस्त्रिया-इति क । (६) ‘अदितिः’ उ, ७ ।

† इति वक्ष्याम् । † प० ५, ३ । निघ० ११, ४३ ।

स्तथा । अथ शब्दे मञ्जि वा उपपदे हस्तेः 'अज्ञादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यने । 'नहि मे अल्पघ्ना (ऋ० सं० ६, ७, १२, ४)"—“अहि ढणं मङ्गेर विद्यदानो (ऋ० सं० २, ३, २१, ५)"— इति-निगमौ ॥

(२) उस्त्रा ः । व्याख्यातं रश्मिनामसु (३८ पृ०) । वसति चीरादि हविरस्याम् । 'उस्त्रिणेति । गो-नामोत्स्राविणोऽस्यां भोगा उस्त्रेति च'—इति (नि० ४, १८) भाष्यम् । 'उत्स्रा-विणोऽस्या भोगास्तो ऊर्ध्वं स्ववन्ति गच्छन्ति चीरदधिनानीतक्रमेण'—इति स्कन्दस्वामी । "मयोभू वीतो अभिवातूस्त्राः (ऋ० सं० ८, ८, २७, १)"—“उस्त्र. पितेव जारयायि यज्ञैः (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)" इति च निगमौ ॥

(३) उस्त्रिया ः । उस्त्र-शब्दात् ष्टपोदरादित्वेन स्वार्थे घ । अर्थः पूर्ववत् । "अविद्र उस्त्रिया अनु (ऋ० सं० १, १, ११, ५)"—“समुस्त्रिशाभि र्वाशन्त नर (ऋ० सं० १, ५, १, ३)"—इति च निगमौ ॥

(४) अहो ः । अहिशब्दो व्याख्यातो मेघनामसु (७४ पृ०) 'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङोप् । गम्यतेऽनया चीरादि हविः, गम्यते दक्षया पुष्यम् ; अंहति शृङ्गादिना मगुथ्यान्, न हस्तव्या वा । निगमो ऽन्वेषणीय । "इत्सेस्यासो अहो ३

• पुरस्तात् १०. ४ । ३० ३८ प० १४ ।

† नि० ४, १८ ।

‡ प० १, १० ।

नवारवः (ऋ० सं० ७, ३, २, ३)—इति भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(५) मङ्गी ३, (६) अदितिः ७, (७) इळा ३ । व्याख्यातानि पृथिवीनामसु (१३-१४-१५ पृ०) । तत्र द्यनेः क्लिनि, द्यति-स्यति (४, ७, ४०)—इतीत्वे दितिः ; नञ्-समासः । इत्य-दिति-शब्दस्य व्युत्पत्तिः । मह्यते पूज्यते सर्वदेवतात्मकत्वात् उपभोगसाधनत्वाद्वा । मह्यन्तेऽनया देवाः पय आदीनां-हविषां तदायत्तत्वात् । “देवाश्च याभिर्यजते देदाति च (१)”—इति श्रुतिः । पुनः पुनः दुह्यम नापि न क्षीयते । न द्यति, अलण्ठनीया वा । ईद्व्यते स्तूयते देवतात्वात् दीप्यते वा चारुतया । गम्यते तदर्थिभिरित वा । ‘मङ्गीनां पयोसि (य० वा० सं० ४, ३)’—इति, “अदित एहि सरस्वत्येहि (य० वा० सं० ३८, २)”—इति, “मिमिच्छा समिळाभिरा (ऋ० सं० १, ४, ५, ६)”—“इडे रस्ते ह्व्ये काम्ये (य० वा० सं० ८, ४३)”—इति च निगमाः ॥

(८) जगती ३ । मनुष्यनामसु “जगतः”—इत्यत्र व्याख्यातम् (१८१ पृ०) । शब्द । ‘उगितय (४, १, ६)’—इति डोप् । गम्यते तदर्थिभिः । जगत्या छन्दसा आहार्यत्वाद् अत्राहार्या-हरण्योरभेदेन वा जगती । “जगता हि पशवो जगती हि

• ५० १, १ । ४० १९ प० १६ ।

१ ५० १, १ । ४० १४ प० १८ ।

३ ५० १, १ । ४० १५ प० ८ ।

३ ५० १, १ । ४० १६ प० ८ ।

तामनाहरत् (?)"—इति हि ब्राह्मणम् । "जागताः पशवः (ऐ० ब्रा० ४, १, ३)"—इति च । 'समोपधयोरसेन स देवतीर्जगतोभिः (?)"—इति निगमः ॥

(६) शकरो ष । व्याख्यातं बाहुनामसु (१८८ पृ०) । शक्नोति क्षीरादिप्रदानेन तद्वन्त प्रीणयितुं स्पर्शनेन वा पाप-मपनेऽम् । शकरोऽशब्दसम्बन्धादभेदेन वा शकरो । "पशवो वै शक्यः पशून्वावकस्यते (?)"—इति श्रुतिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति नव गीनामानि ॥ ११ ॥

रेळते^(१) । हेळते^(१) । भामते^(२) । हृणीयते^(३) ।
क्षीणाति^(४) । भ्रेषति^(५) । दोधति^(६) । वनुष्यति^(७) ।
कम्पते^(८) । भोजतः^(९) । इति दश क्रुध्यतिकर्माणि ॥
॥ १२ ॥

(१) रेळने । अयं नैरुक्ती धातुः । 'अरेळता मनसा देवःनां पतेत् (?)"—इति निगमः ॥

(२) हेळने । 'हेड्डु अनदरे क्रीधे च' भ्रुवादिरात्मनेपदी । "अहेळमानोररिषां अजासु (ऋ० सं० २, २, २, ४)"—"अहेळमानो वरुणेश बोधि (ऋ० सं० १, २, १५. १)"—इति निगमौ ॥

१ ऋ० सं० २, २, २, ४ दृष्टव्योऽपरनिगमः । १ पु० ४ । १० १८८ पृ० ६ ।

(३) "अक्षीयत" आतिरिक्तोऽयं सम्बन्धः । १ इति कोपल" न ।

(३) भामने । 'भाम क्रोधे' भूषादिरात्मनेपदी । "देव
जुष्टोच्ये भामिनेगीः (ऋ० सं० १, ५, २५, १)"—“स्वयभूर्भामो
अभिमःतिषाहः (ऋ० सं० ८, ३, १८, ४)"—इति निगमौ ॥

(४) ह्योयते । 'ह्योड् रोपे वैमनस्वे च' कङ्गादिः । "पुनः
प्रायच्छदह्योयमानः (ऋ० सं० ८, ६, ७, २)"—“ह्योयमानो
अप हिमदैये (ऋ० सं० ३, ८, १५, २)"—इति निगमौ ॥

(५) भ्रीणाति । 'भ्री भये' क्युादिः परस्मैपदी । अनेकार्थ-
त्वात् क्रुध्यतिकर्मा । एवमुत्तरत्रापि । "एनः कृण्वन्तमसुर
भ्रीणाति (ऋ० सं० २, ७, १०, २)"—इति निगमः ॥

(६) श्लेषति । 'श्लेषु बलने' भूषादिः स्वरित् । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(७) दीवति । नैरुक्तीधातुः । "इन्द्रो ह्यवस्य दीवत (ऋ० सं०
१, ५, २८, ५)"—इति निगमः ॥

(८) वनुष्यति * । 'वनुष्यतिर्हस्तिकर्मा (निरु० ५, २)'—
इयत्र स्तुदस्त्रामो-वनोतेः कङ्गादिप्रक्षेपात् यक्-प्रत्ययः, तस्य-
स्रियोगेन च वनुभावो द्रष्टव्यः—इति । निगमोऽन्वेषणीयः * ॥

(९) कम्पते । 'कम्प चलने' भूषादिरात्मनेपदी । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ।

* प० ४, २ । निघ० ५, २ ।

। "दीर्घप्रत्ययानुमिति धी वनुष्यति (ऋ० सं० ५, ६, २, १)"

(१०) भोजते । 'भुज कौटिल्ये' तुदादिः परस्मैपदी । 'हृन्द्-
स्युभयया (३, ४, ११०)'—इत्यार्द्धधातुकत्वात् शुण् । व्यत्यये-
नात्मनेपदम् । निगमोऽन्वेषणीयः * ॥

इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

हेळः^(१) । हरः^(२) । घृणिः^(३) । त्यजः^(४) । भामः^(५) ।
राहः^(६) । ह्वरः^(७) । तपुषी^(८) । जुर्णिः^(९) । मन्युः^(१०) ।
व्यथिः^(११) । इत्येकादश क्रोधनामानि † ॥ १३ ॥

(१) हेळः । हेळतेः भावे असुन् । "देवस्य हेळोऽर्षं यासि
सौठाः (ऋ० सं० ३, ४, १२, ४)"—इति निगमः ॥

(२) हरः ‡ । 'हृञ् हरणे (भू० उ०)' असुन् । हरति
कृत्याकृत्यविवेकं, ह्रियते याऽनेन पुरुषः स्वयम् ; दुर्जयोऽन्तरः
शत्रुः क्रोधः । निगमोऽन्वेषणीयः § ॥

(३) घृणिः ॥ । च्वस्वन्नामसु व्याख्यातम् (१६०५० ११पं०) ।
घरत्यनेन खेदःदिः, दोष्यतेऽनेन वा ; क्रुद्धोऽग्निरिव च्वलति हि

* ऋ० सं० १, ५, १८, १ द्रष्टव्य ।

(१) "हृदि" सर्वत्र कान्तिरितिषु ।

(६) एर्षं—इति खः । (७) "हर" C D F, ख ।

† "इति क्रोधस्य" ग ।

‡ षु० १, १० । षु० १९० षु० १० ।

§ ऋ० सं० ८, ४, २, ३—ऋ० सं० ८, ८, १६, २०—इति खणी विचारं ।

॥ षु० १, २ । षु० १९५० ० ।

प्रसिद्धः । “आष्टौषे संसंचावहै (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)” — इति निगमः । “मा हृणानस्य (ऋ० सं० १, २, १६, २)” — इत्यत्र भाष्ये ‘द्वणिरिति क्रोधनामसु पाठात् हरति क्रोधाद्योऽपि गम्यते’ — इति स्कन्दस्वामी, तत् कथमिति विचिन्त्यम् ॥

(४) त्यजः । ‘त्यज हानौ (भू० प०)’ । असुन् । त्यज्यते सत्पुरुषैः, त्यज्यन्तेऽनेन प्राणाः इति वा, त्यज्यते वा स्वधर्मः । “क्रुद्धः पापं क्विन्न कुर्यात् क्रुद्धो हन्यात् गुरुनपि । क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनपि क्षिपेत्” — इति हि महाभारतम् । “महर्षिदक्षि त्यजसो वरुता (ऋ० सं० २, ४, ८, १)” — “किं देवेषु त्यज एनय कथं (ऋ० सं० ८, ३, १४, ७)” — इति निगमौ ॥

(५) भामः । भामतेर्भावि घञ् । यदा ‘भा दीप्तौ (अदा० प०)’ । ‘अत्तिंलुसुदृष्टद्विद्युभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ० १, १३०)’ — इति मन् । दीप्यते तेन तद्वान् । “द्वयजुष्टोषते भामिने गीः (ऋ० सं० १, ५, २५, १)” — “स्वयभूर्भामो’ अभिमातिपाहः (ऋ० सं० ८, १, १७, ४)” — इति निगमौ ॥

(६) एहः । ‘हन हिंसागल्योः (अदा० प०)’ असुन् । ‘नञि हन एह च (उ० ४, २१८)’ इति नञुप्रपदे विधीयमान एहादेशो ब्राह्मणकात् नञ्-विनापि भवति । “अनेहसंस्ते हरिवो अभिष्टौ (ऋ० सं० ८, १, ३०, २)” — इति निगमः ॥

(७) हरः । ‘हृ कौटिल्ये (भू० प०)’ अत्तिकर्मा च । असुन् । हरति कुटिनो भवत्यनेन अत्ति वा । * * * ॥

(८) तपुषी * । * * * ॥

(९) जूर्णिः † । 'जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा जीर्यतेर्वा ‡'—इति भाष्यम् (निघ० ६, ४) । * * * । गच्छत्यनेन दुःखं, लोकगर्हां वा, हिनस्ति परान् वा । निगमऽन्वेषणीयः § ॥

(१०) मन्युः ॥ । 'मन घाने (तना० आ०)' । 'यजिमनि-
शुम्बिदसिजनिभ्यो युच् (उ० ३, १८)'—इति युच् । बाहुलकादना-
देशाभावः । घायते त्याज्यत्वेन । यद्वा ; मन्यतेर्दीप्तिकर्मणो युच् ।
दीप्यतेऽनेन तद्वान् । "न हि ते' क्षत्रं न सद्यो ने मन्युम् (ऋ० सं०
१, २, १४, १)"—"आ ह्य'गानस्य' मन्युष' (ऋ० सं० १, २,
१६, २)"—इति निगमौ ॥

(११) व्यधिः । 'व्यध भयचलनयोः (भू० आ०)' । 'इन्
सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इन् । विभित्यध्यात् सञ्जनः,
चलति घानेन स्त्रधर्मात् । "पतत्रिभिरथमैरेव्यधिभिः (ऋ० सं०
५, ५, १६, ७)"—"अये माकिंष्ट्रे व्यधिरा दधर्षीत् (ऋ० सं०
३, ४, २३, ३)"—इति च निगमौ ॥

इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

* निघ० ६, ३ "तपुषि" ।

† प० १६ ; ४, ६ । निघ० ६, ४ ।

‡ मन्त्रिकप्रसक्तौ तु 'जीर्यते र्वा'—इत्येतस्य स्थाने 'द्रवतेर्वा'—इति दृश्यते ।

§ "विष्ठा जूर्णिने दधति (ऋ० सं० २, १, १७, १)"—इत्यसौ निगम इति

संज्ञित एव धात्वनेन ।

॥ प० ३, ४ निघ० १०, १९ ।

वर्त्तते^(१) । अयते^(२) । लोटते^(३) । लीठते^(४) । स्यन्द-
 ते^(५) । कसति^(६) । सर्पति^(७) । छर्मति^(८) । स्वर्ति^(९) ।
 संसति^(१०) । चर्वति^(११) । श्योतति^(१२) । ध्वंसति^(१३) ।
 वेनति^(१४) । माष्टि^(१५) । भुरग्यति^(१६) । शर्वति^(१७) । का-
 लयति^(१८) । प्रेलयति^(१९) । कण्टति^(२०) । पिद्यति^(२१) ।
 विद्यति^(२२) । मिद्यति^(२३) । प्रवते^(२४) । प्लवते^(२५) । च्यव-
 ते^(२६) । कवते^(२७) । गवते^(२८) । नवते^(२९) । क्षोदति^(३०) ।
 नक्षति^(३१) । सक्षति^(३२) । स्यक्षति^(३३) । सचति^(३४) ।
 ऋच्छति^(३५) । तुरीयति^(३६) । चतति^(३७) । अतति^(३८) ।
 गति^(३९) । द्रयचति^(४०) । सञ्चति^(४१) । त्सरति^(४२) । रंह-

(१) "स्यन्दति" ग. C. D. F, ह ।

(१०) "संसते"—इति पाठश्च क ।

(११) "चर्वति" इह नास्ति, परस्मान् (२९) पाठभेदेन ह्यस्ये ग. C. D. F.

(१९) "चर्वते" ग. C. D. F, ह ।

(२२) इतोऽनन्तरमेव "इद्यचति (४०)" ग. C. D. F ।

(२३) "मिद्यचति" ग. C. D. F, ह ।

(३४) इतोऽनन्तरम् "चचति"—इत्यधिकम् ग. C. D. F, ह ।

(३७) "चतति (३७)" स्थाने "त्सरति (४२)" ग. C. D. F ।

(३९) "गति (३३)" स्थाने "पतति (३३)" ग. C. D. F ।

(४०) "इद्यचति" इति गत पुरस्मान् (३२), इहलभ्य स्थाने "चतति (३७)" ग. D ।

(४२) गतमिद पुरस्मान् (३७) ग. C. F ।

ति^(४२) । यतंते^(४४) । भ्रमंति^(४५) । ध्रजंति^(४६) । रजंति^(४७) ।
 लजंति^(४८) । चियंति^(४९) । धमंति^(५०) । मिनाति^(५१) ।
 ऋग्वंति^(५२) । ऋषोति^(५३) । स्वरंति^(५४) । सिसंति^(५५) ।
 विषिंष्टि^(५६) । योषिंष्टि^(५७) । रिषाति^(५८) । रीयंते^(५९) ।
 रेजंति^(६०) । दृष्यति^(६१) । दम्भोति^(६२) । युध्यति^(६३) ।
 धन्वंति^(६४) । अरुषति^(६५) । आर्यति^(६६) । सीयंते^(६७) ।

(४४) नास्तिवेतम् न. C. D. F ।

(४६) इतोऽनकारमिष "धमति (५०)" न. C. D. F ।

(५०) मतमिदं पुरस्तात् (४६) न. C. D. F ।

(५१) "मिनीति"—इत्यपि टीकाज्ञापयतम् । एतस्मैव स्थाने "चिषीति"
 —इति न. C. D. F. ङ । (५२) "रिषति" F, ख ।

(५३), (५४) इङ् न स एव इमे न. C. D. F ।

(५६) "विषिंष्टि" ख च. C. D. F । "विषिंष्टि" ङ, ख ।

(५७) "योषिंष्टि" ख, ख ।

(५८) "रिषाति" D, F, ख । इतोऽनकारमिष "रिषाति" न D, F "रिषाति"
 C, ख इति "रिषाति" (५८)—इत्यपि न. C. D. F ।

(६०) "रेजति" न C. D. F ।

(६१) "दृष्यति" न F, ख । इतोऽनकारं "नृष्यति"—इत्यपि ख ।

(६२) "दम्भोति" न C. D. F, ख ।

(६३) "युध्यते" न C. D. F, ख ।

(६४) "अरुषति" ख च टीकादिमध्यतमपि । "अरुषति" न C. D. F, ख ।

(६६) "आर्यति" न D, F । "आर्यति" C, ख ।

(६७) "सीयंते" आतिरिक्तसंबन्धुत्वे ।

तक्रति^(१८)। दीयति^(१९)। ईषति^(२०)। फणति^(२१)। हन-
ति^(२२)। अर्दति^(२३)। मर्दति^(२४)। ससृति^(२५)। नसति^(२६)।
हयति^(२७)। इयति^(२८)। ईत्ति^(२९)। ईङ्गति^(३०)। चयति^(३१)।
श्वान्ति^(३२)। गन्ति^(३३)। आगनीगन्ति^(३४)। जङ्गन्ति^(३५)।
जिग्वन्ति^(३६)। जसति^(३७)। गर्मति^(३८)। धर्ति^(३९)। धाति^(४०)।
ध्रयति^(४१)। वहति^(४२)। रथयति^(४३)। जीहति^(४४)। छत्रः-

(१८) "दीयते" ग. C. D. F, छ । (२१) "फणति" C. D. F, छ ।

(२२) "हसति" ग. C. D. F । (२३) "सिपति" ग. C. D. F ।

(२४) "अवति" ग. C. D. F । (२५) "आवति" ग. C. D. F ।

(२६) "इयति" ग. C. D. F । "इयति"—इति छ ।

(२७) "इयति" ग. C. D. F ।

(२८) गतमिदं पुरस्तात् (१८) ग. C. D. F ।

(२९) एतदपि नास्ति ग. C. D. F । "ईङ्गति"—इति छ ।

(३०) "गनीगन्ति" ग. C. D. F । "आगनीगन्ति"—इत्यपि पुरस्तादस्ति (१११)

ग. C. D. F । (३१) "जगन्ति"—इति छ ।

(३२) "जगन्ति" ग. C. D. F । "जिग्वन्ति"—इति छ ।

(३३) "जगन्ति" ग. C. D. F ।

(३४) इतोऽन्तरम् "मिसति (११)" ग. C. D. F ।

(३५) "धयति" ग. C. D. F । "धयति"—इति छ । इतोऽन्तरम् "वहति"
ग. C. D. F ।

(३६) "थयति" ग. C. D. F, छ । इतोऽन्तरम् "ईहति" ग. C. D. F ।

(३७) "जिहति" ग. C, छ । इतोऽन्तरम्—"वदति" । "एति (१२०)" ।

"दूयति" । "एयति (१०१)" । "वयति (१०१)" ।

क॑न्ति(९५)। चुम्प॑न्ति(९६)। प्सा॑न्ति(९७)। वा॑न्ति(९८)। या॑न्ति(९९)।
 दूष॑न्ति(१००)। द्रा॑न्ति(१०१)। द्रूळ॑न्ति(१०२)। एज॑न्ति(१०३)।
 जम॑न्ति(१०४)। जव॑न्ति(१०५)। वच्च॑न्ति(१०६)। अनि॑न्ति(१०७)।
 पव॑न्ते(१०८)। हन्ति॑(१०९)। सिध॑न्ति(११०)। अग॑न्(१११)। अज॑-
 गन्(११२)। जिग॑न्ति(११३)। पत॑न्ति(११४)। इन्व॑न्ति(११५)।
 द्रम॑न्ति(११६)। द्रव॑न्ति(११७)। वे॑न्ति(११८)। हन्ता॑त्(११९)।
 ए॑न्ति(१२०)। जगा॑यात्(१२१)। अय॑युः(१२२)। इति द्वाविंश-
 शतं गतिकर्माणाः * ॥ १४ ॥

(९५) "ष कति" ग D, F । "षक्वति" C, छ ।

(९६) "चिम्पति" ख च, छ ।

(१००) "जायति" ग C D F, छ ।

(१०१) "पतयति" ग C. D. F, छ ।

(१०२), (१०३), (१०४) (१०५) (१०६), (१०७),—इमानीह न सन्ति
 ग, C, D, F ।

(१०८) "पुवति" D, छ ।

(१११) इतोऽनन्तरम्—“आयमौगन्ति (८४)” । “गाति (३९)” ग C. D F ।

(११४) गतमिदं पुरस्तात् पाठमिदं (३९) ग C D F ।

(११५) “वञ्जति” ग C D F ।

(११७) “द्ववति” C D. F । इतोऽनन्तरम्—“द्वक्वति (१०२)” ग C D F ।

(११९) “इयन्तात्”—इति सर्वत्रैव, पर टीकायामप्राधान्येन स्वीकृतम् ।

(१२०) गतमिदं पुरस्तात् (९७) ग C. D F ।

(१२२) “अयुयु” ख छ च । “अयुयु” ग. C. D F, छ ।

* “इति गतिकर्माणां” ग ।

अत्र वर्त्तते इत्यादीनां गत्यर्थानां गतिकर्मकत्वं स्तम्भस्वामिना प्रतिपादितम् । अनेकार्थत्वाद्वा गतिकर्मत्वम् । एष्वप्रदर्शितनिगमानां निगमा अन्वेषणीयाः । अनुक्तविकरणानां भूवादित्वं ज्ञेयम्, अनुक्ती परस्मैपदित्वञ्च ॥

(१) वर्त्तते * । 'वृत्त वर्त्तने (भू०)' आत्मनेपदी ॥

(२) अयते † । (३) लोटते । (४) लोटते ॥

(५) स्यन्दते । 'स्यन्दु प्रस्रवणे (भू०)' । आत्मनेपदी ।

"स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)"—इति निगमः ॥

(६) कसति । 'कस गतौ (अदा० प०)' ।

(७) सर्पति‡ । 'सृष्ट गतौ (भू० प०)' । "नमो अमु सर्पेभ्यः

(?)"—"अहिर्न जूर्णमतिं सर्पति त्ववम् (ऋ० सं०

७, ३, २०, ४)"—इति निगमौ ॥

(८) स्यमति ।

(९) स्रवति । 'स्रु गतौ (भू० प०)' । "अवस्रवेद्दृघगंभी

यतरम् (ऋ० सं० १, १, १७, १)"—इति निगमः ॥

(१०) स्रंसते 'स्रंसु अवस्रंसने (भू०)' आत्मनेपदी । "जातेन

जातमति स प्र भंसते (ऋ० सं० २, ७, ४, १)"—इति निगमः ।

'स्रमनिरन्तर्णीतप्यर्थः'—इति हरदत्तः ॥

* निष्क० ८, ८ ; १०, २१ ।

† निष्क० ४, १६, ७, ३१ ; ८, ३ ; ८, १३ ; ८, २३ ; ११, १८ ; १२,

१, १२, १० ।

‡ निष्क० ६, १० ।

(११) - अयति ० । 'अव रक्षणगत्यादौ (भू० प०)' "प्रायन्
वाणीः पुरुहृतं धर्मन्तीः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)" — "तं घेद्मिर्हधा-
वति (ऋ० सं० ६, ५, २६, ४)" — इति निगमौ ॥

(१२) द्योतति † । 'द्युतिर् चरणे (भू० प०)' । "द्योतन्ति
ते वसो स्तोकाः (ऋ० सं० ३, १, २१, ५)" — इति निगमः ॥

(१३) ध्वंसति ‡ ।

(१४) वेनति § । नैरुक्तधातुः । "आ प्र द्रव हरियो मा
वि वेनः (ऋ० सं० ४, १, २८, २)" — "नासत्या मा वि वेनतम्
(ऋ० सं० ४, ४, १६, २)" — इति निगमौ ॥

(१५) मार्षिं ॥ । 'मृज शुद्धौ' अदादिः । "मृगी म भीमः
(ऋ० सं० २, २, २४, २)" — "उरावन्तर्दिषे मर्जयन्त (ऋ० सं०
५, ४, ६, ३)" — इति निगमौ ॥

(१६) भुरण्यति ¶ । 'भुरण धारणपोषणयोः' कण्ठादिः ।
"भुरण्यन्तं जनां अनु (ऋ० सं० १, ४, ८, १)" — "शुचिर्विं स्तोमो
भुरणावजीगः (ऋ० सं० ७, ७, ३२, १)" — इति च निगमौ ॥

० पु० ८ । पु० २१८ प० ८ ।

† निघ० ५, ११ ।

‡ निघ० ४, ३ ।

§ पु० ८ । पु० २०० प० ८ ।

॥ निघ० १, २०, १२, ४१ ।

¶ निघ० १२, २९ ।

(१७) श्वतिः । 'श्व गतौ' । 'श्व गतौ'—इति स्कन्द-
स्वामी । "मा भैम श्वसस्यते (ऋ० सं० १, १, २१, २)"—इति
निगमः ॥

(१८) कालयति † । 'काल जेपे' पुरादिरदन्तः । घ्यत्ययेन
स्यानिवद्वावाहृद्धिः । "तं काले कालभागते यते (? †)"—
इति निगमः । 'कालः कालयतेर्गतिकर्मणः (निरु० २, २१)'—
इति यास्कः ॥

(१९) पेलयति § । 'पेल फेल शेल गतौ (भू० प०)' ।
"धयांसि पक्का मन्धेन पिपोलिकाः प्रशाद (? †)"—
इति निगमः । 'पिपोलिका पेलतेर्गतिकर्मणः (निरु० ७, १३)'—
इति यास्कः ॥

(२०) कण्टति ¶ । 'कटि गतौ (भू० प०)' । "यातुधानेभ्य
कण्टकीकारीम् (य० वा० सं० ३०, ८)"—इति निगमः । 'कण्टकः
कन्तपोया कन्ततेर्या कण्टतेर्या स्याद् गतिकर्मणः इति निरुक्तम्
(८, ३२) । 'कण्टति पश्यति परान्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

* प० १, ३ । निरु० १, २ ; १, ८ ; ३, १३ ।

† निरु० २, २१ ।

‡ अथ० सं० १८, ३१—३४. मूलशब्दं दृश्यम् । अ० सं० ०, ८, ४.

चत च ।

§ निरु० ७, १३ ।

॥ अ० सं० ०, ६, २१, १-विचार्यं । अथ० सं० ०, ३६, ० दृश्यम् ।

¶ निरु० ८, ३२ ।

(२१) पिस्यति । 'पिष्ट पेष्ट गतौ (भू० प०)' । व्यत्ययेन ष्वन् ॥

(२२) विस्यति * । (२३) मिस्यति । "विस प्रेरणे", 'मसी परिमाणे' दिवादिः । मिस्यतीतीकारश्चान्दसः । "इयं शुभेभिर्विसखा इवारुजत् (ऋ० सं० ४, ८, ३०, २)" —इति निगमः । अत्र 'विस्यतिर्गतिकर्मसु पठ्यते—इति स्कन्दस्वामी । ऋग्भाष्ये—विस्यति मिस्यति इमौ नैरुक्तधातू ॥

(२४) प्रवते † । (२५) प्रवते । (२६) च्यवते । 'च्युड् छुड् मुड् लुड् ऋड् लुड् गतौ (भू० आ०)' । "अभि प्रवन्त समनेव यीषाः (ऋ० सं० ३, ८, ११, ३)" —"तिस्रः ष्टयिवीरुपरि प्रवा दिवः (ऋ० सं० १, ३, ५, २)" —इति निगमौ ॥

(२७) कवते ‡ । 'कुड् गतिशोषणयोः (भू० आ०)' । "नीचीनवारं वरुणः कवन्मम् (ऋ० सं० ४, ४, ३०, ३)" —इति निगमः । 'कवतेर्गतिकर्मणः कवन्मसुदकम्' —इति स्कन्दस्वामी ॥

(२८) गवते ।

(२९) नवते । 'ण स्रुतौ' अदादिः (प०) । 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)' —इति शपो लुगभावः, आत्मनेपदन्तु व्यत्ययेन । 'प्र सेनर्ष उद्गृप्तौ' नवन्त (ऋ० सं० ५, ४, ८, १)" —इति निगमः ॥

* निघ० २, २४ ।

† निघ० ०, १० ।

‡ निघ० ४, २६ ।

(३०) चोदति । 'चुदिर् समोपणे' रुधादिः, स्वरितेत् । व्यत्ययेन शप् । "चोदन्त आपो' रिणते वनानि (ऋ० सं० ४, ३, २३, ६)"—इति निगमः ॥

(३१) नचति * । 'नच गती (भू० प०)' । "शफच्युतो-
रेणुर्नचत द्याम् (ऋ० सं० १, ३, ३, ४)"—इति निगमः ॥

(३२) सचति † । 'पच समवाये' स्वरितेत् (भू०) । 'सिप् बहुलं लेटि (३, १, ३४)', 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ६४)' । नैरुक्ताधातुर्वा । "सच्चादेव प्र र्थस्युरः (ऋ० सं० १, ३, २४, १)" —इति निगमः । 'सचतेः सचते वां गतिकर्मणो रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३३) म्यचति ‡ । 'म्यचेर्गतिकर्मणो रूपम्'—इति स्कन्द-
स्वामी ॥

(३४) सचति । सच समवाये (भू० उ०)' । "अच्छिषपचाः
सचन्ताम् (ऋ० सं० १, २, ६, १)"—"अग्निं विश्वा अभि पृथः
सचन्ते (ऋ० सं० १, ५, १६, २)"—इति निगमो । सचत्युच्छतीति
गतिकर्मसु पाठात्—इति स्कन्दस्वामी ॥

* प० १८ । निघ० ३, २० ; १०, २१ ।

† प० अथेव ३४, २, १८ । निघ० १, २१ ; ४, ८ ; ०, २१ ; ८, २८ ;
८, २३ ; ११, ४८ ।

‡ प० ५, ३ । निघ० ८, १६ ।

(३५) ऋच्छति । 'ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)' । 'पात्राभा
(७, ३, ७८)'—इत्यादिसूत्रेण ऋच्छादेशः । वाचा स्तेनं शरव
ऋच्छन्तु (ऋ० सं० ८, ४, ७, ५)"—इति निगमः ॥

(३६) तुरीयति । नैरुक्ताधातुः ॥

(३७) चतति † । 'चते याचने' स्वरितेत् । "दूदाहूरमची-
चतम् (?)"—इति निगमः । 'चततिर्गन्त्यर्थे च'—इति
भट्टभास्करमिश्रः ॥

(३८) अतति । 'अत सातत्यगमने' । "अयसु ते समंतसि
(ऋ० सं० १, २, २८, ४)"—इति निगमः ॥

(३९) गति ‡ । 'गाड् गतौ (अदा० आ०)' । व्यत्ययेन
परस्मैपदी । "निर्यत्—पूतेव स्वधितिः श्वचिर्गात् (ऋ० सं०
५, २, ४, ४)"—इति निगमः ॥

(४०) इयच्चति †† । 'यज पूजायाम्' तुदादिराजनेपदी ।
व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११०)'—इति हि
भार्हृधातुकत्वात् णि-लौपः । यजेः सनि वा रूपम्, अभ्यासस्य
सम्प्रसारणं व्यत्ययेन । "कृधिमियच्चसि प्रयज्यो (ऋ० सं० ४, ८,
५, ४)"—इति निगमः । 'गतिकर्मा'—इति हरदत्तः ॥

* निघ० ६, १० ।

† निघ० २, १८ ६, २२ १०, २६ २०, १०, १६ ।

‡ निघ० २, १४ ।

(४१) सद्यति † । सद्यतेरेव छान्दसः शमारुपजनः ।
 “असद्यन्ती भूरिधारे पर्यस्वती (ऋ० सं० ५, १, १४, २)”—
 “ऋजीषिण इपणं सद्यतः श्रिये (ऋ० सं० १, ५, ८, २)”—
 इति निगमो ॥

(४२) क्षरति † । ‘क्षर कश्चिगतौ (भू० प०)’ । “अभि
 क्षरन्ति धेनुभिः (ऋ० सं० ५, ७, १८, १)”—“अर्धक्षरत्सृशत्य-
 यिकित्वान् (ऋ० सं० १, ५, १५, ५)”—इति निगमो ॥

(४३) रंहति ‡ । ‘रहि गतौ (भू० प०)’ । “सहस्रसाः
 ग्रंतसा अस्य रंहिः (ऋ० सं० ८, ८, ३६, ३)”—“पुरोहरिभ्यां
 इपभोरथो हिपः (ऋ० सं० १, ४, १७, ३)”—इति निगमो ।
 ‘रथो रंहतेर्गतिकर्मणः (निरु० ८, ११)’—इति भाष्यम् ॥

(४४) यतते § । ‘यती प्रयत्ने’ आत्मनेपदम् (भू०) । “हंस
 इव श्रेणिशो यंतस्ते (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)”—“मित्रं न यात-
 यर्जनम् (ऋ० सं० ६, ७, ११, २)”—इति निगमो ॥

(४५) भ्रमति । ‘भ्रमु चलने (भू० प०)’ । “भ्रमिरस्पृष्टि-
 क्त्वा च्यानाम् (?)”—इति निगमः ॥

(४६) भ्रजति ॥ । ‘भ्रज भ्रजि गतौ (भू० प०)’ । “भाजिरेकस्य

* प० ४, २ । निरु० ५, २ ।

† निरु० ५, ३ ।

‡ निरु० ८, ११ ।

§ प० १८ । निरु० १०, २१ ।

॥ निरु० १२, २० ।

दृष्टये न रूपम् (ऋ० सं० २, ३, २२, ४)" — "अहिर्धुनिपातं इव
भ्रजोमान् (ऋ० सं० १, ५, २७, १)" — इति निगमौ ॥

(४७) रजति † । (४८) लजति † । (४९) चियति ‡ ॥

(५०) धमति § । 'अग्निः सौत्रः' — इति स्कन्दस्वामी ।

यद्वा ; 'धा शब्दान्निसंयोगयोः (भू० प०)' । पाप्नाधास्था (७,
३, ७८) — इत्यादिना धमादेशः । "प्रायन्वाणीः पुरुहृतं धमन्तीः

(ऋ० सं० ३, २, २, ५)" — "नि.यीमद्गो धमथो निःपधस्थात्
(ऋ० सं० ४, १, ३०, ४)" — इति निगमौ ॥

(५१) मिनाति ॥ । 'मीञ् हिंसायाम्' । 'मीनातेर्निगमे

(७, ३, ८१)" — इति ऋक्सः । "मिनोति" — इति पाठान्तरम् ।

तत्र 'डु मिञ् क्षेपणे' स्वादिः । "सप्तचक्रं रय मविश्वमिन्वम्

(ऋ० सं० २, ८, ६, ३)" — इति निगमः । 'मीनातेरितद्रूपम्, सर्वे-

णापि लोके नावगन्तुमशक्यम्' — इति हरदत्तः ॥

(५२) ऋण्वति । 'ऋवि रवि गतौ (भू० प०)' । 'इदितो

नुम् धातोः (७, १, ५८)', 'रयेर्मतौ बहुलम् (६, १, ३४ वा०)' —

'इति बहुलवचनात् सम्प्रसारणम् । "व्यानुपग् वार्यी देव ऋण्वति

* प० ३, १४

† निघ० ६, ८ ।

‡ निघ० २, ६, ५, १, ८ १०, १०, ११, १०, १४ ।

§ प० १८, २, १४ । निघ० ६, २ ।

॥ प० १८ । निघ० ० २८ ।

(ऋ० सं० १, ४, २३, ३)”—इति निगमः । ‘ऋण्णतिर्गतिकर्मा,
अन्तर्धीतण्यर्थः । विविधं गमयति’—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(५३) ऋणोति । ‘ऋण गतौ’ तनादिः स्वरितेत् । “सञ्ज्ञा-
पूर्वको विधिरनित्यः (प० श्लो० ८३)”—इति लघूपधगुणाभावः
“अभि ऋण्येन रजसा द्यामृणोति (ऋ० सं० १, ३, ७, ४)”—
“ऋणो रपो अनवद्यार्षाः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)”—इति
निगमौ । उभयोरपि ‘ऋणोतिर्गतिकर्मा’—इति स्कन्दस्वामि-
भाष्यम् ॥

(५४) स्वरति † । ‘स्वृ शब्दोपतापयोः’ । “हरी इन्द्रप्रत-
हसु अभिस्वर (ऋ० सं० ६, १, १२, २)”—इति निगमः ॥ अत्र
‘गतिकर्मा’—इत्युक्तं स्कन्दस्वामी । “अनिर्मेयं विद्याभि स्वरन्ति
(ऋ० सं० २, ३, १८, १)”—इत्यादौ ‘गतिकर्मस्वपठितोऽपि
गत्यर्थः’—इत्युक्तम् ॥

(५५) सिसर्त्ति † । ‘ऋ सृ गतौ’ जुहोत्यादिः । ‘अर्त्ति-
पिपत्त्याय (७, ४, ७७)’, ‘बहुलं ऋन्दसि (७, ४, ७८)’—इति
अभ्यासस्थैत्वम् । “प्र बाहवा सिसृत्तं जीवसे न (ऋ० सं० ५, ५,
४, ५)”—इति निगमः ॥

(५६) विपिटि ‡ । ‘विप्लृ ध्याप्तौ’ जुहोत्यादिः (उ०) ।
लेटि सिञ्चहुलं लेटि (३, १, ३४)’ । “अग्ने संवेपिपोरयिम्

* प० १. १४ । निघ० ३, १९ ।

† निघ० १. १८. १०. १ ।

‡ निघ० १०, ४६ ।

(ऋ० सं० ६, ५, २६, १)"—इति निगमः । 'समन्तात् प्रापय'-
इति भट्टभास्करमित्रः ॥

(५७) योषिष्टि । 'युष हिंसायाम् (भू० प०)' । लेटि
सिपि व्यत्ययेन गुणः ॥

(५८) रिणाति ॥ । 'री गतिरेषणयोः' ऋादिः स्वादिश्च ।
"ऋघायमांषो निरिणाति शत्रून् (ऋ० सं० १, ४, २६, ३)" —
"लोपांमुद्रा हर्षणं नीरिणाति (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)" —
इति निगमौ ॥

(५९) रीयते । 'रीङ् अघणे' दिवादिः । "एदु' निम्नं न
रीयते (ऋ० सं० १, २, २८, २)" —इति निगमः । 'रीयते रेजतीति
गतिकर्मसु पाठात् गत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(६०) रेजति १ । नैरुक्तधातुः । "हृद्यो नय इपवान् मन्त्र
रेजति (ऋ० सं० २, १, १७, १)" —'चलति गच्छतीत्यर्थः'—
इति स्कन्दस्वामी ॥

(६१) दधति ३ । 'दध पालने' स्वादिः । व्यत्ययेन श्यन् ।
"पद्यादेधा यो अघस्यं धाता (ऋ० सं० २, ८, ४, ५)" —इति च
निगमः ॥

(६२) दम्नोति ५ । 'दम्नु दम्ने' स्वादिः ॥

• निघ० १, ५ ।

† निघ० १०, ४२६ ।

‡ निघ० १, ०, ८ ।

§ प० १८ । निघ० ५, १२ ।

(६३) युध्यति । 'युध सम्प्रहारे' दिवादिरात्मनेपदी, व्यत्ययेन परस्मैपदो ॥

(६४) धन्वति । 'रिवि रवि धवि गत्यर्थाः (भू० प०)' । "परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)" — "न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व (ऋ० सं० ८, ४, १५, १)" — इति च निगमौ ॥

(६५) अरुपति ० । निरुक्तधातुः । "वि धूममग्ने अरुपं मिंयेध्य (ऋ० सं० १, ३, ८, ४)" — "स्वशारः श्यावी मरुपीमलुपन् (ऋ० सं० १, ५, १५, १)" — "प्रतीचोरग्नेररुपीरजानन् (ऋ० सं० १, ५, १८, १०)" — इत्यादियु स्कन्दस्वामिभाष्यम् — 'अरुपतिर्गतिकर्मा' — इति दृष्टम् । "युञ्जन्ति ब्रध्मरुपं चरन्तम् (ऋ० सं० १, १, ११, २१)" — इत्यादौ द्विवयोः प्रदेशयोः 'अरुप्यतिर्गतिकर्मा' — इत्यपि । उभयथा दृष्टमपि, बहुषु प्रदेशेषु दर्शनात् अरुपतीति पाठोयुक्तः ॥

(६६) आर्यति । 'मामार्यन्ति कृतेन कर्त्वेन च (ऋ० सं० ८, १, ५, ३)" — "तमिञ्चर्यैरार्यन्ति (ऋ० सं० ६, १, २१, ६)" — इति च निगमौ ॥

(६७) सीयते । 'पिष् बन्धने' स्वादिः क्रादिषु । व्यत्ययेन श्यन् । "डोयते" — इति पाठान्तरम् । तदा 'डोड् विहायसां गतो' दिशादिः । निगमदर्शनाविर्षयः ॥

(६८) तक्रति । 'तक हसने (भू० प०)' । "यः शूरसाता परितक्ने धने' (ऋ० सं० १, २, ३३, १)" — "अन्योन्यान्वत्सर्ग प्रतक्ते (?)" इति निगमौ ॥

(६९) दीपति ('दीड् चये' दिवादिः । व्यत्ययेन परस्मै-पदम् । "श्वेनो न दीतन्नन्वेति पार्थः (ऋ० सं० ५, ५, ५, ५)" — इति निगमः ॥

(७०) ईपति † । "ईप गतिहिंसादानेषु' आत्मनेपदी, व्यत्ययेन परस्मैपदम् । "उतानोगा ईपते वृथागावतः (ऋ० सं० ४, ४, २७, २)" — इति निगमः । बहुषु 'ईपतीति गतिकर्मसु पाठात्' — इति स्कन्दस्वामी ॥

(७१) फणति † । 'फण गती' । "यथामङ्गांस्य न्वापनी-फणत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)" — इति निगमः ॥

(७२) हनति ‡ । 'हन हिंसागत्योः' अदादिः । 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)' — इति शपोलुग् न भवति । "सं यहनन्त मन्वुभिर्जर्नासः (ऋ० सं० ५, ४, २६, २)" — इति निगमः ॥

(७३) अर्दति § । 'अर्द गती याचने च' ॥

(७४) मर्दति ॥ । 'मृद मर्दने' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

* "ईपते" निघ० ४, २, ८, ८, १०, ११ ।

† निघ० २, ९८ ।

‡ निघ० २, १०, ६, २, ७, २२; ८, ९० ।

§ "अर्दयति" प० १८ ।

॥ प० १८ । "मृदु" निघ० २, ९ ।

(७५) ससृते † । 'ऋ सृ गती' जुहोत्यादिः परस्मैपदी ।
व्यत्ययेनात्मनेपदम् । सृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) अभ्यासस्य
रुगागमः । "प्र ससृते दीर्घमायुः प्रयत्ने (ऋ० सं० ३, १, १, १)"
— "जातेन जात मति स प्र ससृते (ऋ० सं० २, ७, ४, १)"—
इति निगमौ ॥

(७६) नसते ‡ । 'नस कौटिल्ये' आत्मनेपदी । "अक्षीभ्यां
से नासिकाभ्याम् (ऋ० सं० ८, ८, २१, १)"—इति निगमः ॥

(७७) हर्यति § । 'हर्य गतिकान्त्योः' ॥

(७८) इयर्त्ति ¶ । 'ऋ सृ गती' जुहोत्यादिः । 'अर्त्ति-
पिपर्त्तिय (७, ४, ७७)' । "ऊटोरियर्त्तियर्त्तिसा (ऋ० सं० १, १,
१४, ३)"—इति निगमः ॥

(७९) ईहते । 'ईर गती कम्पने च' अदादिरात्मनेपदी ।
"मत्सरासः प्रसुपः साकमीरते (ऋ० सं० ७, २, २२, १)"—इति
निगमः ॥

(८०) ईहति । 'ईखि गती' (मू०) आत्मनेपदी । "य ईह-
यन्ति पर्वतान् (ऋ० सं० १, १, ३७, २)"—इति निगमः । अत्र
'ईहतिर्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

* अथैव पु० ३४ ।

† "नसते" प० ४, १ । "नसन्" ७, १० निघ० ।

‡ निघ० ७, १०; ७, १७; ११, १४ ।

§ निघ० ८, ४ ।

(८१) ष्यति । (८२) ष्वावति । एतो नैरुक्तधातु ॥

(८३) गन्ति ः । 'गम्ल् गतो (भू० प०)' । ध्यत्येन शपोलुक् । "अङ्गिरोभि रागंहि यञ्जियेभिः (ऋ० सं० ७, ६, १४, ५)" —इति निगमः ॥

(८४) आगनोगन्तिः । 'गम्ल् गतो (भू० प०)' । दाधत्ति-
दर्धत्ति (७, ४, ६५) इत्यादिना आङ्पूर्वस्य गमेर्लटि अभ्यासस्य
सुत्वाभावो नोगागमस्य निपात्यते । यङ्लुगन्ताद्वा लटि निपात-
नाद्रूपसिद्धिः । "वच्यन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णम् (ऋ० सं० ५, १,
१६, ३)" —इति निगमः ॥

(८५) जङ्गन्ति ः । गमेर्यङ्लुकि 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य
(७, ४, ८५)' —इति लुकि च रूपम् । "प्रातर्मचू धियावसुर्जगम्यात्
(ऋ० सं० १, ४, २४, ४)" —इत्यत्र 'जङ्गन्तेर्गतिकर्मणएतद्रूपम्' —
इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ।

(८६) जिन्वन्तिऽ । 'इवि जिवि धिवि मीणनार्याः (भू० प०)' ॥

• "गमर्थे" निद० २, ० । "जम्पयः" निद० १२, ४१ ।

"आगच्छान्" निद० ४, ५० । "आगम्" निद० ५, २ ।

"आगत" निद० १२, ४० । "आ गतन" निद० ११, १५ ।

"आजम्" निद० १२, ४२ । "आगनोगनि" निद० ८, १८ ।

"समस्यत" निद० १२, १४ । "समस्यत" निद० ४, १२ ।

† द्रष्टव्यम् पुरसादिष्टेव (८२) ।

‡ पु० द्रष्टव्यमिष्टेव (८३) ।

§ प० ४, २ । निद० ६, २२ । "मजिमीवि" निद० ११, २० ।

(८०) जसति । 'जसु भोक्षणे' दिवादिः (प०) । व्यत्ययेन गप् ॥

(८८) गमति ॥ 'गम्ल गतौ (भू० प०)' । लिट् । 'लेटो-
ऽडाटौ (३, ४, ६४)' । बाहुलकात् 'सिञ्चहुलं लेटि (३, १, ३४)'
—इति सिप् न भवति । यद्वा ; 'मर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते'
—इति छत्वाभावः । "त आ गमन्तु तद्दह श्रुवन्तु (ऋ० सं०
४, ८, ५, १)" —इति निगमः ॥

(८९) ध्रति । (९०) ध्राति । (९१) ध्रयति । त्रयो-
ऽपि नैरुक्ताः ॥

(९२) वहते । 'वह प्रापणे' (भू० उ०) स्वरितेत् । "वैज्ञा-
नरं मातरिखां परावतः (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)" —इत्यत्र
'परापूर्वस्य वहतेर्गतिकर्मणः परावच्छन्दः' —इति स्कन्दस्वामी ॥

(९३) रथर्यतिः । नैरुक्ताधातुः । 'रंहतेर्वा रथी रंहणं गम-
नम् इच्छतीति क्वचि रथीयतीति पाप्मे रेफउपजन ईडाभायय
ष्टमोदरादित्वात् (६, ३, १०८)' —इति स्कन्दस्वामी । "एष देवी
रथर्यति (ऋ० सं० ६, ७, २०, ५)" —इति निगमः । माधव-
भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(९४) जहते । 'विह जीह वाह प्रपत्रे' आत्मनेपदी । "ये

* पु० द्रष्टव्यमिदम् (८२) ।

† "वपि" निघ० ८, १८ । "वा वसत्" निघ० ८, ४९; ४१ ।

"वसत्" निघ० १२, ८; ११ । "वडि" निघ० १, ४, ६; ८, १ ।

‡ प० ४, १ । निघ० ६, २८ ।

तोहृपुर्देवत्रा जेहमाणा (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)"—इति निगमः ।

‘ओ हाड् गताचित्यस्य रूपम्’—इति स्तुन्दस्वामी ॥

(८५) ष्वःकति । (८६) क्षुम्पतिः । (८७) ष्णाति ।

(८८) वाति ण । (८९) याति ङ ॥

(१००) इपति § । ‘इप गती’ दिवातिः (प०) । व्यत्ययेन शः । “तत्राक्षभ्यमिपवः शर्म’ यंसन् (ऋ० सं० ५, १, २१, १)”—इति निगमः ॥ ‘इषुरिपतेर्गतिकर्मण’ (८, १८)’—इति निरुक्तम् ॥

(१०१) द्राति ॥ । ‘द्रा कुक्षितायां गती’ अदादिः (प०) । वंसु यवामतयो’ दक्ष दहुः (ऋ० सं० १, ५, ३, १)"—इति निगमः ॥

(१०२) द्रूळति । नैरुक्तधातुः ॥

(१०३) एजति ण । ‘एजू कम्पने (भू० प०)’ । “युधेर्न हृषिरेजति (ऋ० सं० १, १, १८, २)"—“यथो समुद्र एजति (ऋ० सं० ४, ४, २०, ३)"—इति निगमौ ॥

(१०४) जमति ङङ् । ‘जमु अदने (भू० प०)’ । “न जामये

* प० ४, २ । निरु० ५, १६ ।

+ निरु० १, २४, १, ३, ११, २१ ।

‡ प० ३, १८ । निरु० १, १, ३, १८ ।

§ निरु० ८, १८, “इपित” ८, ८ ।

॥ निरु० २, १ ।

ण निरु० ३, १६ ।

ङङ् निरु० ३, ६ । “जमन्” पु० ६, १० ।

तान्बोरिक्वय मारैक् (ऋ० सं० ३, २, ५, २)—इति निगमः ।

‘जामिर्जमतेर्गतिकर्मणः’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१०५) जवति † । ‘जु गतौ’—इति चीरस्वामी । “न पातव इन्द्र जुजुर्त्तु नः (?)”—“विपाट् शुतुद्री पयसा ज्वेते (ऋ० सं० ३, २, १२, १)”—इति निगमौ ॥

(१०६) वञ्चति । ‘वञ्चु गतौ (भू० प०)’ । “नमो वञ्चते परिवञ्चते (य० या० सं० १६, २१)”—इति निगमः ॥

(१०७) अनिति ‡ । ‘अस प्राणने, अन च (अदा० प०)’ । “अत्र मातर्यात्वनिति (?)”—इति निगमः । ‘अनितिर्गति-कर्मा’—इति माधवः ॥

(१०८) पषते § । ‘पूङ् पषने’ । “नेन्द्राहृते पवते धाम किञ्चन (ऋ० सं० ७, २, २२, १)”—“सृकं संशाप पषिमिन्द्र तिग्मम् (?)”—इति निगमौ ॥

(१०९) छन्ति § । ‘हन हिंसागत्योः’ अदादिः (प०) । “नि येन सृष्टिहृत्यया (ऋ० सं० १, १, १५, २)”—“आस्य वञ्च मधि-सानौ जघान (ऋ० सं० १, २, ३७, २)”—इति निगमौ ॥

• “ज्वेते” निघ० ८, ३८ ।

† निघ० ११, ४० ।

‡ “पषव” १, २० ।

§ “जघनम्” निघ० २, १७; ७, २१; “हनोः” ६, २; “आस्यवञ्च”, “उपजिघ्रसे” ८, २० ।

(११०) सेधति । 'यिधु गत्वाम् (भू० प०)' । "सेधतं द्वेषो भवतं सचा भुवा (ऋ० सं० १, ३, ५, ५)"—इति निगमः ॥

(१११) अगन् १ । 'गम्ल् गतौ (भू० प०)' । लुङि तिपि च्चुः 'मन्वे घस (२, ४, ८०)'—इति लुकि, 'इतघ (३ ४, ८७)'—'संयोगान्तलोपः (८, २, २३)', 'मोनीधातोः (८, २, ६४)'—इति मकारस्य नकारः । यदामागन् प्रथमजा ऋतस्य (ऋ० सं० २, ३, २१, २)"—इति निगमः ॥

(११२) अजगन् १ । गसेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि (२, ४ ७०)'—इति शपः श्चु । पूर्ववन्नत्वम् (८, २, ६४) । "यन्मातृरजोगन्नपः (ऋ० सं० ३, १, ५, २)"—इति निगमः ॥

(११३) जिगाति ३ । 'गा लुतौ (अदा० प०)' । छन्दसि जुहोत्यादिः । 'अर्चिपिपर्च्यथ (७, ४, ७७) 'बहुलं छन्दसि (७, ४, ७८)'—इति अभ्यासस्यत्वम् । "धेना जिगाति दाशपे' (ऋ० सं० १, १, ३, ३)"—इति निगमः । 'जगतीति पाठान्तरम्'—इति स्वन्दस्त्रामिभाष्यम् ॥

(११४) पतति १ । 'पत्ल गतौ (भू० प०)' । "गोभिः सर्वदा पतति प्रसूता (ऋ० सं० ५, १, २१, १)"—इति निगमः ॥

(११५) इन्वति ॥ । 'इवि गतौ (भू० प०)' । "देवीदारो बहुतीर्विश्वमिन्वा (य० या० स० २८, ३०)"—इति निगमः ॥

*, † इद्वेव पुरसात् (८२) ।

‡ इद्वेव पुरसात् (२८) ।

§ "आपन्नव" नि० ११, १४ ।

॥ प० १८ ।

(११६) द्रमति । 'द्रम ह्यम मीमृ गती (भू० प०)' । "प्र चन्द्रमांस्तिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, ३, २३, ४)"—इति निगमः । 'चन्द्रमायायं द्रमति'—इति भाष्यम् (निरु० ११, ५) । 'द्रमति-र्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(११७) द्रवति ः । 'टु द्रु गती (भू० प०)' । "यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति (ऋ० सं० ५, १, २१, १)"—इति निगमः ॥

(११८) वेति ः । 'वी गतिप्रजननकान्यशनखादनेपु' अदादिः । "अपामीवां बाधते वेति सूर्यम्"—"पदं न वेत्योर्दती (ऋ० सं० १, ४, ४, १)"—इति निगमौ ॥

(११९) हन्तात् । हस्तेर्लोटि तातडि रूपम् । "ह्यन्तात्"—इति केचित् पठन्ति । तत्र 'ह्य गती (भू० प०)'—इत्यस्य तातडि तकार उपजनः ॥

(१२०) एति ङ । 'इ गती' अदादिः (प०) । "विचाकंग-च्चन्द्रमा नत्तमेति (ऋ० सं० १, २, १४, ५)"—इति निगमः ।

(१२१) जगायात् § । 'गा सुतौ' जुहोत्यादिः (प०) । लिङि 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्षधातुकत्वेन 'इ ह्यघोः (६, ४, ११३)'—इतीत्वं न भयति । "स्वाशितः पुनरस्तौ जगायात् (ऋ० सं० ७, ७, २०, १)"—इति निगमः ॥

• निरु० ४, १५ ; १८ ।

† पु० २, ६ ।

‡ पु० १४ ।

§ इदं पुरस्तात् (११) ।

(१२२) अययुः । द्वितोऽयुच् (३, ३, ८८) — इति बाहुलका-
दयतेरयुच् भवति ॥

इति द्वाविंशत्यं गतिकर्माणः ॥ १४ ॥

नु^(१) । म^{क्षु}^(२) । द्र^{वत्}^(३) । चो^{पम्}^(४) । जी^{राः}^(५) ।
जू^{र्णाः}^(६) । शू^{र्ताः}^(७) । शू^{वनासः}^(८) । शी^{भम्}^(९) । तृ^{षु}^(१०) ।
तू^{यम्}^(११) । तू^{र्षिः}^(१२) । अ^{जिरम्}^(१३) । भुर^{द्युः}^(१४) । श^(१५) ।
आ^{शु}^(१६) । प्रा^{शुः}^(१७) । तू^{तुजिः}^(१८) । तू^{तुजानः}^(१९) ।
तु^{ज्यमानासः}^(२०) । अ^{च्चाः}^(२१) । सा^{चिवित्}^(२२) । द्यु^{गत्}^(२३) ।
ता^{जत्}^(२४) । तर^{णिः}^(२५) । वा^{तरंहा}^(२६) । इति षड्विंश-
तिः क्षिप्रनामानिः ॥ १५ ॥

(१) 'जिरा' ख ।

(८) 'शुवनसा' ख । 'शुवना' ग C D F, । 'शुवनाय' च ।

(१०) 'विषु' C । (११) 'क्षोपम्' ग C D F ।

(१२) 'तूर्षि' ख ग । (१३) 'अजिरम्' ख ।

(१५) 'शु' ग । (१६) 'आशु' ख ग च C D F ।

(१७) 'प्राशचित्' ग C F । 'प्राशदित्' D ।

(१८) 'तूतुजित्' ग C, D, F ।

(१९) 'तूतुजानास' ग C, D F, ।

(२१) 'अच्चा' ख ।

(२२) 'साचोवित्' ख च । 'साचोवत्' ग ।

(२३) 'द्युगत्' ग ud ।

* 'इति विषय' ग ।

‘क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (निरु० ३, ८)’—इत्यत्र भाष्ये ‘गुणस्य चैतामीति क्षिप्रस्य तदतो वा नामधेयानि । तथा च वक्ष्यति ‘भुरण्युः’ ‘शकुनिः’—इति स्कन्दस्वामी । गुणस्य चिरकाल-विशिष्टा स्वल्पकालविशिष्टा वा क्रिया । तत्कर्त्तरि कर्त्तुरल्पकाल-विशिष्टञ्च तथाविधक्रियाकर्तृत्वाल्पक्रियाद्वारकम् । तत्र ‘मद्यु’ ‘क्षणहि’ इत्यादिषु क्रियाविशेषेण वा क्रियारूपस्यद्वान् । निष्कण्ट-गुणनामधेयोदाहरणानि पुनरन्वेषणीयानि । केचित्तु यद्यपि गुण-शब्दो व्यवच्छेदकमात्रवचनतया ह्यत्र कर्त्तृविशेषणभूतक्रिया-लक्षणा व्यवच्छेदकविशेषे वर्त्तते निष्कण्टा गुणमात्रवाचिनि गम्यादौ लभ्या ; तथापि सत्वशब्दस्य द्रव्यवचनत्वे स्वारस्यात् क्रियायाया-द्रव्यत्वात् क्रियाया इव द्रव्यस्यापि नामधेयानि—इत्याहुः । इदानीं क्रियाविशेषणानि गुणनामधेयोदाहरणानि ‘जीराः’ ‘अजि-रम्’ इत्यादीनि ॥

(१) तु * । निपातोयम् । “इन्द्रस्य तु धीर्याणि प्रवीचम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)”—इति निगमः ॥

(२) मद्यु । ‘टु मस्जो शुद्धौ (तु० ष०)’ । ‘मस्जोपोपुक्’ इति भोजमूचेण पुक्-प्रत्ययः । संयोगादिनोपः । अन्तर्णीतण्यर्थश्च मस्जो । क्रियाया ; पापतो वा मज्जयति चिरकालमिति । “मद्यु क्षण हि गोजितौ नः (? *)”—इति निगमः ॥

* प० १, १३ निघ० १, ४ ; (१, ३०) । “तु कम्” १, १९ । ६

“मद्यु” — “तु पिपु” प० ४, १ ; निघ० ४, १० ; १०, ९ ।

(३) द्रवत् * । 'द्वु गतौ (भू० प०)' । 'संघत्-त्वम्पद् वेहत् (उ० २, ७६)'—इति बाहुलकात् अति-प्रत्ययान्तो निपात्यते । द्रवयनेन । * * * । "द्रवत्पाणी शुभंस्पती (ऋ० सं० १, १, ५, १)" —इति निगमौ ॥

(४) औपम् । निपातोऽयम् । "औपमित् पृथिवीमहम् (ऋ० सं० ८, ६, २७, ४)" —"औपः पातं न शोचिषा (ऋ० सं० २, ४, १८, ३)" —इति निगमौ । 'अन्तोदासी निपातः स्यादाख्याने चाद्युदात्तता'—इति हि माधवः ॥

(५) जीराः । जगतिर्गतिकर्मा । 'जीरी च (उ० २, २५)'—इति ईक् प्रत्यय ईकारधान्तादेशः । जस् । "जीरा अंजिरशोचिषः (ऋ० सं० ७, २, ११, ५)" —"जीरं द्रुतममंत्थम् (ऋ० सं० १, ३, ३, ३०, ११)" —इति निगमौ ॥

(६) जूर्णिः † । व्याख्यातं क्रोधनामसु (२३५ पृ०) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) शूर्त्ताः । 'तातव्रातसुत'—इत्यादि भोजसूत्रे षादि-शब्देन शृणाल्यध्मात् ऋ-प्रत्ययान्तो निपात्यते । शृणाति फल-लाभम् । "त्वया शूर्त्ता वहमाना अपत्यम् (ऋ० सं० २, ४,

* "आ वो मधु तर्जायकम् (ऋ० सं० १, १, १८, ५)" —इत्यपि निगमो भवितुमर्हति ।

† पृ० १४ (११७) ।

‡ पृ० १२ ।

१७ १)"—इति निगमः । 'शूर्णाः क्षिप्रास्वरमाणाः—इति
भट्टभास्करगिर्याः ॥

(८) शूघनामः । सु शब्दे उपपदे ङन्तेः 'युच् वहुलम् (उ०
२. ७४)"—इति युचि बाहुलकात् कुत्व' णिलोपय निपात्यते
दोर्घय । शीघ्रमागच्छत्यनेन क्रियाफलम् । तस्मात् जसोऽसक् ।
"मिथोरिव प्राञ्चने शघनामः (य० वा० सं० १७, ८५)"—इति
निगमः । 'शूचनासः क्षिप्रगमनाः—इत्युबटः ॥

(९) शीभम् । 'शीभ कत्यने (भू० आ०)' । घञ् । शीभ्यते-
ऽनेन तद्वात् । "प्रयात् शीभनाशुभिः (ऋ० सं० १, ३, १४, ४)"
—"आ वृत्तर्णाः पृणध्वं यात् शीभम् (ऋ० सं० ३, २, १४, २)—
इति निगमौ ॥

(१०) तृपु ः । 'जि त्वरा सन्धमे (भू० आ०)' । 'भस्जोपो-
पुक्—इति बाहुलकात् पुक्-प्रत्ययो धातोस्तृभावश्च । तरत्यनेन
फललाभमद्य, त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम् । "तृध्वयिध्वन्नतसेपु'तिष्ठति
(ऋ० सं० १, ४, २, २)"—"तृष्वीमनुप्रसितिं दृष्णानः (ऋ० सं०
३, ४, २३, १)"—इति निगमौ ॥'

(११) त्र्यम् ः । व्याख्यातमुदकनामसु (१२८ पृ०) ।
वर्द्धतेऽनेन तदन्तः स्नाद्याः । "आपित्वे नः प्रपित्वे त्र्यमा गंदि
(ऋ० सं० ५, ७, ३०, ३)"—इति निगमः ॥

* निघ० ६, १२ ।

† पु० १, १२ ।

(१२) तूर्णः * । 'जि त्वरा सम्भमे' । 'वह्निशिशुयुद्धुग्लाहा-
त्वरिभ्यो नित् (उ० ४, ५१)'—इति नि प्रत्ययः । त्वरतेऽनेन
फलमागन्तुम् । "अपो यत्तूर्णेश्वरंति प्रजानन् (ऋ० सं० ८, ४,
११, १)"—सुतमा गन्तु तूर्णयः (ऋ० सं० १, १, ६, २)" —
इति निगमौ ॥

(१३) अजिरम् † । 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)' ।
'अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिरा (उ० १, ५३)'—
इति किरच्-प्रत्ययो जि-भावश्च निपात्यते । क्षिपति फलोत्पत्ति-
माद्यम् । "त्वा मौळते अजिर दूर्त्याय (ऋ० सं० ५, २, १४, २)" —
इति निगमः ॥

(१४) भुरण्युः ‡ । भुरण्यतिर्गतिकर्मा । 'मृगज्वालयश्च
(उ० १, ३६)'—इति क्यु प्रत्ययः । "येना पावक चर्त्तसा (ऋ० सं०
१, ४, ८, १)" —इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'भुदण्यतिः शीघ्रकरणार्थे'
—इति प्रतिपादितम् । तत्र 'भुरण्य' शब्दस्य शीघ्रविशिष्टगमनादि-
क्रियाकर्त्तरि सत्वन्धेष् इति । 'श्रीणांशुपंस्याद्दिव' भुरण्युः
(ऋ० सं० १, ५, १२, १)" —इति निगमः । 'भुरण्यतेर्गतिकर्मण
इदं, क्षिप्रनाम वा'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१५) शुः § । निपातः । "श्वानं यस्तो वैधयितारं

* निघ० ०, २० ।

† उ० १, १२ ।

‡ निघ० १२, २२ ।

§ निघ० ६, १ ।

मब्रवीत् (ऋ० सं० २, ३, ६, ३)—इति निगमः । 'शु आशुगामी'
—इति निरुक्तम् (६, १) ॥

(१६) आशुः * । 'अशु व्याप्तौ' । 'कृवापाजिमिस्रदिसाध्य-
शूभ्य उष् (उ० १, १) । व्याप्तौत्यनेन नरवैलक्षणेन व्याप्त्यम् ।
'आशु इदं क्षिप्रनाम क्षिप्रगामी'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । आशु
इति च शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । तेन आशु इति
निपातः, आशुरिति सत्ववाची च उभयमपि पठितं भवति । तथा
च स्कन्दस्वामी "समाशुमाशवे भर (ऋ० सं० १, १, ८, २)"—
इत्यत्र ऋग्भाष्ये 'आशुमिति क्षिप्रनामैतत्'—इति । 'आशु इति
शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः'—इति भाष्ये (निरु० ६, १)
निर्विवक्षयोपन्यास इति चेत् ? न ; निपातत्वादिति चोक्तत्वात् ।
"त्वमग्ने द्युभिस्वमाशुशुक्षणिः (ऋ० सं० २, ५, १७, १)"—इति
निगमः ॥

(१७) प्राशुः † । 'मत्ववाच्याशुशब्दयत्'—इति भाष्ये प्रक-
र्षार्थोऽतिरिक्तः । 'हस्तो हन्तेः प्राशुर्हनने (निरु० १. ७)'—इति
भाष्ये 'प्राशु. क्षिप्रः'—इति स्कन्दस्वामी । "सुप्राव्याः प्राशुपाकैष
धीरः (ऋ० सं० २, ६, १४, १)"—इति निगमः ॥

(१८) तूतुजिः । 'तुज तुजि हिंसायाम् (भू० प०) । 'किं
किनोः प्रकरणे'—इत्यर्थे 'इन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्'—इति

किन् प्रत्यय' । लिङ्वद्भावात् द्विर्वचनम् । "तुजःदीनां दीर्घो-
ऽभ्यासस्य (६, १, ७)"—इति दीर्घः । तूर्खवदर्थः । आयु'चाता
सुखिना तूतु'जिं रयम् (ऋ० सं० ७, ८, ७, १)" — इति निगम ॥

(१८) तूतुजान् ३ । तीजतेलिंठि कानजादेशः । "इन्द्रा
याहि तूतु'जानः (ऋ० सं० १, १, ५, ६)" — इति निगमः । 'क्षिप्रार्थे
स्वर आदित अन्तोदात्तः तुगर्थस्तूतुजानो महे मतः'—इति माधव ॥

(२०) तुज्यमानासः तीजतेरेव कर्मणि लाट शानच् । तुज्य-
मानास आविषुः (ऋ० सं० १, १, २१, ५)" — इति निगमः ॥

(२१) अज्याः । अजतेः 'स्फायितश्चिच्चि (उ० २, १२)" —
इत्यादिना रक् । 'बाहुलकादाहर्षधातुके विकल्प इयः'—इति
वैकल्पिकत्वात् वीभावाभावः । अजिरवदर्थः । "द्यौर्न भूमिं
गिरयो नाज्वान् (ऋ० सं० ८, १, २२, ३)" — इति निगमः ।
'अज्वान् सत्वरान् शीघ्रान्'—इति भट्टभास्करमित्यः ॥

(२२) साचीनित् । (२३) द्युगत् । (२४) ताजत् । तयो
निपाताः । साचीविदित्यस्य निगमोऽन्वेषणीयः ॥ "अतस्त्वा
गौर्भिर्द्युगदिन्द्रकेगिभिः (ऋ० सं० ६, ६, ३६, ४)" — इति निगमः ।
अत्र माधवस्तु—'द्युगत् दीप्तिं द्युलोकं गच्छ हरिभिः'—इति चैत-
ज्ञाथे उक्तवान् । 'तूतुजान् तरणि. द्युगत्'— इति क्षिप्रनामसु

N. B — The forms nos 33 and 34 of this fasciculus have
kindly been revised by my brother Prof Shrivastava Samaratna,
Manager, The Satya Press, while I was absent from Calcutta.

मन्त्रवीत् (ऋ० सं० २, ३, ६, ३)"—इति निगमः । 'शु आशुगामी'
—इति निरुक्तम् (६, १) ॥

(१६) आशुः ॐ । 'अशु व्याप्ती' । 'कृवापाजिमिस्रदिसाध्य-
शूभ्य उष् (उ० १, १) । व्याप्नोत्वनेन नरवैलक्षणेन व्याप्तव्यम् ।
'आशु इदं क्षिप्रनाम क्षिप्रगामी'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । आशु
इति च शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । तेन आशु इति
निपातः, आशुरिति सत्ववाची च उभयमपि पठितं भवति । तथा
च स्कन्दस्वामी "समाशुमाशुर्वे भर (ऋ० सं० १, १, ८, २)"—
इत्यत्र ऋग्भाष्ये 'आशुमिति क्षिप्रनामैतत्'—इति । 'आशु इति
शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः'—इति भाष्ये (निरु० ६, १)
निर्विवक्षयोपन्यास इति चेत् ? न ; निपातत्वादिति चोक्तत्वात् ।
"त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः (ऋ० सं० २, ५, १७, १)"—इति
निगमः ॥

(१७) प्राशुः १ । 'सत्ववाच्याशुशुक्षवत्'—इति भाष्ये प्रक-
र्षार्थोऽतिरिक्तः । 'हस्तो हन्तेः प्राशुर्हनने (निरु० १, ७)'—इति
भाष्ये 'प्राशु. क्षिप्रः'—इति स्कन्दस्वामी । "सुप्राव्याः प्राशुपाळेष
वीरः (ऋ० सं० ३, ६, १४, १)"—इति निगमः ॥

(१८) तूतुजिः । 'तुज तुजि हिंसायाम् (भू० प०)' । 'किं
किनोः प्रकरणे'—इत्यर्थे 'हृन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्'—इति

किन् प्रत्यय । लिङ्त्वद्वावात् द्विवचनम् । “तुजःदीनां दीर्घो-
ऽभ्यासस्य (६, १, ७)”—इति दीर्घः । तूर्णवदर्थः । आयु'चाता
मश्विना तूतु'जिं रथम् (ऋ० सं० ७, ८, ७, १)”—इति निगमः ॥

(१८) तूतुजान् * । तोजतेलिटि कानजादेशः । “इन्द्रा
याहि तूतु'जानः (ऋ० सं० १, १, ५, ६)”—इति निगमः । ‘चिप्रार्थे
स्वर आदित अन्तोदात्तः तुगर्थस्तूतुजानी महे मत’—इति माधव ॥

(२०) तुज्यमानासः तोजतेरेव कर्मणि लाटि शानच् । तुज्य-
मानास आविपुः (ऋ० सं० १, १, २१, ५)”—इति निगमः ॥

(२१) अज्या । अजतः ‘स्फायितश्चिवश्चि (उ० २, १२)’—
इत्यादिना रक् । बाहुलकादादौघातुके विकल्प इष्या’—इति
वैकल्पिकत्वात् बोभावाभावः । अजिरवदर्थः । “द्यौर्न भूमिं
गिरयो नाज्जान् (ऋ० सं० ८, १, २२, ३)”—इति निगमः ।
‘अज्यान् सत्वरान् शीघ्रान्’—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(२२) साचीनित् । (२३) द्युगत् । (२४) ताजत् । त्रयो
निपाताः । साचीविदित्यस्य निगमोऽन्वेषणीयः ॥ “अतस्त्वा
गोभिर्द्युगदिन्द्रकेशिभिः (ऋ० सं० ६, ६, ३६, ४)”—इति निगमः ।
अत्र माधवस्तु—‘द्युगत् दीप्तिं द्युलोकं गच्छ हरिभिः’—इति चैत-
द्भाष्ये उक्तवान् । ‘तूतुजान् तरणिः द्युगत्’—इति चिप्रनामसु

N. B — The forms nos 33 and 34 of this fasciculus have
kindly been revised by my brother Prof. Shivarata Samaratna,
Manager, The Satya Press while I was absent from Calcutta.

द्युगच्छद् स्तोनाप्यपाठि ॥ "ताजत्—माच्छति (१)"—
 "ताजत् प्रमीयते (१)"—इति निगमो ॥

(२५) तरणिः । तरतिः 'चत्तिमुष्टम्यम्यवितृभ्योऽनिः
 (उ० २, ८५)'—इत्यनि-प्रत्ययः । ल्युपसर्गः । "विष्टो गमी" तरणि-
 त्वेर्न वाघतः (षट्० सं० १, ७, १०, १)"—"तरणिर्विष्टर्गंतः
 (षट्० सं० १, ४, ७, ४)"—इति निगमो ॥

(२६) वातरंदा । 'वा गतिगम्यनयोः (षदा० ष०)' । 'इति-
 षट्पिपासामिदमित्पुषुर्बिभ्यस्तन् (उ० १, ८४)'—इति तत् । 'रमु
 षाङायाम् (भु० षा०)' ; 'रमेच [विने] (उ० ४, २०८)'—इत्यसुन्
 इमागमय । वातरत् रंदा यस्य मः । "वातरंदा मो दिव्यामो
 चत्याः (षट्० सं० २, ४, २५, २)"—इति निगमः ॥

इति षट्पिपासः सिद्धनामानि ॥ १५ ॥

तन्ति^(१) । चामात्^(२) । चर्म्मरम्^(३) । नृवर्ग^(४) ।
 चनमीके^(५) । चाके^(६) । उपाके^(७) । चर्वाके^(८) । चर्वा-
 मानाम्^(९) । चर्वामे^(१०) । उपमे^(११) । इत्येकादशानि च
 नामानि ॥ १६ ॥

(१) "तन्ति" उ० १, ७४ ।

(२) "चामात्" उ० १, ७४ ।

(३) "चर्म्मरम्" उ० १, ७४ ।

(४) "नृवर्ग" उ० १, ७४ ।

• "इत्येकादशानि" उ० १, ७४ ।

(१) तद्धित् ० । 'तड आघाते' चुरादि । 'ताडिणिलुक् च (उ० १, ८५)'—इतीति प्रत्ययः । "दूरे चित् सन्तद्धित्प्रियाति रोषमे (ऋ० स० १, ६, ११, २)"—"या नो ददे तद्धितो य चरातय (ऋ० स० २, ६, ३०, ४)"—इति निगमौ ॥

(२) आसात् । 'आस उपवेशने (अदा० आ०)' । 'पुषि सञ्जाया घ' प्रायेण (३, ३, ११८) । अन्तिके आसते । "आ न इन्द्रो दूरादानं आसात् (ऋ० स० ३, ६, ३, १)"—"स नो दूरावासाघा (ऋ० स० १, २, २२, ३)"—इति निगमौ । "आसादित्यन्तिकनाम—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । 'आसादासे'—इति माधव ॥

(३) अश्वरम् † 'कृदरादयश्च'—इत्यरन् प्रत्ययो सुगागमय निपात्यते । प्राप्यते घ्रासवम् । "यर्वासत्या परावति यदा स्यो अश्वरि (ऋ० स० ५, ८, २०, ४)"—इति निगमः । स्कन्दस्वामि-व्यतिरिक्तभाष्यकारमतः । स्कन्दस्वामी तु 'अश्वरिणाम्—इति ॥

(४) तुर्वगे‡ । व्याख्यात ऋतुष्यगामसु (१८८ ४०) ॥ तूषं व्याप्यते अन्तिकम् । "यर्वासत्या परावति यदा स्यो अधिं तुर्वगे (ऋ० स० १, ४, २, २)"—इति निगमः ॥

(५) अस्तमीके । अस्त-शब्दे उपपदे माते । 'अलीकादयश्च (उ० स० ४, २५)'—इति वीकप्रत्ययो धातोर्नोपय निपात्यते ।

० निघ० ६, १० "तद्धित" १ ११ ।

† उ० १, १ । उ० २६ पं १६ ।

‡ उ० २, १ । उ० १८८ पं ० ।

अस्त्रं प्राप्यते अस्त्रिन्, अन्तिकश्च हि नाशयते । “सर्वस्व नः पराक
आ सचस्वास्तमौक आ (ऋ० सं० २, १, १७, ४)” — इति निगमः ॥

(६) आके * । (७) उपाके † । (८) अर्वाके । आङ्-
दुपार्वच्छब्देषूपपदेयु क्रामतेः ‘बलाकादयश्च (उ० ४, १४)’ — इति
आकप्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते । अर्वाक् गन्ता । आक्रम्यते
उपक्रम्यते गन्तृभिः । क्रामते च ह्यासन्नम् । “आके नियासो अर्वाभि-
र्दविद्युतः (ऋ० सं० ३, ७, २१, ६)” — “सिन्धोरूर्मा उपाक (ऋ०
सं० १, २, २३, १)” — “यच्चासत्या पराके अर्वाके अस्त्रिं भेषजम्
(ऋ० सं० ५, ८, ३२५)” — इति च निगमः ॥

(९) अन्तमानाम् । अन्तिकशब्दात्तमपि ‘तमोदय’ — इति
तादिसोपः । अन्तिकतमकन्तिकम् । “अथांते अन्तमानाम् (ऋ०
सं० १, १, ७, ३)” — “शिक्षा वल्लो अन्तमस्य (ऋ० सं० १, २,
२२, ५)” — इति निगमौ । आद्युदात्तमन्तिकम्, अन्तोदात्तन्तु
द्वितीयाबहुवचनम् ; “अतो वयमन्तमेभिर्भिर्युजानाः (ऋ० सं०
२, ३, २४, ५)” — इति प्राधवः ॥

(१०) अवमे । ‘अत्र रक्षणादिषु (भू० प०)’ । ‘अवेद्य वा
इति म प्रत्ययः । गम्यते ह्यासन्नम् । “अस्त्रै बहूनामवमाय सख्ये’
(ऋ० सं० २, ७, २४, २)” — “मध्यमस्थामवमस्थामुत स्यः (ऋ० सं०
१, ७, २७, ५)” — इति निगमौ ॥

(११) उपमे । उपपूर्वात् मिनातेः ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २,

* प० १, २६ ।

† निघ० ८, ११ ।

१०१)'—इति डः । उपच्छिद्यते ह्यन्तिकम् । “उपमे रोचने द्विवः
(ऋ० सं० ६, ६, १, ४)” — “अस्माद्दुत्यमुपमं स्वर्पाम् (ऋ० सं०
१, ४, २७, ३)” — इति निगमौ ॥

इत्येकादशान्तिकनामानि ॥ १६ ॥

रणः^(१) । विवाक्^(२) । विखादः^(३) । नद्बुः^(४) । भरे^(५) ।
आक्रन्दे^(६) । आहवे^(७) । आजौ^(८) । पृतनाज्यम्^(९) ।
अभीके^(१०) । समीके^(११) । ममसत्यम्^(१२) । नेमधिता^(१३) ।
मङ्गाः^(१४) । समितिः^(१५) । समनम्^(१६) । मीळहे^(१७) ।
पृतनाः^(१८) । सृधं^(१९) । सृधः^(२०) । पृतसु^(२१) । समत्सु^(२२) ।
समर्थे^(२३) । समरंथे^(२४) । समोहे^(२५) । समिथे^(२६) ।
सङ्गे^(२७) । सङ्गे^(२८) । संयुगे^(२९) । सङ्गथे^(३०) । सङ्गमे^(३१) ।

(१३) “नेमधिति” ग C D F, क ।

(१७) “मीळवे” क ।

(२१) “पृतसु” ग C D F । “पृतसु” क ।

(२२) अल्पेतत् “सयुगे (२९)” — इत्यनन्तरम् ग. C D F ।

(२४) “समरंथे” क ।

(२५) “समोहे” क-E. अन्वयोरन्वय ।

(२६) अल्पेतत् “सम” — इत्यनन्तरम् “समीथे” — इति ग. C D F, क ।

(२७) कान्तिक-सर्वत्रैव “मङ्गा” — इति ।

(३०) ग C D F. अल्पेतत् “सयत्” — इत्यस्य पुरस्तात् ।

(३१) नास्पेतत् ग. C D F ।

वृत्रतूर्व्ये^(१२) । पृचे^(१३) । आणौ^(१४) । शूरंसातौ^(१५) ।
 वाजंसातौ^(१६) । समनीके^(१७) । खले^(१८) । खजे^(१९) ।
 पौंखे^(२०) । महाधने^(२१) । वाजे^(२२) । अजमं^(२३) । सद्मं^(२४) ।
 सयत्^(२५) । संवतः^(२६) । इति षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्राम-
 नामानि * ॥ १७ ॥

(१) रणः णं । 'अण रण कण शब्दार्थाः (भू० प०)' । 'वशि-
 रण्यो रूपसङ्ख्यानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इत्यप् । 'रणन्ति दुन्दु-
 भयोऽत्र योधा वा परस्परं शब्दायन्ते । यद्वा ; रमतेः 'रासासासा-
 स्थूणावीणाः (उ० ३, १३)'—इत्यादिना न-प्रत्ययो मकारलोपश्च
 निपात्यते । रमणीयो हि सङ्ग्रामो विचित्रकर्माधिष्ठानत्वात् ।
 "भरुत्वा इन्द्र हपभोरणांय (ऋ० सं० ३, ३, ११, १)" —इति
 निगमः ॥

(२) विवाक् । विविधा विरुद्धा वाचो यत्र योधानाम् ।
 "हर्वन्त उ त्वा ह्व्यं विवाचि (ऋ० सं० ५, ३, १४, २)" —इति
 निगमः ॥

(१४) इतोऽनन्तरम् "प्रधने"—इत्यधिकम् ग. C. D. F, ह ।

(१५) "ख्यन्" ग. C. F, ह ।

(१६) "स्यन्" ग. C. F । "स्यन्" D ।

(१७) "सयत्" ग. C. F ।

(१८) "सैवतम्" ग. ह ।

* "इति सङ्ग्राम" ग ।

† निघ० ४, ८, ८, २०; १०, ४० ।

(३) विखादः । 'खद स्वैर्ये हिंसायाश्च (भू० प०)' । विशिष्टं स्वैर्यमत्र शूराणां हिंसनं वा । "तं विखादे सस्त्रिं मद्य श्रुतं नरम् । (ऋ० सं० ७, ८, १४, ४)"—इति निगमः ॥

(४) नदनुः । 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)' । 'अनुङ् नदेश (उ० ३, ४८)'—इति चानुङ्-प्रत्ययः । "यदा कृणोषि नदनुं समूहसि (ऋ० सं० ६, २, ३, ४)"—इति निगमः ॥

(५) भरे # । 'डु भञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)' । 'नन्दि-यहिपचादिभ्यः (३, १, १३४)' तत्र गणपाठाः—'पच-वच-वप-वद-लप-तज-भराः'—इति । विभक्तिं पोषयति सुभटानां घैर्यं ययो वा । यद्वा ; 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)' । विभ्रत्यनेन जय लक्ष्मीं योधाः । उभयत्रापि पृथोदरादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा ; 'भ्र भर्त्सने क्रादिः स्वादिथ । भर्त्सयन्ते हि तत्र शत्रवः । हरते वां भः । क्लियन्ते हि तत्र योधना मायूंषि धनानि च । 'हृग्रहो भ्रञ्छन्दसि (३, १, ८४ वा०)' । "अस्मिन् भरे नृत्तमं वाजसाती (ऋ० सं० ३, २, ४, ७)"—"अनु' क्रोशन्ति चित्तयो भरेषु (ऋ० सं० ३, ७, ११, ५)" —इति निगमौ ॥

(६) आक्रन्दे । 'कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च (भू० आ०)' । क्रन्दन्त्याह्वयन्तेऽन्योन्यमत्र, रुदन्ति वानेन बभ्रुविनाश-हेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) आह्वये । 'ह्वेञ् स्पर्शायाम् (भू० उ०)' । 'आडि युडे

* निघ० ४, २४ ।

† निघ० २, १० । 'आहाव' ३ २६ ।

(३, ३, ७३)—इत्यप् । “बहुलं छन्दसि (६, १, ३४)”—इति सम्प्रसारणञ्च । आह्वयन्तेऽत्र परस्परं स्पर्द्धया योधाः । “न कथन् सहत आह्वयेषु” (ऋ० सं० ४, ७, ३०, १)—इति निगमः ॥

(८) आजौ * । ‘अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)’ । ‘अन्यतिभ्याश्च (उ० ४, १२७)’ इति इण्-प्रत्ययः । बाहुलकाद् वी भाषाभावः । अजन्ति गच्छन्त्यत्र विजयश्रियं योद्धारः, कातराः पराभवं वा । एव मर्षो गत्यर्थेषु द्रष्टव्यः । क्षिप्यन्ते शस्त्राणि क्षिपन्त्याक्षिपन्ति वान्योन्यं वीर्यतारतम्यात् । * * * । “तेन वाजं सनिपदस्मिन्नाजौ (ऋ० सं० ८, ३, ७, ४)”—इति निगमः ॥

(९) पृतनाज्यम् † । पृतना-शब्दोपपदादञ्जतिय अग्रगदित्वात् (उ० ४, १०८) यत्-प्रत्ययः । पृतनानां सेनानामजनं यत् । “गवां मुद्गैः पृतनाज्येषु (ऋ० सं० ८, ५, २१, ३)—इति निगमः ॥

(१०) अभीके ‡ । अभिपूर्वादेतिः ‘अलीकादयश्च (उ० ४, २५)’—इतीक-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते । यद्वा ; न विद्यते भीर्येषां ते अभीकाः । अभीकैः क्रियमाणत्वात् अभीकमित्युच्यते । “पाहि वञ्चिवो दुरितादभीके” (ऋ० सं० १, ८, २६, ४)—इति निगमः ॥

(११) समीके । सं पूर्वोऽत्र एतिः । अभीकवत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* निघ० ८, २३ ।

† निघ० ८, २४ ।

‡ प० २ २८ । निघ० ३, २० ।

(१२) ममसत्यम् । मम सत्यं जयः इति योद्धृणां वाक्यविषय-
त्वाभ्रमसत्यमित्याचक्षते । 'पृषोदरादिः । "त्वां जना ममसत्ये-
खिन्द (ऋ० सं० ७, ८, २२, ४)" —इति निगमः ॥

(१३) नेमधिताः । 'सुधितवसुधितनेमधितधिवधिपीय च
(७, ४, ४५)' —इति नेमपूर्वाहधातेः त प्रत्यये इत्वमिडागमो वा
निपात्यते । नेमशब्दो दानपर्यायः । समस्येकवचनस्याकारादेशः
(७, १, ३८) । "इन्द्रसरो नेमधिता हवन्ते (ऋ० सं० ५, ३, ११,
१)" — "विदन्सर्षीं नेमधिता चिकित्वान् (ऋ० सं० १, ५, १७, ४)"
— "नेमधिता न पोत्या (ऋ० सं० ८, ४, २८, १३)" —इति
निगमाः ॥

(१४) सद्वाः । सद्यतेर्गतिर्कर्मणः ॥ * * * बाहुलका-
दङ्गप्रत्ययष्टिलोपश्च । यद्वा ; संपूर्वात् किरतेः क्तन्तर्वा 'अन्येष्वपि
दृश्यते (३, ३, १०१)' —इति डः । सद्दोर्त्यन्तेऽप योऽवारः, सम्यक्
कृत्यन्ते क्तिदन्ते आमुधैर्वा । "इपुधिः सद्वाः पृत्तनाव सर्वाः
(ऋ० सं० ५, १, १८, ५)" —इति निगमः ॥

(१५) सेमितिः । सम्पूर्वाद्धितेः क्तिन् । 'राजानः समिताविव
(ऋ० सं० ८, ५, ८, १)" —इति निगमः ॥

(१६) समनम् । 'सम एम अवैक्ये (भू० प०)' । समन्ति
विक्रवाभवन्त्यस्मिन् शूराः । * * * । "ज्या इय समने पारयन्ती

* "नेम" प० १, २१ । निव० २ २० ।

+ निव० ८, १४ ।

‡ निव० ८, १३, १८, ३०, ० १० ।

(ऋ० सं० ५, १, १६, ३)—इति, “वि या हजति समनं (ऋ० सं० १, ४, ४, १)”—इति निगलौ ॥

(१७) मीळहेः । “मीळहन्” —इति धननालपु व्याज्जातसुषु (२३१ पृ०) । मीळहार्यत्वात् सद्धान्तोऽपि मीळहन् । यद्वा ; मीळहमस्मिन्नस्तीति ‘भुजकारिकाशरीफात् (३, ३, १२८ दा० २)’—इति मत्वर्थीयस्य जुस् । “प्रधने” —इत्यपठितस्य चिद्वा मघान् । प्रलीर्णान्यस्मिपिति धाजश्चरुपेय्य सुपुत्रजयिष्यटस्यपिदेपात् । “स्वर्मीळहे नरं याता श्वपत्वे (ऋ० सं० १, ५, ५, १)”—इति निगतः । स्वर्मीळहे । स्वरित्युदकगत । उदकादे च्छान्ति धाजी पत्य-
स्मिदपि च्छामि—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । “उ धातिः निर्वसुम-
जातिसोळहे (ऋ० सं० १, ७, १०, १)”—इति प ॥

(१८) घृताः । ‘घृत् व्यावामे (तु० पा०)’ । ‘उपुसां कित्’—इति तणन् प्रत्ययः । व्याप्रिदग्नेऽस्य वीदारः । “रथाय निघ्नन् घृतासु भवन् (?)”—इति निगताः ॥

(१९) सृधः । ‘सृधे सृधे (भू० पा०)’ । ‘क्षिन्वचिप्रश्चि-
(३, २, १७८ दा०)’—इत्यद्वा ‘प्राङ् प्रत्ययविदेगादिपठिदि (३, २, १७८ भा०)’—इत्युक्तेः क्षिप् । घृपोदरादित्यात् रिभस्य च्छान्तो-
ऽलोपय । शसि सृधः । स्वर्धत्वेऽत्र परस्परं योद्धारः । “सृधेः सृधुधि
सृधेः (ऋ० सं० १, १, १५, ३)”—इति निगतः । ‘सृध इति
सद्धान्तनाम, ‘तत्करोति (३, १, २५ दा० २)’—इति णिज्जातात्
क्षिप् ; सद्धान्तकारिण इत्यर्थः—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(२४) समरणे * । सम्पूर्णात् ऋ ष्ट गतौ (भू० प०) — इत्यस्मात् ष्टुट् । “मां हताः समरणे हवन्ते (ऋ० सं० ३, ७, १७, ५)” — इति निगमः ॥

(२५) समोहे । ‘उच्चिर् दुच्चिर् चर्दने (भू० प०) । नञ्-पूर्वा-
दुहे चञ् । सम्यगुच्यन्ते षर्दन्तेऽपि मिथो योद्धारः । ‘अर्धिंगव-
चोहम् (ऋ० सं० १, ४, २७, १)’ — इत्यादौ वहैरिदं रूपमिति
स्तन्दस्वामी । स च सम्पूर्णाहर्षञ्चि पृषोदरादित्वात् सम्यसारणे
नञ्पुपधगुपः । समुच्च्यन्तेऽपि रथादिना सुभटाः, सुभटैर्वा कवचानि ।
“समोहे या य धाशत (ऋ० सं० १, १, १६, १)” — इति निगमः ।
‘यस्योदात्तं सहामनाम, मध्योदात्तं णसुल्लन्तम्’ — इति माधवः ।
“इयर्त्ति रेणुं मघवां समोहेम् (ऋ० सं० ३, ५, २३, ३)” — इति
णसुल्लन्तम् ॥

(२६) समिधे† । सम्पूर्वादितेः ‘समीणः (उ० २, १०)’ — इति
थक् । “यदन्धर्षपः समिधे वभूर्य (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)” —
“स इत्यहानिं समिधानिं मञ्जनां (ऋ० सं० १, ४, १८, ५)” —
इति निगमौ ॥

(२७) महे । सम्पूर्वात् चच्चिडः ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २,
१०१)’ — इति डः, ‘बहुलं सञ्जाच्छन्दसोः (२, ४, ५४ वा०)’ —
इति स्याञ्चादेशः ; पृषोदरादित्वाद्यकारलोपः । सम्पूर्वश्चच्चिर्वर्ज-
नार्थः । सञ्चक्षते कातरैः । यद्वा ; सम्पूर्वात् अश्रोतेः ‘डिञ्’ —

* निघ० ११. ८ ।

† निघ० १, ८ ; ६, १० ।

इति ख-प्रत्ययः, टिलोपेन धातुलोपः । समश्रुवनेऽस्मिन्नन्योन्यं
योद्धारः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) सङ्गे । सम्पूर्वाद् गमेऽङ् 'अन्वेष्वपि दृश्यते (३, २,
१०१)"—इति डः, पूर्ववद् वा । "सङ्गे समरसु' ह्रस्वहा (ऋ० सं०
८, ७, २१, १)"—इति निगमः ॥

(२९) संयुगे । 'युजिर् योगे (स० उ०)', घञ् । उक्त्यादिषु
यग्यब्दस्य पाठात् निपातनादगुणत्वम् ; 'विशेषेऽसौ निपातनमि-
ष्यते, कालविशेषे रथाद्युपकरणेषु च'—इति वृत्तिः । सङ्गता रथ-
युगा यस्मिन् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३०) सङ्गथे । सम्पूर्वात् 'गूय गूथ प्रोथ पृथादयः'—इति
थ-प्रत्ययान्तो निपात्यते । "आ ये वामस्य सङ्गथे (ऋ० सं०
२, ८, ६, ५)"—इति निगमः ॥

(३१) सङ्गमे । सम्पूर्वाद् गमेः 'ग्रहवृहनिधिगमथ (३, ३, ५८)
—इत्यप् । "जैत्रं यत्ने अनुमदांम सङ्गमे (ऋ० सं० १, ७, १४, ३)"
—इति निगमः ॥

(३२) ह्रस्वतूयेऽङ् । ह्रस्वमध्यो मेघनाम, अत्रासुरः शत्रुवचनः ।
मेघनामसु व्याख्यातः (७७ पृ०) । 'तुरि गतिस्वरहिंसयोः (दि०
आ०)', अघ्नरादिवाद् (उ० ४, १०८) । ह्रस्वसूर्यतेऽनेनास्मिन्

* कौमुदीपाठस्त्वेवम्—'तिष्ठपठप्रत्ययधीरा' (उ० २, ११)"—इति ।

† निघ० १०, २८ ।

‡ उ० १, १० । पृ० ७७ प० [८] ।

(३६) वाजसाती* । वाजोऽन दीयते येन । “हृषे च नो भवतं वाजसाती (ऋ० सं० १, ३, ५, ६)”—इति निगमः ॥

(३७) जमनीदी । ‘जम प्राचने (ऋदा० प०)’ । ‘अजिह्वपिभ्यां किञ्च (उ० ४, १७)’—इति प्रत्ययः । ‘अजिह्वनीकम् । यद्वा ; नञ्-पूर्वाग्रयते । ‘पिपीलिकारूपय (उ० ४, २५)’—इति निपात्यते । न जोयते न पाच्यते अनीकम् सेनापिषेदः । रुद्रताम्यनीकानि दक्षिन् । “जो ज यधून्जमनीक्षिपु जिता (ऋ० सं० ८, ६, ४, ५)”—इति निगमः ॥

(३८) खजे† । ‘खज मन्ये (भू० प०)’ । ‘पुंसि लब्धायां घः (३, ३, ११८)’ । व्यत्ययेन अकारस्य लदार । मन्थते योहारस्तत्र । ‘खज घञ्जने (भू० प०)’—इत्यस्माद्वा घः । व्यत्ययेन सकारलोपः । खलन्ति तत्र कातराः । “खजे न पूर्णान् प्रतिं हन्ति भूरि (ऋ० सं० ८, १, १६, २)”—इति निगमः ॥

(३९) खजे । ‘खज मन्ये (भू० प०)’ । पूर्ववत् साथ्योऽर्थय । “कर्मन् खजञ्छतमूति । खजङ्गर (ऋ० सं० १, ७, १५, १)”—इति निगमः ॥

(४०) घौंशे । बलनामशु व्याख्यातम् (२२७ पृ०) । णमि-षर्हतेऽनेन ॥ ॥ ॥ । निगमोऽन्वेदणीयः ॥

(४१) महाधने । ‘मह पूजायाम् (भू० प०)’ । ‘वर्त्तमाने षपद्दृष्टमहज्जमञ्चदपञ्च (उ० २, ७८)’—इति निपातनम् । धविः

* निघ० १२, ४३ ।

† निघ० ३, १० ।

प्रीणनार्थः (भू० प०) । इदित्त्वन्निम् । पृषात्प्र । वृक्षात्प्र ।
 इकारस्थाकारश्च ष्टपोदरादित्वात् । धिनोतीति धनम् प्रीणयतीति
 सहामो यद्वारा । महद्धानो धनञ्च महाधनम् । महद्हनमर्थोऽने-
 नेति वा । “इन्द्रं धनं महाधने (ऋ० सं० १, १, १३, ५)” —
 “नास्यं वृक्षां न त्रुता महाधने (ऋ० सं० १, ३, २१, ३)” —
 इति निगमौ ॥

(४२) वाजिः । वाज-शब्दो व्याख्यातो बलनामसं (२२२ष्ट०) ।
 “इन्द्र वाजिपु नो अत्र (ऋ० सं० १, १, १३, ४)” — “तं त्वा वाजिपु
 वाजिनम् (ऋ० सं० १, १, ८, ३)” — इति निगमौ ॥

(४३) अज्जम् । अज. गतिर्ज्ञेयणयोः (भू० प०) । मनिन् ।
 “अग्निर्नादीदेष्टित इहो अज्जम्वा (ऋ० सं० १, ७, १६, २)” —
 इति निगमः । ‘यज्ञरुहे युहे वा’ — इति माधवः ॥

(४४) सद्मः । सदेर्मनिन् । अवसाद्यन्तेऽत्र प्राणिनः निगमो-
 ऽन्विषणीयः ॥

(४५) संयत् सम्पूर्वात् यमेर्यतेर्वा श्रीणादिकः क्तिप् । यमेरनु-
 नासिकलोप. तुगागम. । संयतन्ते संयच्छन्ति हयादीन् । “इळावः
 संयतं करत् (ऋ० सं० ५, ७, २, २)” । “संयत् सद्मामः — इति
 हरदत्तः । “आसंयतं मिन्द्रणः स्वस्तिम् (ऋ० सं० ४, ६, १४, ५)”
 — इत्यत्र ‘संयतं युद्धम्’ — इति माधवः ॥

* ५० १, ८ । ५० १२१ पं० ० ।

† ५० १, ४ । निग० ४, ११ ।

‡ ५० १, ११ । ५० ११० पं० १२ ।

(४६) संवतः सम्पूर्वाद् वनेः सम्पदादित्वात् क्षिप्, अनुनासिक-
नीपे तुगागमः । संवननोयी हि शूरैः सङ्ग्रामः । “परस्या अर्धि
संवतः (ऋ० सं० ६, ५, २६, ५)” — “स संवतो नवजातसु तुर्यात्
(ऋ० सं० ४, १, ०, ३)” — इति निगमौ ॥

इति षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्रामनामानि ॥ १७ ॥

इन्वति^(१) । नचति^(२) । आक्षाण^(३) । आनेट्^(४) ।
आष्टं^(५) । आपानः^(६) । अशत्^(७) । नशत्^(८) । आनश्रि^(९) ।
अश्रुतः^(१०) । इति दश व्याप्तिकर्माणाः * ॥ १८ ॥

(१) इन्वति ॥ अत्र वधकर्मसु ऐश्वर्यकर्मसु च अनेकार्थत्वादि
भक्तिकर्मादावुक्तमनुसन्धेयम् । ‘इवि व्याप्तौ (भू० प०)’ । “सधोनां
योगमिन्वति (ऋ० सं० १, १, ३५, २)” — इति निगमः ॥

(२) नचति ॥ ‘नच णच गतौ (भू० प०)’ । “नचहामंत-
तुरिं पर्वतेडाम् (ऋ० सं० ४, ६, १३, २)” — “वृक्षस्य चिह्वर्ततो
व्यामिनंचत § (ऋ० सं० १, ४, १०, ४)” — इति निगमौ । ‘इन्वति
नचतीति व्याप्तिकर्मसु पठितस्य इकार आगमशब्दान्दसः’ — इति
स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(२) “नचति” ग C D F, क ।

(३) “आष्टं” ग “आष्ट” C, F, क । “आष्टं” D, क ।

(१०) “अश्रुते” — इति क । * “इति व्याप्तिकर्माणां” ग ।

† पु० २, १४ । पु० २६३ प० १८ ।

‡ पु० २, १४ । पु० १५९ प० ४ ।

§ अवयवकारसु इजपत — इत्येकपदमाह ।

(३) आक्षाणःः । अग्रोतेर्लिटि शानच् । 'सिञ्चहुलं लिटि (३, १, ३४)'—इति बाहुलकात् सिप्, उपधादीर्घश्च, व्रथादिपत्वे 'पठोः कः सि (८, २, ४१)', 'आदेशप्रत्यययोः (८, ३, ५८)', णत्वम् "आक्षाणे शूर वञ्चिवः (ऋ० सं० ७, ७, ८, १)"—इति निगमः ।

'भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(४) आनट् । 'णश अदर्शने (दि० प०)' । लुङि च्चुः 'मन्त्रे घसह्वरणश (२, ४, ८०)'—इति लुक् । संयोगान्तलोपे (८, २, २३), व्रथादिपत्वे (८, २, ३६), जश्त्वम् । 'छन्दस्यपि दृश्यते (६, ४, ७३)'—इति आङ्गागमः । "किमिच्छन्ती' सुरमा प्रेद-
मानट् (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)" — "घर्मस्त्रे' देभिर्द्रविणं व्यानट् (ऋ० सं० ८, २, १६, १)" —इति निगमौ ॥ यद्वा ; अग्रोतेर्लिटि एण्त्वे व्यत्ययेन एणोलुक्, व्रथादिना पत्वम्, 'भ्रसां जशोऽन्ते (८, २, ३८)', 'वावसाने (६, ४, ५६)' । "उपांशुना समममृतत्व-
मानट् (ऋ० सं० ३, ८, १०, १)" —इति निगमाः ॥

(५) आष्ट । अग्रोतेर्लुङि आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । "आष्ट मविदाथगाधम् (?)" —इति निगमः ॥

(६) आपानःः । 'आप्ल व्याप्तौ (स्वा० प०)' । शानच् । अन्तते 'वर्धकर्मण 'तद्रूपम्'—इति स्कन्दस्त्रामो । "आपानामो' विवर्षतः (ऋ० सं० ६, ७, २४, ५)" —इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम् (निरु० ३, १०) ॥

(७) अशत् । अश्रीते व्यत्ययेन लङि च्चुः पूर्ववत् लुक् ।
‘बहुलं कृन्दस्यमाद्योगेऽपि (६, ४, ७५)’—इत्यङ्भावः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(८) नशत् । नशयतेर्लेटि ‘लेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)’, ‘इतथ
लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७)’ । “स धीतये ते नशत् (?)”
—“न किः शर्वांसि ते नशत् (ऋ० सं० ६, ५, २, ३)” — इति निगमौ ॥

(९) आनशे । अश्रीतेर्लिटि रूपम् । “न कि स्वर्ष आनशे
(ऋ० सं० १, ६, ६, १)” — इति निगमः ॥

(१०) अश्रुते । “अतप्ततनूर्नतदामो अश्रुते (ऋ० सं० ७, ३,
८, १)” — “व्यश्रुहि तर्पया काममेपाम् (ऋ० सं० १, ४, १८, ४)”
— इति निगमौ ॥

इति दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

द्भ्रीति^(१) । अश्रयति^(२) । ध्वरंति^(३) । धूर्वति^(४) । ण्ण-
क्ति^(५) । हृद्यति^(६) । कृग्वति^(७) । कृन्तति^(८) । श्वसिति^(९) ।
नभंते^(१०) । अर्हयति^(११) । स्तृणाति^(१२) । श्लेषयति^(१३) ।

(१) इतोऽनभरम् “अश्रयति”—इत्यधिकम् न. ४ ।

(२) “अश्रयति” C, D F । “अश्रयति”—इति ४ ।

(३) “ध्वरंति” न. । “अश्रयति” ud ।

(४) “अश्रयति” न. ud, ४ । (१०) “नभंति” न. lid ।

(११) “अर्हयति” न. ud. इतोऽनभरम् “अर्हयति” इत्यधिकम् । “अश्रयति” ४ ।

(१२) नन्वेत्यम् न. ud । (१३) “अश्रयति” न. lid, ४ ।

यातयन्ति^(१४)। स्फुरति^(१५)। स्फुलति^(१६)। नि वपन्तु^(१७)।
 अवं तिरति^(१८)। वियातः^(१९)। आ तिरत्^(२०)। तक्लित्^(२१)।
 आखण्डल^(२)। द्रूणाति^(२२)। रम्णाति^(२३)। शृणाति^(२४)।
 शम्नाति^(२५)। तृणोच्छिह^(२६)। ताच्छिह^(२७)। नि तोशते^(२८)।
 नि वहयति^(२९)। मिनाति^(३०)। मिनोति^(३१)। धमति^(३२)।
 इति त्रयस्त्रिंशत् वधकर्माणाः * ॥ १६ ॥

व्याप्तिकर्मसु शाकपूणेरतिरिक्ता भव “विध्याकः”—“लक्ष्यचाः”—
 “विधे”—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१) दम्नोति[†] । ‘दम्नु दम्ने’ स्वादिः (प०) । “न त्वा केता
 आ दम्नुवन्ति भूख्यः (ऋ० सं० १, ४, २०, २)” —इति निगमः ॥

(२) अयतिः ‡ । अय क्रय क्रय हिंसायाम् (भू० प०) । अयंद्
 एव सुत संनोति वाजम् (४, ८, २७, १) —“नव पुरो नवतिं च
 अयिष्टम् (ऋ० सं० ५, ६, २३, ५)” —इति निगमौ ॥

(१४) “यायति” ग ud । “यायति” C, छ ।

(१५), (१६) इमे न स एव ग. C. D. F, ।

(१६) इतोऽननरमिष्टेव “मिनाति (३०)” —इति ग. C. D. F, ।

(१८) “नितोशयति” ग C. D. F, छ । “नितोशते” य, छ ।

(२०) “वहयति” F, छ ।

(३२) “लक्ष्यचाः”—इत्यधिकम् ग. C. D. F, छ ।

* “इति वधकर्माणाः” ग ।

† निघ० २, १२ ।

‡ निघ० २, २१ ; ११, ४० ।

(३) ध्वरति । (४) धूर्वति ‡ । 'तुर्व धुर्वं दुर्वं शुर्वं हिंसार्याः (भू० प०)' । 'उपधायाच्च (८, २, ७८)'—इति दीर्घः । "धूर्मि धूर्वं धूर्वन्तं धूर्वं (य० वा० सं० १, ८)"—इति निगमः ॥

(५) वृणक्ति । वृजी वर्जने रुधादिः । "नि चक्रेण रथां दुष्पदां वृणक् (ऋ० सं० १, ४, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(६) वृथति । 'व्रथ केदने' तुदादिः । 'ग्रहिव्या (६, १, १६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम् । 'वृथा मध्यं प्रत्ययं' शृणीहि (ऋ० सं० ३, २, ४, २)"—"वि वृथ वजेण वृथमिन्द्रः (ऋ० सं० १, ४, २८, ५)"—इति निगमौ ॥

(७) कृषति ‡ । 'कृवि हिंसाकरणयोः (भू० प०)' । 'व्यत्ययेन 'धिन्विकृष्ण्योरश्च (३, १, ८०)'—इत्येतन्न भवति ॥

(८) कृन्ति ‡ । 'कृती केदने (प०)' तुदादिः । 'शिशुचादोनाम् (७, १, ५६)' । "वि दस्यूर्योनायकृतो वृथापाठ् (ऋ० सं० १, ५, ४, ४)"—इति निगमः ॥

(९) नभति ॥ । 'गभ तुभ हिंसायाम्' (भू०) आत्मनेपदी । "नभन्ता मन्यके संमे (ऋ० सं० ६, ३, २२, १)"—इति निगमः ॥

(११) अर्हयति । 'अर्ह हिंसायाम्' (भू० प०) आष्टपोयः । "यृषं विपर्वमर्हयत् (ऋ० सं० २, ५, ६, १)"—इति निगमः ॥

(१२) स्तृणाति । 'स्तृष् आच्छादने' क्रादिः रुधादिषु । "कटु वृत्रघ्नो अस्तृतम् (ऋ० सं० ६, ४, ४८, ५)"—इति निगमः ॥

• निघ० १. ८ ।

‡ निघ० १. ११ ।

† प० १. १० ।

‡ निघ० १०. ३ ।

‡ निघ० ६. ११ ।

(१३) स्नेहयति । 'पिण्ड स्नेहने' चुरादिः । "यः स्त्रीहिंतेषु
पूर्यः (ऋ० सं० १, ५, २१, २)"—इति निगमः । स्नेहयतिर्वध-
कर्मा—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१४) यातयति † । 'यति निकारोपस्कारयोः' चुरादिः ।
अयातयन्त चितयो नवग्वाः (ऋ० सं० १, ३, २, १)"—इति
निगमः ॥

(१५) स्फुरति † । (१६) स्फुलति । 'स्फुर स्फुरणे', स्फुल
सञ्चलने' तुदादिः, कुटादिः । "पदा क्षुम्भमिव स्फुरत् (ऋ० सं०
१, ६, ६, ३)"—"आर्क्षी' इमे विस्फुरन्ती' अमित्वां (ऋ० सं०
५, १, १६, ४)"—इति निगमः । स्फुरतीति बधकर्मसु पाठात्
—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१७) नि वपन्तु । 'टु वप बीजसन्ताने (भू० उ०)'—इत्यस्मात्
लोट् । "अभ्यन्ते' अस्मन्निर्वपन्तु सेनाः (ऋ० सं० २, ७, १८, १)"
—इति निगमः ॥

(१८) अत्र तिरति ‡ । तरतेर्लोट् 'बहुलं छन्दसि (७, ४, ७८)'
—इतीत्वम् "अवातिरज्ज्योतिपाग्निस्तमोसि (ऋ० सं० ४, ५,
११, १)"—"यदिन्द्र शारंदी रवातिरः (ऋ० सं० २, १, २०, ४)"
—इति निगमौ ॥

* निघ० १०, २१ ।

† निघ० ३, १०, ८, ४० ।

‡ निघ० १, २१ ; ४, ०, १०, २५ ; ४०, ११, ६ ; ११, ३० ; १६ ;
१२, २८ ।

(२५) शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' क्रादिः घ्वादिश्च । "शृणाति
घोळु, रुजति स्थिराणि (ऋ० सं० ८, ४, १५, १)" — इति निगमः ॥

(२६) शन्नाति * । 'शम उपशमे' दिवादिः । व्यत्ययेन श्रा ।
"शिशिरं जीवनायकम् (निरु० १, १०)" — इति निगमः ।
'शिशिरं शृणातेः शन्नातेर्वा' — इति निरुक्तम् (१, १०) । 'शन्नाति
हिंसार्थस्य' — इति स्कन्दस्वामी ॥

(२७) लटि ति । 'लटि हिंसायाम्' रुधादिः । लटि ति
* * * एकारभावः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) ताळिह । 'तड आघाते' चुरादिः । लण्-मध्यमः ।
पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः । "वि शत्रून्ताळिह वि मृधोनुदल
(ऋ० सं० ८, ८, ३८, २)" — इति निगमः ॥

(२९) नितोशते । तोशते नैरुक्तो धातुः । "मन्दी मदीय
तोशते (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)" — "इन्दुरिन्द्राय तोशते नितो-
शते (ऋ० सं० ७, ५, २१, ११)" — "सुनासोरा हविषा तोश-
मानाः (?) " — इति निगमाः ॥

(३०) निवर्हयति । 'वर्हि हिंसायाम्' चुरादिः, निपूर्वः ।
"वर्हयति नि सहस्राणि वर्हयति (ऋ० सं० १, ४, १६, १)" —
इति निगमः ॥

(३१) मिनाति, (३२) मिनोति, (३३) धमति । गतिकर्म
व्याख्याताः (२५५ पृ०) । "न ता मिनन्ति मायिनो न धीराः

* "शममान" प० १, १४, ४, १ । निरु० ६, ८ ।

! १० १४ । १० २३५ ८० ४ ।

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तात्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखं कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुहवासं क इवात्मयान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकालक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाभ्युर्वपैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा या

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ङ्गणकण्डूयनवस्तुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोपं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदमिसुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

विषेण संपृक्तमिवात्रमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वेकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंवाधं गार्हस्थ्यमिल्लेखमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
लब्धाखादाः प्रविवेके, न कामेष्वार्वर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावन्नद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्मसुपैति नास्ति गेहं-

मथ गेहाभिमुखं कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृहवासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधवन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिषाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ह्णकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मद्मेति गेहे

मानं कुलेनापि वलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं :

प्रशामाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीत्रद्रु.खनिलय निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण संपृक्तमिवान्नमाल्मयान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वेकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमाल्मकामा परित्यजतीति ।
लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेभ्योऽवर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावन्नद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुह्यासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृह्यास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाग्न्युर्वर्यैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मद्मेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोपं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रमन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलय

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इनाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीत्रदु खनिलय निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रमिन्निसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा द्रुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसद्वृत ।

अधर्ममिश्र तु सुख न कामये

त्रिषेण सप्तकमिनालमात्मयान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्बहुमानमेव तस्मिन्
दासत्वे सत्कारप्रयोगनिशेधेण प्रदेयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसनाथ गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परिल्यजन्तीति ।
न्धाखादा प्रविवेके, न कामेष्वान्तर्न्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेपामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेहं-

मथ गेहाभिमुखं कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितव्या-

द्रुहवासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाग्बुधैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मद्मेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोपं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलय

प्रशमाभिरामसुखप्रिलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीत्रदु खनिलय निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रभिक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृत ।

अधर्ममिश्र तु सुख न कामये

त्रियेण सपृक्तमिमान्नात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वेकेण वचसा स्वर्बहुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाध गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजन्तीति ।
लब्धास्वादा प्रविवेके, न कामेष्वानर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेपामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखं कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनां भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाग्बुधर्वैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विययोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोपं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीत्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रमिन्निसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रियेण संपृकमिवात्ममात्मनान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वकेण वचसा खर्वह्वमानमेव तस्मिन्

उत्खे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा. परित्यजन्तीति ।

लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तासाधनोचतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृह्यासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृह्यास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाग्न्युर्वैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेद्दुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ङ्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीवद्रुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु मुखं न कामये

त्रिषेण संपृक्तमिवात्मामवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वेकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंवाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षितदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृहयासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

तृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाग्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्वणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोपं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचैलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिपेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वेकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वार्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेपामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृहवासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ।

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति वृत्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेद्दुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ह्णकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मद्मेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निद्रयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिपेण संपृक्तमिवानमात्मवान् ॥ २२ ॥

10

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वेकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।

लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावब्रह्मद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखं कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृहवासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाग्न्युर्वर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ङ्गकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविनक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थ्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वेकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजतीति ।

लब्धास्त्रादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविनेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेपामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावन्नद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेहं-

मथ गेहाभिमुखं कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृहवासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाग्भुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेद्दुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि-

मदमानमोहभुजंगोपलयं

प्रशामाभिराममुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

विषेण संपृक्तमिवात्रमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वेण वचसा खर्वहुमानमेव तस्मिन्

महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यनिर्वहमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।

लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वार्वर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षितदण्डस्य परेपामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तासाधनोधतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुहवासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधवन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति वृत्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ह्नणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि-

मदमानमोहमुज्जंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

विषेण संपृक्तमिधानमात्मवान् ॥ २२ ॥

10

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
न्यासत्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेपामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोचतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुह्यासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृह्यास इति श्रद्धागम्यनिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेद्दुपैति ।

विपयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभयन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलय

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

फ इवाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीव्रदु खनिलय निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रनिवृत्तसुखे वने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृत ।

अधर्ममिश्र तु सुख न कामये

त्रियेण सपृक्तमिनात्ममात्मान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्वहुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगनिशेयेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसत्राधर्गाहस्यमित्येवमात्मकामा परित्यजतीति ।
लब्धास्वादा प्रविवेके, न कामेष्वानर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावब्रह्महृदयस्तासाधनोचतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेहं-

मथ गेहाभिमुखं कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुह्यासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृह्यास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाग्न्युर्वर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ङ्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मद्मेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुञ्जोपलयं

प्रशामाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निद्रयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रप्रित्तसुखे बने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे यनान्तेषु कुञ्चेलसवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण सपृक्तमिवात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
हासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसत्रार्थं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामां परित्यजन्तीति ।
उन्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वार्वर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावन्नद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

5

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृहवास क इवात्मवान् भजेत ।

10

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यज्ञ पराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन् भजन्ते

15

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

20

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्वणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

25

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोप व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्याद्यशमायकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमन्नभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगोहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादाजितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

विषेण संपृक्तमिवात्रमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
ग्राहसत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंवाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
उन्धास्त्रादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तात्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुख. कुतोऽस्य धर्म. ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मनिरोधदूषितत्या-

द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश.पराभनः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिद मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाग्भुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथ कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेद्दुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोप व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलय

प्रशामभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीव्रदु खनिलय निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रनिवृत्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृत ।

अधर्ममिश्र तु सुख न कामये

त्रिपेण सपृक्तमिगानमात्मयान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमस्ति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्वहुमानमेव तस्मिन्
ह्लासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाध 'गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजन्तीति ।
ऋधास्वादा प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावन्नद्धृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभयः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन् भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं भे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

चृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभयैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोप व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

भतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजंगोपलयं

प्रशान्नाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीत्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे धनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

विवेण संपृक्तमिवाज्ञमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वर्बहुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्व सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंवाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वार्वर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवान्तदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेपामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखावबद्धद्वयस्त साधनोधतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह

5

मथ गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च परान्मन्त्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा

दृहवास्त क इवात्मजान् भजेत ।

10

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

15

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिद मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

वधबन्धव्यसनैकान्क्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति

20

विभ्रैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षे ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथ कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेद्दुपैति ।

विपयोपनिवेशनेऽपि मोहा

ह्यणकण्डूयनवसुखाभिमान ॥ १८ ॥

25

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्राय समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुत्रेनापि वनेन दर्पम् ।

दु खेन रोप व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्याप्रशमानकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुर्जगोपलयं

प्रशामाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीवद्रु.खनिलयं निद्रयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविधित्तसुखे वने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

विषेण संपृक्तमिवान्माल्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्वहुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंवाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेश्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षितदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तासाधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधवन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेद्दुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मयेन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजगोपलय

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीत्रदु खनिलय निरुयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रयित्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृत ।

अधर्ममिश्र तु सुख न कामये

त्रिषेण सपृक्तमिग्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वर्बहुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगनिशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजन्तीति ।
लब्धास्वादा. प्रविवेके, न कामेष्वानर्तन्त इति प्रयित्तैकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखावन्नद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

5

मथ गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मनिरोधदूषितत्वा-

दृहवास क इवात्मजान् भजेत ।

10

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मनिरोधिन भजन्ते

15

न सुखोपायमपायननयज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति

20

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षे ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा

द्वणकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

25

वाहुल्येन च खलु ब्रमीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुत्रेनापि वनेन दर्पम् ।

दु खेन रोप व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमायकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशामाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीत्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंबृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

विषेण संपृक्तमिवान्मात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वेकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
।सत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
धाखादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवापदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखान्नद्धृदयस्तात्साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

5

मथ गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितव्या

गृहवास क इवात्मयान् भजेत ।

10

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यज्ञ पराभव स्या

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन् भजन्ते

15

न सुखोपायमपायनन्नयज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

चृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

20

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाग्न्युर्वर्षे ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

25

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुत्सेनापि बन्धेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजगोपलय

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीव्रदु खनिलय निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रमिक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिविदेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृत ।

अधर्ममिश्र तु सुख न कामये

त्रिषेण सपृक्तमिमान्नात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्बहुमानमेव तस्मिन्
हासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाधे गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजन्तीति ।
अन्धास्त्रादा प्रविनेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविनेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तासाधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृहयास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति वृत्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ङ्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजगोपलय

प्रशमाभिरामसुखप्रिलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीत्रदु खनिलय निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रनिक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थ्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृत ।

अधर्ममिश्र तु मुख न कामये

त्रिवेण सपृक्तमिग्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वर्बहुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाध गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजन्तीति ।
लब्धास्वादा प्रनिवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिवृत्त ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखावबद्धदयस्तासाधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

६

मय गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च परात्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मनिरोधदूषितवा-

द्गृहवास क इवात्मजान् भजेत ।

१०

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

१५

न सुखोपायमपायनन्यज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिद मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति

२०

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षे ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथ कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेद्दुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

२५

वाहुल्येन च खलु व्रीमि-

प्राय समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुत्रेनापि वनेन दर्पम् ।

दु खेन रोप व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानवाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं

प्रशामाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीव्रदु खनिलय निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रनिप्रिक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण सपृक्तमिवात्रमात्ममान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्वहुमानमेव तस्मिन्
हासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसन्नाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजन्तीति ।
न्धाखादा. प्रविवेके, न कामेष्वार्वर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तात्साधनोचतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेहं-

मथ गेहाभिमुखं कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

गृहवास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाग्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेद्दुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ङ्णकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निरुयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंबृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

विषेण संपृक्तमिवान्नात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
हासस्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
ब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षितदण्डस्य परेपामनिवुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखान्वद्धृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

5

मय गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितव्या-

द्रुहवास क इवात्मजान् भजेत ।

10

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

15

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिद मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

20

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाग्बुवर्षे ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथ कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ह्णकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

25

वाहुल्येन च खलु त्रवीमि-

प्राय समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दु खेन रोष व्यसनेन देन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीवद्रुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण संपृक्तमिधानमाल्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
हासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमाल्मकामाः परित्यजन्तीति ।
गन्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तासाधनोचतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृह्वास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृह्वास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेद्दुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ह्णकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाह्वल्पेन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजंगोपलयं

प्रशामाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीवद्रुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविबिक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेषि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वर्बहुमानमेव तस्मिन्
हासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येनमात्मकामा परिल्यजन्तीति ।
ऋधाखादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धहृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुहवास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवज्रयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवेस्तोयनिधेरिवाग्बुर्वयैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ह्वणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीत्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिपेण संपृक्तमिवान्नमाल्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
ऋसात्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
ऋधास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षितदण्डस्य परेपामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखाववद्दद्दयस्तत्साधनोधतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृहवास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन् भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधवन्धव्यसनैःकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेद्दुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ह्णकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाहुल्येन च खलु व्रमीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं

प्रशामाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीत्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रनिवृत्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिपेण संपृक्तमिवात्ममात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वेकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
हासत्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
ब्धास्त्रादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावन्नद्धृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृहवासं क इवात्मयान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनेकलक्ष्यभूते ।

चृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभ्वैस्तोयनिधेरिवाग्बुर्वैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्वणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं

प्रशामाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदमिसुखं विलयं

बहुतीवद्रुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे घने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिधेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण संपृक्तमिवाज्जमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
हासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंवाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
ब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखाववद्बह्वदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेहं-

मय गेहाभिमुखं कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुहवासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधवन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेद्दुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ङ्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि वलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोपं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजगोपलय

प्रशामाभिरामसुखप्रिलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीव्रदु खनिलय निरुयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रप्रित्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेत्सवृत ।

अधर्ममिश्र तु सुख न कामये

त्रियेण सपृक्तमिमान्मात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्वहुमानमेव तस्मिन्
ह्रासत्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाध^२गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजन्तीति ।
न्धाखादा प्रविवेके, न कामेभ्यार्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवानदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेपामनिवुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखानवद्बद्धदयस्तत्साधनोधतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

5

मय गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृहवास क इवात्मजान् भजेत ।

10

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

15

न सुखोपायमपायप्रत्यज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

शृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

20

र्विभ्रैस्तोयनिधेरिषाम्बुवर्षे ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेद्दुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा

ह्णकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

25

वाङ्मत्येन च खलु त्रयीमि-

प्राय समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान बुलेनापि वनेन दर्पम् ।

दु खेन रोध व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीत्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृतः ।

अधर्ममिश्र तु सुखं न कामये

त्रिपेण संपृक्तमिवात्ममात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वेकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
महासख्ये सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजतीति ।
लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षितदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावन्नद्धृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखं कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृहयासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं भे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभ्वैस्तोयनिधेरिवाग्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोपं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीवदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रनिधित्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिवेण संपृक्तमिवात्रमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्वहुमानमेव तस्मिन्
ह्रासत्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधः गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
ब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवापदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखानवद्दहदयस्तसाधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह

6

मथ गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा

दृहवास क इवाममान् भजेत ।

10

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

15

न सुखोपायमपायनन्यज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं भे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

वधव धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति

20

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाग्भुवर्षे ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा

द्वणकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

25

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि वनेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमायकाक्ष ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं

प्रशामाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलय

बहुतीवद्रु.खनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रप्रिक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादाजितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण सप्तकमिवान्नमात्मनान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
हासत्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाधं^१ गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजतीति ।
अधाखादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोचतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुख. कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुह्यास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभयः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

वधवन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभनैस्तोयनिधेरिवाग्भुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेद्दुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुत्सेनापि वलेन दर्पम् ।

दु.खेन रोष व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुञ्जोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादाजितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण संपृक्तमिवात्रमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वेकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
शासत्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंवाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
न्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायानप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुख. कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुहवास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधवन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाग्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत. कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेद्दुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ङ्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुज्जगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

फ इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेष्टसवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रियेण संपृक्तमिवाज्ञमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्वहुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेयं शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा. परित्यजन्तीति ।
लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वानर्तन्त इति प्रविवेकगुणऋथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षितदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुहवास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन् भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेद्दुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ङ्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोप व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलय

प्रशामाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीव्रदु खनिलय निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रनिवृत्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृत ।

अधर्ममिश्र तु सुख न कामये

त्रिपेण सपृक्तमिनामभमान् ॥ २२ ॥

इत्यगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वकेण वचसा स्वर्बहुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगनिशेपेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसनाधर्माहर्ष्यमिच्छेत्प्रमात्मकामा परित्यजतीति ।
लब्धास्त्रादा प्रविवेके, न कामेष्ववर्तत इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षितदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखाववद्बह्वदयस्तसाधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेहं-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृहवास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधवन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ङ्णकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजंगोपलयं

प्रशामाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रवित्रिक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेषपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिपेण संपृक्तमिवात्रमात्मनान् ॥ २२ ॥

इत्यगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसत्रार्थं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा. परित्यजन्तीति ।
लब्धास्त्रादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावब्रह्मद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुह्यास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन् भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यनिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैफलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेद्दुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु त्रयीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहसुखगोपलय

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीत्रदु खनिलय निःशयम् ॥ २० ॥

5

सतुष्टजनगेहे तु प्रविनित्तसुखे बने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेल्सवृत ।

अधर्ममिश्र तु सुख न कामये

त्रिषेण सप्तुक्तमिगान्नमाममान् ॥ २२ ॥

10

इत्यवगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
ऋसास्त्वे सत्कारप्रयोगनिशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाध 'गार्हस्थ्यमित्येवमामकामा परित्यजतीति ।
ऋधास्त्रादा प्रविवेके, न कामेष्वानर्तत इति प्रविनेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेपामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुख. कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च परान्कमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृहवास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यज्ञ पराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन् भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेद्दुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ह्णकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु व्रमीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजंगोपलयं

प्रशामाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीवद्रुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविप्रिक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थ्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्र तु सुखं न कामये

त्रियेण सप्तृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
हासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं "गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा. परित्यजन्तीति ।
ब्धाखादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षितदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखावन्नद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

5

मथ गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च परान्नक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृहयास क इवात्मजान् भजेत ।

10

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन् भजन्ते

15

न सुखोपायमपायप्रलयज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

तृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति

20

विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुजर्षे ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्वणकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

25

वाहुल्येन च खलु त्रीणि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमायकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं

प्रशामाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीवद्रुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगोहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंहृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण संपृक्तमिवात्ममात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्वहुमानमेव तस्मिन्
ह्लासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
अथास्त्रादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

“ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावन्नद्धृदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुहयास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनेकलक्ष्यभूते ।

वृषतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाग्बुधैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण संपृक्तमिवात्रमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमत्तिः स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वेकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
गहासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
उब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्यावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षितदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोधतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

5

मय गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृहवास क इवात्मजान् भजेत ।

10

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन् भजन्ते

15

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

वधवन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

20

र्विभ्रैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षे ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेद्दुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ङ्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

25

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दु खेन रोष व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुल्लेः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंबृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण संपृक्तमिवाज्जमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्वहुमानमेव तस्मिन्
हासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंवाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
ऋधास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकयायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।
न चानिक्षितदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखाववद्बद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृहवास क इवात्मगान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिना भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

वधवन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति वृत्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेद्दुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ङ्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाहुल्येन च खलु व्रतीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोप व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्याअशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीत्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्र तु सुखं न कामये

त्रिपेण संपृक्तमिवात्रमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
हासस्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसन्नाथं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा. परित्यजन्तीति ।
ब्धास्त्रादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥